

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

यत्र प्रथमकाण्डसप्तमपाठकमसदृशभाष्यकारेण

प्रथमकाण्डसप्तमविपर्यन्तसुदीपे भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे०-३४० सी० काशीनाथझुली आगाशे इत्येतेः संशोधितम् ।

तत्र

रावबहादुर इत्युपपदधारिके

गंगाधर बापूराव काळे

जे. पी. इत्येतेः

पुण्याख्यपत्रेने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहामागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

भाषसाक्षरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४७ ।

(अस्मै सर्वप्रथमिकाय राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकद्वयम् (रु० २) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1878~~.....1895.....

Date.....25.....8.....54.....

Call No. ~~69.2V22/6~~.....Tai Iga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यदिरचितभाष्यसमेता-

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्सास्तुतीषो मागः ।

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वाज॑स्वे॒मां प्र॑स॒वः सु॒पु॒षे अ॒ग्ने भो॒म॒ ॥ राजा॑-
न॒मो॒र्षधी॑ष्व॒न्तु । ता अ॒स्मभ्यं॑ म॒धु॒मती॑र्भ॒वन्तु
व॒य॒ ॥ रा॒ष्ट्रे जा॒ग्रिया॑म॒ पुरा॑हि॒तः । वाज॑स्वे॒दं
प्र॑स॒व आ व॑भू॒वेमा च॒ बि॒श्वा भु॑र्व॒नानि॑ स॒र्वतः॑ ।
स वि॒राजं॑ प॒र्येति॑ प्र॒जान॑न्प्र॒जां पु॒ष्टिं व॑र्धय-
मा॒नो अ॒स्मे । वाज॑स्वे॒मां प्र॑स॒वः शि॒थिये॑
दि॒वमि॑मा च॒ बि॒श्वा भु॑र्व॒नानि॑ स॒द्भाद् । अदि॑-
त्सन्ते॑ दा॒पय॑तु प्र॒जान॑न्प्र॒थिम् (१) च नः॑
सर्व॑धी॒रां नि॑ यच्छ॒तु । अ॒ग्ने अ॒च्छां व॑दे॒ह नः॑
प्र॒ति नः॑ सु॒मना॑ भ॒व । प्र॒ णो॑ यच्छ॒ भुव॑स्पते
ध॒न॒दा अ॑सि न॒स्त्वम् । प्र॒ णो॑ यच्छ॒त्वये॑मा
प्र॒ भगः॑ प्र॒ बृ॒हस्प॑तिः । प्र॒ दे॒वाः प्रो॑त॒ मु॒नुता॑
प्र॒ वाग्दे॒वी द॑दातु नः । अ॒र्यम॑र्षा बृ॒हस्प॑ति-
मिन्द्रे॑ दा॒नाय॑ चो॒दय॑ । वाचं॑ बि॒ष्णु॒ ॥ सर॑स्व-
ती॒ ॥ स॒वितार॑म् (२) च॒ वा॒जिन॑म् । सो॒म॒ ॥
राजा॑नं॒ वरु॑णम॒ग्निम॑न्वा॒रभाम॑हे । आ॒दि॒त्या-
मि॒ष्णु॒ ॥ सूर्यं॑ प्र॒क्ष्माणं॑ च॒ बृ॒हस्प॑तिम् ।
दे॒वस्य॑ त्वा स॒वि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्वि॑नो॒र्वा॒हुभ्यां॑

पुष्पो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-
ज्ञेनाग्नेस्त्वा साध्नाज्येनाग्निं विश्वामीन्द्रस्य
बृहस्पतैस्त्वा साध्नाज्येनाग्निं विश्वामि (३) ।
(रविः संवितारः पराविशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे यूपारोहणमुक्तं दशमेऽग्नहोमा उप्यन्ते ।

कल्पः—“अथास्यैतत्पुरस्तादौदुम्बरे द्रोणे सर्वोपपमाज्येन समुदायुतं भवति
तस्मौदुम्बरेण सुवेणोपघातं सप्तान्दहोमाञ्जुहोति वाजस्येमे प्रसवः सुपुत्रे अग्रे
सोममिति ” इति । तत्रेयबृहस्पत्या—

वाजस्येममिति । वाजस्यान्तस्थोत्पादकः परमेश्वर ओषधीष्वप्सु च सार-
भूतमिदं सोमं बलीकृत्य राजानं दीक्षिमन्तं पदार्थमग्रे गृहचादीं सुपुत्र उत्पादयामास ।
ताञ्चोषधय आवश्वास्मदर्थं मधुमदीमांश्चुमोमेता भवन्तु । यममप्यस्मिन्नाग्रे
पुरोहिता यानानुष्ठानादौ पुरोनामिनो जायिष्याम जागरुका भूयास्प ।

अथ द्वितीया—

वाजस्येदमिति । वाजस्य प्रसवः परमेश्वर इदमनुष्ठीयमानं कर्माऽऽब्रूव
भावितवानुत्पादितवान् । इषानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स
परमेश्वरोऽस्मे अस्मदर्थं मजां पुष्टिं च वर्धयमानः प्रजानन्तस्मदभिप्रायं प्रकर्षेण
आनानो विराजं हूयमानमन्त्रे पर्वति कर्वतः प्राप्नोतु । अन्नं वै विराडिति श्रुतिः ।

अथ तृतीया—

वाजस्येममिति । वाजस्य प्रसव ईश्वर इमां दिवमिमानि चान्यानि सर्वाणि
भुवनानि विशिष्य आश्रितवान् । सर्वेषां च भुवनानां राजा भूत्वाऽदित्सत्त्वं
हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन्मदीपबुद्धिभेदेण हविर्दापयतु । ततो नोऽस्मभ्यं
सर्ववीरां पुत्रभृत्यादयः सर्वे वीरा यस्याः सा सर्ववीरा दाहर्षी रथिं धनं च
नियच्छतु नियमेन ददातु ।

(वाजपेयोपसुकाश्रमोभाभिधानम्)

अथ चतुर्थी—

अग्ने अच्छेति । हेऽग्न इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमच्छाऽऽमिमुख्येन वद्
हितं कथय । नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणादीषितो भव । हे भुवस्वते भूमिभते
नोऽस्मभ्यं प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि । यस्माच्चमस्तस्वाभी सन्नोऽस्मभ्यं धनदा अस्ति ।

अथ पञ्चमी—

अ णो यच्छत्विति । यद्भिः प्रशब्दैः यमच्छत्विति प्रदत्तान्वित्यन्वये सत्ये-
तानि यद् वाक्यानि भवन्ति । अर्यममगवृहस्तयो देवेभूतमत्वाद्विषपरिवाजकन्या-
येन वृषङ्गिर्दिश्यन्ते । तन्मोऽग्नये स्वय देवशब्देनोच्यन्ते । ते सर्वे नोऽस्मभ्यं
धनं प्रयच्छन्तु । उतापि च सूनृषा मिथवागभिमानिनी देवता या वान्प्रवाङ्-
मात्राभिमानिनी देवता ते अग्ने धनं प्रयच्छताम् ।

अथ षष्ठी—

अर्यमममिति । हे ईश्वर पुनरस्मभ्यं दातुं वनस्य दानाधार्यमादीधोदय मे-
रय । वाक्सरस्वतोः पूर्णैकसूनृषावाचोरिव भेदो दृष्टव्यः वाजिनपत्राविषतिम् ।

अथ सप्तमी—

सोममिति । वयं सोमराजादीन्वधमतः कर्मारम्भकाननुसृत्य एवादारमाप-
हेऽग्नस्ते सर्वेऽग्नगृह्यन्तु ।

विधत्ते—

“ सप्तान्नहोमाञ्जुहोति । सप्त वा अन्नानि । पावन्त्येवाञ्चानि । दान्ये-
वावरुन्धे । सप्त ग्राम्या ओषधयः । सप्ताऽऽरण्याः । उभयीषामवरुन्धे ”
[ब्रा० का० १ प० ३ अ० ८] इति ।

अन्नहेतुनाओषधीनां सप्तत्वात्तत्कार्याणामन्नानावपि सप्तत्वम् । ओषधीनां
सप्तत्वमापस्तम्बोऽग्निचमने दर्शयति—“ विलमापवीहिषवाः शिषङ्गवधको
मोधुषा वेणुः श्पामाका नीधारा जर्विलाश्च मवीधुका अरण्यजा मार्कटका
विज्ञेया गार्धृतसप्तमाः कुलत्थसप्तमा वा सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या
अलुष्टे ” इति ।

एकैकस्यान्नस्य पृथमेव होमं विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्य जुहोति । अन्नस्यान्नस्वावरुन्धे ” [ब्रा० का० १
प० ३ अ० ८] इति ।

इयं वक्ष्यामस्तम्बो दर्शयति--“ वाजपसवीयं जुहोति सप्त ग्राम्या ओष-
धमः सप्ताऽऽरण्याः पुथमन्त्रानि ब्रवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण वाजस्येयं प्रसवः
सुपुव इति ग्राम्याणि हुत्वाऽऽरण्यानि जुहोति ” इति ।

इदानीं चौघायनाभिमर्तं सर्वाण्येकीकृत्य होमं विधत्ते--

“ यदाजपेयवाज्यमवरुद्धस्याश्रीयान् (१) । अवरुद्धेन व्युध्येत ।
सर्वस्य सप्तवदाय जुहोति । अनवरुद्धस्यावरुद्धये ” [मा० का० १ प०
३ अ० ८] इति ।

होमकाले यदव्यमवरुद्धं स्वीकृतं तदुपेक्ष्य यदस्वीकृतं वाजपेयवाजी कासा-
न्तरेऽश्रीयान्नदानीमुपेक्षितेन यामकासीनेनाघेनासी विमुक्तो भवेत् । अतः
सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि यामकाले स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं
किञ्चिन्न भवेत् । अतोऽस्वीकृतस्य सर्वस्यापि यामकाले स्वीकाराय मिलित्वा
होम इत्यर्थः ।

होमे साधनविशेषं विधत्ते--

“ औदुम्बरेण सुवेण जुहोति । ऊर्ग्या अन्नमुदुम्बरः । ऊर्गं एवाग्राधस्याव-
रुद्धये ” [मा० का० १ प० ३ अ० ८] इति ।

ऊर्ग्या अन्नं बलपदमेवान्नमत एव देशविशेषे बलघने ।

देवस्य त्वेति । कः--“ अथ यजमानायसने कृष्णाजिनं प्राचीनशीवमु-
त्तरलोभाऽऽस्तुणाति तद्यजमानं प्राश्नामुपविश्य सुवर्णरजताभ्यां रुक्माभ्यां पर्णु-
पास्थं पुरस्तात्पत्यश्चमपिञ्चति जीर्वतोऽभिपिञ्चस्यामुखादन्ववस्तावयति देवस्य
त्वा सविपुः यस्येऽभिर्नोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याः सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्वन्वे-
नाग्नेत्या साक्षाज्येनाभिपिञ्चाग्निदस्य त्वा बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिपिञ्चा-
भीनि ” इति ।

अग्नेन्दस्येत्यस्मिन्मन्त्रमन्त्रेऽनुषङ्गानुचनानामाप्ताहोऽपि त्वाशब्दः सूत्रकारेण
पठितः । देवस्य त्वेत्यादिव्याख्यातः । या सरस्वती वाग्मिशेषदेवता या च वाक्श-
ब्दाभिहिता वाक्सामान्यदेवता यश्चान्नर्थापी यन्नुअन्वाच्यो योऽव्यभिस्तेजः-
दस्तेषां यन्वेण निष्पतेनानुज्ञया साम्राज्यनिर्वातं त्वामभिपिञ्चापि । इन्दस्ये-
त्येतावन्वाऽऽम्नातो द्वितीयो मन्त्रः । स च पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गेन व्याख्या-
तव्यः । बृहस्पतेरित्यादौ तृतीयमन्त्रे पूर्वभागोऽनुषङ्गनीयः ।

(वाजपेयोस्तुकाक्षहोमाभिधानम्)

देवस्य त्वेत्येतस्मिन्नन्वभागे प्रसवपदाभिधायमाह—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह । सवितुप्रसूत एवेनं ब्रह्मणा देवता-
भिरभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

ब्रह्मणा मन्वेण पतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वोपधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

“ अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्थावरुज्यौ (२) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यक्षमभिषिञ्चति । पुरस्तादि पतीनीनन्वमद्यते । शीर्षतोऽभि-
षिञ्चति । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

आसप्तुटावातविषयवाक्यवद्ब्रह्मण्येवम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ आमुस्तादन्ववस्त्रावपदि । मुस्तत एवास्मा अन्नाद्यं दधाति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ३ अ० ८] इति ।

शिरस आरम्याऽऽनुलोम्बेन मुस्तपर्वन्त्वमेवावस्त्रावपेक्ष त्वधः ।

मन्वेणधीन्द्रबृहस्पतिशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे—

“ अग्नेस्तवा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनेवेन-
मभिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह (३) । इन्द्रियमेवास्मि-
न्नेतेन दधाति । बृहस्पतेस्तवा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिः । ब्रह्मणेनैवमभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

एष ओषधिरसोऽग्नेः सवोऽग्निना पेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाभिसंजयेन
तेनैव रस्तेनाभिषिञ्चति । एष वा इन्द्रस्य सवो बृहस्पतिः सव इत्यनुसंक्षेपम् ।

विधत्ते—

“ सोमप्रदाऽन्वावदानीयानि चार्तिगम्य उपहरन्ति । अमुमेव तैलोक्यमजयन्तं
करोति । सुरामहाऽन्वानवदानीयानि च वाजसूदृग्म्यः । इममेव तैलोक्यमजयन्तं
करोति । अयो उभधीज्येवाभिषिञ्च्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

पशोर्यान्ववदानीयानि इत्यादीनि । इदमस्याग्नेऽवधत्तीत्यादिभ्रूतेः । तानीदा-
यामवधानि सोमप्रदाश्चार्तिगम्यः प्रमच्छेत् । शिरआदीन्वनवदानीयानि । न

(वाजपेयोपयुक्ताज्ञहोममिवानम)

शीर्षांश्चरति नास्योरित्यादिश्रुतेः । तानि सुराग्रहांश्च वाजसृद्भ्यो रथान्तरेः
वेदशमिराजिधावर्षं कृतवद्भ्यो वैश्वेभ्यः पथच्छेत् । एवं सत्युभयीषु देवीषु
मानुषीषु च प्रजास्यपमभिविकी भवति ।

विधत्ते—

“ विधायं कुर्वते वाजसुतः (४) । इन्द्रियस्थावसृज्यै ” [भा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

विशेषेण मधनमालोहर्षं कलहो विधायः । पानवश्यनटनायाभिनयं
विधायं कुर्युः ।

सवनपथे स्तोत्रेषु कविशेषं विधत्ते—

“ अनिरुक्ताभिः प्रातःसवने स्तुषते । अनिरुक्तः यजावतिः । यजावते-
राम्ये । वाजवतीभिर्षार्धदिने । अर्धं वै वाजः । अन्धमेवावकथ्ये । शिपिवि-
ष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञयः शिपिः । यज्ञ एव यज्ञेषु
प्रतिविष्ठति ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अनिरुक्ताभिरव्यक्तदेवताकामिर्कर्मिभः । साकल्येन तन्पहिज्ञो वक्तुपशक्य-
त्वाप्रजापतिरनिरुक्तः । वाजशब्दोपेता कवो वाजवत्यः । शिपिविष्टशब्दोपेता-
व्यर्चः शिपिविष्टवत्यस्ताः सर्वाः सामवेदे दृष्टव्याः । विष्टशब्दो विष्णुपथायः
सम्यक् कलष्यापिनं यज्ञमाचष्टे । शिपिशब्दः पशुवाची । अतः शिपिविष्टवती-
भिर्कर्मिभ्यश्चेत् यज्ञेषु च प्रतिविष्टत्येव ।

सामविशेषं विधत्ते—

“ बृहदन्त्यं भवति । अन्तधेनैनरं भिये गमयति (५) ” [भा०
का० १ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अन्तिमस्य स्तोत्रस्य मदन्यं साम तद्बृहद्भावेत् । तेन शानेनैनं यजमानं
भिये संपत्तिपथे यज्ञस्यान्तं समाप्तिं प्रापितवान्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाजसहमिरन्जस्य होमो देवयजुस्तयात् ।

अभिमिञ्जेत्स्थामिनं तं दश मन्त्रा इहोदिताः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदश्विनौ इव्यक्ष-
रेण प्राणापानाबुदजयतो विष्णुर्यक्षरेण श्री-
होतृकानुदजयसोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशू-
नुदजयतृषा पञ्चाक्षरेण पशुक्तिमुदजयद्वाता
षडक्षरेण षडृतनुदजयन्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त-
पदाः शकरीमुदजयन्बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गाय-
त्रीमुदजयन्मित्रो नवोक्षरेण त्रिवृतः स्तोम-
मुदजयत् (१) वरुणो दशाक्षरेण विराजमु-
दजयदिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिभुभमुदजयद्विष्वे-
देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयन्वसंवस्त्रयो-
दशाक्षरेण त्रयोदशः स्तोममुदजयन्क्रुद्राश्चतु-
र्दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुदजयन्नादित्याः
पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः स्तोममुदजयन्अदितिः
षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदजयत्प्रजापतिः
सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत् (२) ॥

(त्रिवृतः स्तोममुदजयत्षट्त्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽजहोम उक्कः । एकादश उज्जितिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ अथ यजमानमन्त्रास्थापोऽज्जितौवाचयत्पग्निरेकाक्षरेण वाचमुदज-
यदिति सप्तदश ” इति ।

पाठस्तु—

अभिरैकाक्षरेणेति । आभाष्येत्मादिके सप्तदशाक्षरे पन्चसंव एकैकाक्षरबृद्ध्या
सप्तमन्त्रं पठित्वा तत्सामर्थ्यादग्न्यादयो वागादीनुदजयन् । अथवा विध्यन्तर
एकाक्षरो मेम्बशास्त्रमसिद्ध्या वागभिबीजं तेनैकाक्षरेण मन्त्रेणाग्निर्वागुज्जयः ।
अक्षरेणाजपानन्वेण माणापानात्मकेनाग्निनोः पाणापानोज्जयः । एवमग्नेऽपि
अक्षरादिमन्त्रा मध्यायोगसुभेषाः । मन्त्राक्षरसंख्यानुसारेण लोकत्रयादिजपो
विज्ञेयः । त्रिवृत्स्तोममतानामृचां नवसंख्योपेतत्वात्तज्जपो द्रष्टव्यः । त्रयोदशस्तो-
मादापि त्रिगुणामृचामावृत्तिरिशेषेण तत्तत्संख्या द्रष्टव्या । एतदुज्जितिविधिस्तु
ता वा एता उज्जितयो व्याख्यामन्द इत्येतादृशः पूर्वमेवास्याभिध्यासुपातः
सोऽथमवैत्कर्षणीयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अग्निः सप्तदशाऽऽम्नाता उज्जितोर्वाचयेदनुः ।

यजमानं रथेष्वेषु चावस्त्वध्वर्युरादरात् ॥ ११ ॥ ” [इति] ।

इति श्रीमेत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्च-
दशोत्तराध्यायसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपराठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमपराठके सप्तमपराठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽसि नृपदं त्वा हृषदं भुव-
नसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-
न्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽस्यन्सुषदं त्वा घृत-
सदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनि-
रिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि पृथिविषदं त्वाऽ-
न्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा । मे महाः पञ्चजनीना
येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः (१)

(वाजपेयोपशुतान्तिमाहमन्त्राभिधानम्)

समुञ्जितः । तेषां विंशेप्रियाणामिषमूर्जं रस-
मधीमेव ते योनिरिन्द्राय त्वा । अपां रस-
मुद्भवसं सूर्यरश्मिं समाभृतम् । अपां
रसं स्य यो रसस्तं यो गृह्णाम्युत्तममेव ते
योनिरिन्द्राय त्वा । अया विद्या जनेयन्कर्ष-
राणि स हि धर्णिरुर्ध्वराय गातुः । स प्रायु-
दैद्गुरुणो मध्यो अग्रं स्वायां यत्तनुवीं तनुमै-
र्यत । उपयामगृहीतोऽसि प्रजार्पतये त्वा
जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजार्पतये त्वा (२) ॥

(कोशस्तनुवा त्रयोदश २) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादश उज्जितमन्त्रा उकाः । द्वादशोऽतिमाहमन्त्रा उज्जिते ।

कल्पः—“ आग्रयणं गृहीत्वा पञ्चैन्दान्तिमाहासगृह्णात्पुनमागृहीतोऽसि
नृषदं त्वा नृषदमित्येताभिः पञ्चभिः ” इति ।

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

उपयामेति । हे प्रथमाविधास त्वमुपयामेन पृथिव्यौत्पिकेन शरिरेण गृही-
तोऽसि । इषं वा उपयाम इति पूर्वमुदाहृतम् । मनुष्येषु वनस्पतिषु मुष्येषु
स्वादिस्तेनावस्थितामिन्द्राय दिवं त्वां गृह्णामि । एष खरपदेशस्ते स्थाने वस्था-
दिन्द्राय त्वायज सादयादि । एष इत्यादिः सादनमन्त्रः ।

नृषदमिषादिपदामिमावगाह—

नृषदं त्वेत्याह । मजा वै नृन् । मजानामेवमेतं नृषदे । नृषदमित्याह । वन-
स्पतयो वै वृ । वनस्पतीनामेवमेतं नृषदे । मुष्यनसदमित्याह । मुषा वै वृत्तेषा-

(वाजपेयोपसुकातिब्राह्मणमन्त्राभिवानम्)

भवति । भुवनमगमिति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति (१) ” [भा०
का० १ प० ३ अ० ९] इति ।

तृन्तरस्तेषु सीदतीति तृषत्तं तृषदम् । एतेन यजुष्यादेन यजानां मध्ये सृषते
स्वाभित्वेनाभिषिच्यते । यदा लोके वसीषाम्भवति भवति तदा तं गुरुषं
स्वाभित्वेन छत्तत्वं भुवनमगम्यातवानिति जना आहुः ।

अथ द्वितीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्भ्याख्येयम् ।

एतदेवाभिषेकः पथैव व्याचष्टे—

“ अप्सुषदं त्वा घृतसदमित्याह । उपयामेवैतेन घृतस्य सृषते । व्योमसदभि-
त्याह । यदा वै वसीषाम्भवति । व्योममगमिति वै तमाहुः । व्योमेवैतेन गच्छति ”
[भा० का० १ प० ३ अ० ९] इति ।

अग्निवत्यादिपादेन तत्स्वाभित्वेनाभिषेकः । यनादयस्य व्योममाधित्वं नाम
मयाधारोहणम् ।

अथ तृतीयग्रहणमन्त्रः—

उपयामेति । पूर्ववद्भ्याख्येयम्—

“ वृधिविषदं त्वाऽन्तरिक्षसदमित्याह । एवमेवैतेन लोकानां सृषते ।
तस्माद्वाजपेययाजी न कंचन मत्पवरोहति । अपीव हि देवतानां सृषते । नाक-
सदमित्याह । यदा वै वसीषाम्भवति । नाकमगमिति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन
गच्छति ” [भा० का० १ प० ३ अ० ९] इति ।

तस्मादयं वाजपेययाजेनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्येऽभिषिक्तं इव भवति । अग्नेस्त्वा
सायान्येनाभिषिञ्चापीत्यादिमन्त्रेष्वग्न्यादीनां यत्तस्मान्मात्रं तेन निमिचेनाभिषे-
कस्योक्तत्वात् मत्पवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्येऽभिषिक्तत्वादेववदेव
कमपि मनुष्यं वति मजादिवाहन्यापरोहति नावरोहेदिति विधिः । अतः
एवाऽऽपस्तम्ब आह—“ यावज्जीवं न कंचन मत्पवरोहेदनुहस्वतिसुप्तेन वा
मत्पवरोहणीयेन पथैव ” इति ।

अथ चतुर्थग्रहणमन्त्रः—

ये ग्रहा इति । येऽतिमासत्त्वा ग्रहाः पञ्चजनानाः पञ्चजनेभ्यो देव-

(वाजपेयोपयुक्ताविद्यामन्त्राभिधानम्)

मनुष्यासुररसोमन्धर्वेभ्यो निषादपञ्चमेभ्यो बर्णेभ्यो वा हिवाः । येषामविद्यासाक्षात्
विस्त आग्नेयैन्दसौर्याख्याविद्यास्वरूपाः परमजाः प्रकृतयः । किञ्च येषां प्रमा-
देन दैव्यो दिवि भवः कोशो नेवः समुज्जितः सम्पद्गुण्युर्जीकृतो वर्षा-
मिमुक्षुः कृत इत्यर्थः । विविधानि शिष्याणि हनुस्थानीयानि पात्राद्याणि वैकु-
पेवा विविधविद्यास्तादृशानां तेषामविद्यासाक्षात् पूरणायेवमनसदशमूर्त्तं बलपदं
सोमरसं समग्रमीं सम्पद्गुह्यामि ।

पञ्चजनीनशब्दाभिधायं दर्शयति—

‘ ये ब्राह्मः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनानामेवैतेन सूयते ” [जा०का०

१ प्र० ३ अ० ९] इति ।

एतेन मन्त्रपठेन निषादपञ्चमानां वर्णानां स्वाभिवेनानामिविच्यते ।

अथ पञ्चमग्रहणमन्त्रः—

अपामिति । हेऽविद्यासा वो युष्मार्कं मध्य उत्तमं चरमं ग्रहं च तथाविधं
गुह्यामि । किञ्चिदम् । अपां रसम् । उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणामात् ।
उद्धृतं वयोऽयं जीवनं वा मस्य तमुदयसम् । सोमरसो स्रजभूतो जीवनहेतुश्च ।
अपाम सोमममृता अभूमेत्युक्तत्वात् । सूर्यं (सौं ?) रश्मिः परिवाकहेतुर्वयस्यं च
सूर्यरश्मिम् । बुद्धिक्लृप्ता ओषधय आतपेन पच्यन्तेऽन्यथा वृद्ध्याधिक्येन पुष्येयुः ।
समाभूतं गायत्र्या शुद्धोकात्सम्पन्नानीतम् । किञ्चापां रसः सोमवह्निरूपेण
परिणतस्तस्यापि यो रसः सारस्तादृशमुदकरसम् ।

स्वाभित्वं तेजोयुक्तत्वं च भागद्वयपठेन भवतीति दर्शयति—

“ अवा२ रसमुदमसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सूयते । सूर्यरश्मि२ तथा-
भूवमित्याह सशुक्त्वाय (२) ” [जा०का०१प्र०३अ०९] इति ।

कल्पः—“ अथा विष्टा जनमन्कर्वराणीवि सप्तदश प्राजापत्वान्तोमग्राहान्गु-
ह्यामि ” इति । पाठस्तु—

अथा विष्टति । अपाऽयं प्रजापतिर्विष्टा विशेषेणात्र स्थितः कर्वराण्ये-
ताभि कर्माणि जनयन्तंपादयन्वर्तते । यस्मात्त प्रजापतिर्भूणिर्दीविमाग्नकाशको
भूत्वा वराय अद्याप कर्मफलपौरुषांतुर्विस्तीर्णो मार्गो भवति । तस्मात्त प्रजाप-
तिर्वध्वो मधुनः कर्मफलस्य धरुणो धारयिता सत्तमं परमस्मत्तमीपं पति उदैदु-
त्कर्षेण प्राप्नोतु । यद्यस्मात्स्वायां तनुवां स्वकीये शरीरे तनुमस्यच्छरित्मैरमत

मापयति, तस्माद्वयं कलं प्राप्स्याम इति शेषः । एकपक्षां गृह्यातीत्येतस्य विधिः ।
त च पूर्ववेद व्याख्यातः । अथ विनियोगसंमहः—

“ उपेत्यतिमासमेन्द्रं गृहीतवैपेति तादमेत् ।

उत्तरेषु चतुर्ष्वेवमपा समदश महान् ॥

माजापत्त्वान्मगृह्णाति मन्वा द्वादश वर्णिताः ” ॥१॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते शारदीये वेदार्थमहाकाण्डे कृष्णयजुर्वे-

द्विपैर्विरचितं हिताभाष्ये पथमकाण्डे सप्तमपवादके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाहके सप्तमपवादके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अन्वह मासा अम्बिह्वनाभ्यन्वोर्धधीरनु पर्व-
तासः । अम्बिन्द्र* रोदसी वावशाने अन्वापो
अजिहत जायमानम् । अनु ते दायि मह
इन्द्रियाय सश ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु
क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृपत्ये ।
इन्द्राणीमासु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् । न
संस्या अपरं च न अरसा (१) मरते पतिः ।
नाहमिन्द्राणि रारण सरुपुर्वेषाकपेकृते । यस्ये-
दमर्ष्य* हविः प्रियं देवेषु गच्छति । यो जात
एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्कतुना पर्यभू-
पत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यर्षेता नृमणस्य
महा स जनासु इन्द्रः । आ ते मह इन्द्रोत्तुम
समन्धवो यत्समरेस्त सेनाः । पताति दिद्युज-
र्यस्य बाहुवोर्मा ते (२) मनो विश्वद्वियग्वि
चासीत् । सा नो मधीरा भरा दद्धि तजः म
दाशुषे दातवे भूरि यत्ते । नन्ये देव्यो शस्ते

(काम्यवाङ्मनुरोमुक्त्यामिषत्वात्)

अस्मिन्त उच्ये प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ।
 आ तू भर माकिरेतत्परिं छाद्दिमा हि त्वा
 वसुपतिं वसूनाम् । इन्द्र यत्ने माहिर्न दक्षम-
 स्थस्मभ्यं तद्धर्यन्व (३) प्र यन्धि । प्रदा-
 तारं हवामह इन्द्रमा हविषा वयम् । उभा
 हि हस्ता वसूना पृणस्वाऽऽ प्र यच्छ दक्षि-
 णादोत सव्यात् । प्रदाता वज्री वृषभस्तुरा-
 वादच्छुम्भी राजा वृत्रहा सौमपावा । अस्मि-
 न्यङ्गे नहिध्या निषयायां मध यजमानाय शं
 योः । इन्द्रः सुत्रामा स्ववाः अवोमिः सुमु-
 ङ्गीको भवतु विश्ववेदाः । वाधतां द्वेषो अमर्षं
 छणोतु सुवीर्यस्य (४) पतयः स्थाम । तस्य
 वयः समतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे
 स्थाम । स सुत्रामा स्ववाः इन्द्रो अस्मे
 आराच्छिद्वेष्टः सनुतयुषोतु । रेवतीर्नः सप-
 माद इन्द्रं सन्तु तुविर्वाजाः । क्षुम्भतो वामि-
 मर्देम । प्रो ध्वस्मे पुरोरथमिन्द्राय श्रुषमर्षत ।
 अमीकं चिदु लोककृताङ्गे समत्सं वृत्रहा ।
 अस्माकं वोधि वोदिता नमन्तामन्यकेषाम् ।
 ज्याका आधि धन्वंतु (५) ॥

(वरता या ते हर्यन् सुवीर्यस्याभ्येकं च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(काम्ययज्ञान्यापुरोनुवाक्यप्रमाणम्)

(पाकयज्ञः सः अवाः परोक्षं बर्हिषो ध्रुवामगन्तेत्याह देवं सविर्वैव-
स्याहं क्षत्रस्येत्वं राजस्यारिकाक्षरेणोपयामनुहतिअसौ नुवदमन्वह ययोदश
॥ १३ ॥

(पाकयज्ञं परोक्षं ध्रुवां वि कुंभते च नः सर्वधीरां पतयः स्यादैकवज्राशतृ
॥ ५१ ॥

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

(अथ पथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके ययोदशोऽनुवाकः) ।

हादशे वाजपेयवन्तः समापिताः । ययोदशे काम्ययज्ञा [पुरोनुवाक्या]
उच्यन्ते ।

काम्येष्टिकाण्डे काचिदिष्टिरेवमागम्यते—

“ इन्द्रायानुजने पुरोडाशपेकादशकपालं निर्वपेद्वायकाम इन्द्रमेवानुजः
स्वेन भामपेदेनोप धत्सति स एवास्मै सजाताननुकान्करोति ग्राम्येव भवति ॥
[तै० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

अनुकृतधात्वाणुभोत्पणुजुः, ताहाभ्यकरणमानुकूत्तम् । विरोधानाचारण-
मुजुत्वं तादृशम् । इन्द्रोऽस्मै यजमानाय सजाताञ्छादिमभूतिचन्धूतनुकानेदस्मि-
न्नुकूलाङ्करोति । यतोऽयं ग्रामस्वाधी भवत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्यावाह—

अन्वहेति । अहशब्द इच्छाशब्दश्च समुच्चये । पैवादयो पातास्ते च
जायमानविन्दमनुसृत्याजिहतास्माननुमदीतुं पाप्मवन्तः । एवं वनान्योपधयः पर्वता
वावशाने अस्मान्कामयमाने रोदसी धावाशृङ्गिन्वादापयाजिह्मेति योजना ।
बोडा वाक्यानि मेतुं बहुशब्दाः । त च भेद आदरार्थः ॥

अथ पाम्यामाह—

अनु त इति । यजत्र यष्टय्य हे इन्द्र भहे महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधिकाय
ते गुभ्यं तत्रा तत्रेषु विभं सर्वं हविर्देवैभिरग्न्यादिभिरनुमायि अनुक्रमेण दीयते ।

(कल्मषाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रवेधमनु ते त्वेन्द्रियाय बलसिद्धयर्थम् । न केवलं वृत्र-
वधमनुसृत्य क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्ममिमानं चानुसृत्य, सहोऽनु त्वदी-
यमेव बलमनुसृत्य, नृपसे वैरिमनुष्यविरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तान्गुणा-
नवेक्ष्य ते शुभं पुनः पुनर्दीयित इति शेषः ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽस्य शिषेव स्यादिन्द्राणी दे सेनायै देव-
तेन्द्राणीमेव स्वेन भागवेमेनेष धावति तैवास्य सेनाऽस्य स्थति [सं० का०
२ प० २ अ० ८] इति ।

असंशिता तीक्ष्णा न भवति(वेत्) स्वकार्यक्षमा नैव भवेदित्यर्थः ।

तस्मादिष्टौ कंचिद्व्रतविशेषं विधत्ते—

“ बल्वजानपीध्ये सं नरोद्वीर्यवाधिरकृन्ना न्यमेहत्वो बल्वजा उद्विहन्ना-
वाभेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयति ” [सं० का० २ प० २ अ० ८]
इति ।

बल्वजास्तृणविशेषाः । तानपि चोदकपात्र इध्ये तस्यैव धनीयात् । अधि-
कृन्नाऽधिकं पुरीषं प्रादा गौर्यैव देशे, न्यमेहर्भितरां मूर्धं करोति, ततो देश-
द्वल्वजा उत्पद्यन्ते । तेषां च बल्वजानां बन्धत्वेन यजमानं गवामेव न्यायम-
पिनीय प्रापय्य गा वेदयति लम्भयति । गवां न्यायः स्वार्थीनतया शिक्षितत्वम् ।
यथा येनवः शिक्षिताः प्रतिदिनपरण्ये गत्वा यत्र कापि पलायनलक्षणं चावर्त्तं
परित्यज्य काले स्वगृहमेवाऽऽगन्त्वनायासेन दुसन्ते यथा वा बर्त्तित्वाः
शिक्षिताः सन्तो रथादीन्स्वाभिन् इच्छानुसारेण वहन्ति, तथा सेनायाः स्व-
भावेन कार्यकारित्वं गोन्प्रायः । गा वेदयति गोवद्धितं स्वाधीनां कार्यकारि-
त्वेन प्रापयतीत्यर्थः ।

यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्राणीमिति । आसु नारिषु देवस्त्रीषु मध्ये सेनास्वानिभूतादिन्द्राणीं
शुक्लीं पतिव्रतामहमभ्रवम् । अपरं च नाम्बदप्येकपत्ति, अस्या इन्द्राण्याः पति-
र्जरसा गहि मरते नैव विद्यते ।

तत्रैव पान्ध्यामाह—

नाहमिति । हे इन्द्राणि अहं सख्युर्वृषाकपेर्कते त्वत्पियमिन्द्रं विना वं
कव्यन्धं देवं न रारण नैव कीर्तयामि । मस्य यमाप्यप्यस्तु भवमिदं हविः सोम-
पुरोडासादिकं पियमिदं भूत्वा देवेभ्यु गच्छति सर्वान्देवान्वाप्नोति, तादृशोऽहमिति
पूर्ववाच्यः ।

इदमन्तरं विचते—

“ इन्द्राय मन्थुमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं विधेत्संश्रामे संपत्त
इन्द्रियेण वै मन्थुना वनसा सहस्रग्रामं जयतीन्द्रयेव मन्थुमन्तं मनस्वन्तरं स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्थुं मनो दधाति जयति तत्र संश्रा-
वम् ” [सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

मनस्वते धैर्योपेतस्य, संश्रामे युद्धे संपत्ते सम्पन्नयुद्धे सति, इन्द्रियेण
प्राणिवादादीन्विषयादयेन, मन्थुना वैरिविषयकोपाधिक्रमेण, वनसा पलायनभीत्या-
दिवर्जनरूपेण धैर्येण ।

तत्र पुरोनुवाक्यमाह—

यो जात इति । यो देव इन्द्रो जात एवोत्पद्यमान एव पद्यमो देवानां पद्ये
मुक्त्यो ममस्थान्धैर्यवाध भूत्वा कनुता कृचकधादिकर्मणा देवान्मानान्म्यादीन्पर्य-
भूयदितिकान्तवान् । यस्वेन्द्रस्य शुष्माद्वलादोवृत्ती शान्ताशुधिष्ण्यवभ्यसेतापवि-
भीताश्च । भ्यस्त भय इति धातुः । जनास्तो हे जनाः स इन्द्रो नृमणस्य स्वकीय-
वत्सस्य नङ्गा सहिष्ठा शुष्मानपरिवसि योनः ।

याम्यामाह—

आ त इति । उग्र हे इन्द्राऽऽतमन्तात्ते तयोदी रक्षणं महोऽधिकम् । यद्यस्मा-
द्वृक्षादादस्मदीयाः सेनाः सवन्धवो वैरिविषयकोपयुक्ताः सत्यः सवरन्त सम्पन्न-
रन्त कीडा अकुर्वन्तरचले नैवागणमन्तिर्धैर्यः । स (किं) व
नर्यस्य मनुष्यहितस्य ते तत्र नाहुरोदिष्टस्वह्मादिदीप्तिः एतापि सर्वत्र प्रसरति ।
ते मनो विष्वदिष्वभ्यहमुत्तं सन्मा विचारीन्मा विचरतु ।

पूर्वोक्तमेवेष्टि कलान्तराम विचते—

“ एतामेव निर्वपेद्यो हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेवानि हि वा एतस्मादपका-
न्ताभ्यधेय हतमनाः स्वयंपाप इन्द्रमेव मन्थुमन्तं मनस्वन्तरं स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्थुं मनो दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवति ”
[सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यः पुरुषो रौमेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्टचित्तः सन्स्वयंपाप इव भ्रान्त इव स्थात्, एतस्मात्पुरुषाद्वानाग्निद्वयमभ्युधैर्षाणि अपकृन्तानि । अथेदानीमेव पुरुषो नष्टचित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति तादृश एवामेव निर्वपेदिति पूर्व-
वाच्यमः । एतस्यामपीदृशो पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये ।

इष्टघन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः काममेत दानकाया मे
पजाः स्फुरितान्द्रमेव दातारः स्वेन भागधेयेनोप भावति स एवास्मै दानकायाः
पजाः करोति दानकाया अस्मै पजा भवन्ति ” [सं० का० २ प० २ अ०
८] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

मा न इति । हे इन्द्र नोऽस्मान्स्मदीयाः पजाश्च मा मर्षाः कलहाधिनीमां
कार्षीः । किंतु पकर्षेण दाशुने हव्यं दत्तवत्ते यजमानाय दाशुने दातुं ते त्वदधिं
यद्धरि धर्मं संचितमस्ति तदाभर तदाहर । आहव्यं च नोऽस्मभ्यं दाद्वि देहि । हे
इन्द्र नम्ये नूतने देव्ये त्वदानसाधने दास्ते प्रशस्तेऽस्मिन्कर्माणि त उक्त्ये त्वदीये
शस्त्रे स्तुवन्तो वयं भजवाम पकर्षेण प्रार्थयामहे ।

तत्रैव याज्यामाह—

आ नू भरेति । हे इन्द्र त्वमा नू भर धनमाहरेव । एतच्छ्रदाहते धर्मे वा-
किर्षैव परिष्ठात्तरज मा तिष्ठतु । यस्मात्त्वां पसूनां वस्तुपतिरिति विद्मः । कस्यचि-
देव धनस्य पतिर्न भवति, किंतु सर्वेषां पतिः शिवशमा पसूनां वस्तुपतिरिति यु-
क्तम् । यस्मादेवं विद्मः तस्मादाहरेत्स्वन्वमः । हे इन्द्र त्वदीये माहिने महतीये
हव्यं दातव्यं यद्धनमस्ति हे हव्यं हरिनामकाम्यामथाभ्यामुपेतैर्द्व तद्धनमस्मभ्यं
प्रमन्थि ययच्छ ।

इष्टघन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय मदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रतापिव सध्वं पद्मि-
धेतैर्न्द्रमेव मदातारः स्वेन भागधेयेनोप भावति स एवास्मै प्र दापयति ” [सं०
का० २ प० २ अ० ८] इति ।

मदात्रे मदापयित्वे । वाक्यस्यान्ते मदापयतीति श्रवणात् । यस्मा उत्तपज्याय
प्रतिमाहीये दामादाय वाऽभ्यमर्णादिः पुरेव पकर्षेण दत्तमित्येवं दातव्यं धनमपल-
पति तद्धने स्वत्वेन व्यवह्रियते । वस्तुतस्तु नैव भत्तं, तादृश उत्तपज्यादिनिर्वपेत् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्रदातारमिति । मकर्येण दातारं दातवितारमिदं हविषा युक्ता वयमाहवा-
मह आह्वयानः । हे इन्द्र, उभावपि हस्तौ धनेन वृणस्व पुरम् । ततो यथाऽभि-
मुख्येन दक्षिणादस्तामपच्छ, तस्यादप्याभिमुख्येन पपच्छ ।

तत्र शान्त्यामाह—

प्रदातेति । यदाता मकर्येण दाता । वज्री वज्रवान् । वृषभोऽभिमतानां
धनानां रक्षिता । तुरावाद् शत्रूणां शीघ्रमभिधविता । शुष्मी यत्नवान् । राजा
दीन्यवानः । वृषहा वृषं हतवान् । सापपात्रा सोमस्य दाता । ईदृशस्त्वमस्मि-
न्मन्त्रे बहिर्दिशेयां स्तीर्णादमं आनिषद्याऽऽमत्योपविश्याधानन्तरं तं सुखकरो
भ्येरनिहविषोऽजयिता भव ।

इदमन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय सुशाम्यो पुरोडाशमेकादशकपालं निर्व्वेदपरुज्यो वाऽपरुध्यमानो
केन्द्रमेव सुशामाणः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेनं वासतेऽनपरुध्यो भवति”
[सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

सुशाम्यो सुष्ठु शान्ते । अपरुध्यधिरं शान्त्याद्भद्रः । अपरुध्यमान इदानी-
मेव प्रश्यमानः । अनपरुध्यो प्रशाविषयः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्र इति । अयमिन्द्रः सुशामा सुष्ठु दाता स्ववान्धनवानवोभी रक्षणैः
सुमुहीकः सुखकरो पिब्वेदा अस्मदनुष्ठितकृत्स्नपरिचर्याभिज्ञो भवतु । वाचताम-
स्यान्वाधमानानां वैरिणां द्वेषो विद्वेषी स इन्द्रोऽस्माकमभयं लघोतु करोतु ।
तत्पत्तादादृषं सुवीर्यस्य वैर्यमिभ्रसावध्यस्य पतयः स्माम स्वाभिदो भवेम ।

शान्त्यामाह—

तस्य वयमिति । वयं यज्ञिसस्य यज्ञसंबन्धिनस्तत्वेन्द्रस्य सुमतावनुग्रहपुके
चित्ते स्थिता भवेम । अपि च भद्रे परममङ्गले सौमन्ते मनःसमाधोनेऽवस्थिताः
स्याम । सुशामा सुष्ठु दाता स्ववान्धनवान् स इन्द्रोऽस्ये अस्माकं द्वेषो द्वेष्यानाम-
भिदूरादेव द्योतु पृथक्करोतु । कीदृशानामस्माकं सन्तः सन्तां हविर्दानुषम् ।

इदमन्तरं विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ इन्द्रो वै सदङ्ग देवताभिरासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधाव-
त्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवपत्तैर्वास्मिन्निन्द्रमदधाच्छकरी याम्यानु-
वाक्ये अकरोद्ब्रह्मो वै शकरी स एनं ब्रह्मो भूत्या ऐन्ध सोऽम्बरसोऽग्निमेन्द्रः
प्र मा धर्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शक्रया अधि रेवतीं
निरभिनीत शान्त्या अपदाहाय ” [सं० का० २ प० २ अ० ८] इति ।

पुरा कदाचिदिन्द्रो देवताभिरितराभिर्हि सदृश आसीत्तदाधिपत्यलक्षणां
व्यावृत्तिं न प्राप्तवान् । कश्चिदपि देव एतदीयं भूत्या ऐन्ध नाङ्गी पकार । स
इन्द्रः शिञ्जः प्रजापतिमुपाजगाम । स प्रजापतिर्भ्यावृत्तिकामास तस्मा इन्द्रायासी-
त्सृष्टिमेन्द्रे देवताकमेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत् । स प्रजापतिः स्वयमिन्द्र-
स्य यजमानस्य याम आध्वर्यवमकरोत् । तेनैव यागेनास्मिन्ध्यावृत्तिकाम इन्द्रे
सामर्थ्यं स्थापितवान् । तत्सिद्धयर्थं शकरीच्छन्दसा युक्ते द्वे कपो याम्यानुवा-
क्ये अकरोत् । यद्यप्यत्र यो व्यस्मा इत्येकैव शकरी तथाऽप्यावृत्ता सती तैव
शकरी याम्या पुरोनुवाक्या च भविष्यतीति । सा शकरी यजस्या । स यज
एनं व्यावृत्तिकामिन्द्रं भूत्या आधिपत्यलक्षणार्थैर्धर्म्यादैन्ध प्रकाशितवान् ।
स ऐन्द्रोऽधिपतिरभवत् । भूत ऐश्वर्यं प्राप्तः स इन्द्रः पुनरभिमेदिपमत्पुमा
शकरी मां प्रधर्यतीति विचार्य, तच्छान्तये स इन्द्रः प्रजापतिं पुनरुपाधावत् ।
स प्रजापतिः शक्रया अधि अधिकत्वेन रेवतीं रेवतीनैः सपमाद् इत्येतामृचं
विधितवान् । किमर्थम् । शक्रया उग्रत्वशान्त्या इन्द्रस्यापदाहाय च ।

ऐश्वर्ययोग्यराजकुमारोद्देरैश्वर्याप्राप्त्यैश्वर्यप्राप्त्यर्थमितिभिदानीं निबन्धे—

“ योऽहं अभि सन्सदङ्गसमानैः स्वात्तस्या एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवे-
दिन्द्रमेन स्वेन भागधेयोनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रं दधाति ” [सं० का०
२ प० २ अ० ८] इति ।

यः पुमान्राजकुमारादिः अभि ऐश्वर्याप्राप्तं सन्तमर्थः सन्नपि तदैश्वर्यम-
वाप्स्य समानैः साधारणैरैश्वर्यरहितैः प्राणिभिः सदृशः स्वात्तस्यै तदर्थमिव-
विष्टिः ।

तामेतामिष्टिं विधाय याम्यानुवाक्ये विधत्ते—

“ रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या अपदाहाय शक्रया याम्या ब्रह्मो
वै शक्रया स एनं ब्रह्मो भूत्या इन्धे भवत्येव ” [सं० का० २ प० २
अ० ८] इति ।

रेवत्याः पाठस्तु—

रेवतीर्णि इति । रेवतीर्धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्तास्तु-
विवाजा बद्धज्योतिषाः शम्भ्वरीमापितदाहणान्तिपदा आपो नोऽस्माकं स्माभिनीन्द्रे
सन्त्यस्मास्तुताय विष्टन्तु । याभिरग्निः सह यथे क्षमन्तः चान्दायन्त इन्द्रे स्तुवन्तो
भदेव इवमान ।

शम्भ्वर्याः पाठस्तु—

यो श्वस्मा इति । अस्या इन्द्रायास्त्येन्द्रस्य पुरोरथे रथस्य पुरोमणे पूर्वं बलं
पौष्बर्चत यकर्णेण सुष्टु पूजयत । कथं बलस्य पूजेत्पुष्पदे । अश्वमिन्द्रो वृत्रहा
वैरिषादी सवस्तु संमानेषु सङ्गे योऽभिर्वैरिमद्रेः सङ्गे सति सेषोमे सति
अर्धके विदु हन्तु कामयमानेऽपि वैरिणि लोककृत्स्नार्थं करोत्येव न तु वला-
यते । इत्थं बलस्य पूजा । तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरस्यावृत्तये चोदिता
वेरयिता सम्बोधि नुष्पतां सावधानो भवतु । अम्पकेषां कुरितवानां वैरिणां
धन्दतु अधिभित्त्य वर्तमाना स्याकाः कुरितता स्या नमन्तां नश्यन्तु नुदघन्तिव-
त्यर्थः ।

अत्र विनिवोगसंग्रहः—

“ अन्वहान्बुजुनत्यैन्द्र इन्द्राणीति तु (भिति) तत्परो ।

यो जातो मन्पुमत्यैन्द्रे मा नो दातुमैन्द्रके ॥ १ ॥

पदा पदातुमत्यैन्द्र इन्द्रः तुवानसंयुते ।

रेवतीः श्रीमदैन्द्रे स्यादत्र मन्वाधतुर्दृष्ट ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः

प्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयत् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद्वियातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वियातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपर-

मेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माध-

वाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥

(राजसूयविषयानुमतादिधामाहकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां आनिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
 धेनुर्दक्षिणा ये प्रत्यञ्चः शम्पाया अवशीर्यन्ते
 तं नैर्ऋतमेककपालं छण्णं वासः छण्णतूर्प
 दक्षिणा वीहि स्वाहाऽऽहुतिं जुषाण एष ते
 निर्वपति भागो भूते हविर्भ्यत्यासि मुञ्चेमम्
 हंसः स्वाहा नमो य इदं चकाराऽऽदित्यं चरुं
 निर्वपति परो दक्षिणाऽऽग्नावैष्णवमेकादशक-
 पालं वामनो वही दक्षिणाऽग्नीषोमीर्यम् (१)
 एकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशक-
 पालमृषभो वही दक्षिणाऽऽमेयमष्टाकपालमैन्द्रं
 दध्युषभो वही दक्षिणैन्द्राग्रं द्वादशकपालं
 वैश्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा सौम्यम्
 श्यामाकं चरुं वासो दक्षिणा सरस्वत्यै चरुम्
 सरस्वते चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणा (२) ॥

(अग्नीषोमीर्यं चतुर्लिंगञ्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 षमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा सा वेदेभ्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यादीर्यमहेश्वरम् ॥

(। ननु याविषयाः कृतताद्विषयाः कृतस्य राजसूयविषयनैर्कृतमन्त्राणां चाभिधानम्)

मपाठकेऽध्याष्टवेऽस्मिन् राजसूयो निगद्यते ।

द्वाविंशत्यनुवाकेषु विंशत्या राजसूयके ॥

अनेकानि प्रधानानि कर्माणि विहितान्यथ ।

द्वाभ्यां सौवायणीयन्त्राः काम्या माय्याश्च वर्णिताः ॥

अत्रमे मध्यकाण्डस्थे कर्मणा बहुलत्वतः ।

तत्तत्संनिधये प्रोक्ता मन्त्रा विधिपुरःसराः ॥

अनूद्य तान्विधीनैर्धर्मादौ ब्राह्मण ईरितः ।

संभ्रममपि दोऽन्येऽप्य ब्राह्मणदमभूचिरे ॥

ब्राह्मणं मन्त्रकाण्डस्थविधिभ्रातमिवीरितम् ।

अनुब्राह्मणमप्यनु कथितं सार्धैर्वाकम् ॥

तत्र मध्यमानुवाके मध्यमं दायद्वाराज्ञेन कर्मद्वयं विधीयते—

अनुमत्या इति । चतुर्दशीभिर्भितायाः वीर्यमास्या अभिषानिदेवताभ्यु-
पतिः । “अमावास्या सिनीवाली वीर्यमास्यनुपतिः” इति श्रुतेः । “कलाहीने
साभ्युपतिः पूर्वे राका निष्ठाकरे” इत्यभिधानात् । सा चानुपतिरत्र देवता,
पुरोडाशो इत्यस्मिन्नेतदेकं कर्म । दक्षिणाभिधानेन वक्ष्यमाणेभ्यः कर्मभ्यो भिन्ना-
धिकारावगतात् । अस्मिन्कर्माणि पुरोडाशार्थं तण्डुलेषु विष्यमाणेषु विधिमार्गो
द्विषि इत्यदमन्माधातुमयः स्थापितायाः शम्बायाः पश्चाद्ये तण्डुलविच्छेदोऽत्र अव-
शीयन्तेऽथः पतन्ति तलेऽजाले इत्यं निर्वर्तिदेवताकं, तदिदमपरं कर्म । पुथग्दक्षि-
णाभिधानात् । कृष्णं वासोऽथ दक्षिणा । तत्र कृष्णतृणं कृष्णदशान्तम् । केषां-
चिद्ब्रह्मणा वैचिन्त्याय दशायामनुवेक्ष्य मध्यमभाग एव काशायहरिद्रादिभी रञ्जितो
भवति तद्वन्मा भूदिति कृष्णतृणत्वेन विशेष्यते । एतस्मिन्मुख्ये ब्राह्मणे प्रधानं
कर्म विहितम् । अनुब्राह्मणं तु ग्रन्थान्तरे मध्यमकाण्डे षष्ठसप्तमाष्टममपाठकत्वरम् ।

तत्र षष्ठमपाठकस्याऽऽदौ पुरोडाहत्वे कर्मविधिमनुष्य मशंसति—

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । ये मत्पञ्चः शम्बाया अवशीयन्ते ।
तं नैर्कृतमेककपालम् । इयं वा अनुपतिः । इयं निर्वर्तिः” [जा० का० १
म० ६ अ० १] इति ।

भूमिर्द्विषिषा । यत्तन्निमीधनादिसर्वसंस्थादृष्ट्या तदयोग्या वा । तथाऽऽद्यभूमिरु-
पाभ्युपतिर्द्विषीयभूमिरुपा निर्वर्तिः ।

पा० ८ अ० ११] कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहिता । ८०९

(राजसूयविषयानुमतादिव्यागहकरस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभितानम्)

पश्चात्तिरुष्वस्य नैर्ऋतस्याऽऽनुमतादुत्तरकाले न्यायमाप्तं पशानयामपचारं चा-
धितुं पूर्वकालं विधत्ते—

“नैर्ऋतेन पूर्वेण पचरति । पाप्मानमेव निकर्तति पूर्वां निरवदपते ” [भा०
का० १ प्र० ६ अ० १] इति ।

लोके रुग्णानां पुष्पाणामानिष्टं रोगं प्रथमं निवार्य पश्चाद्विष्टां शरीरपुष्टिः सं-
पाद्यते तद्वदपि पाप्मानं प्रतिकूलां निकर्तति पथ्यन्तो भागदानेन निवारयति ।

विधिवाक्यगतं कपालैकपमन्य पशंसति—

“एककपालो भवति । एकधैव निकर्तति निरवदपते ” [भा० का० १
प्र० ६ अ० १] इति ।

एकधैवैकैव प्रयत्नेन । कपालबाहुल्ये हि पमनबाहुल्यं प्रसज्येतेति । तन्नि-
दमानुमतेनैर्ऋतादिकपवारम्भणीयास्थानीयात्पवित्राख्यादग्निहोमादुन्वमनुष्ठेयम् ।

तथाऽवाऽऽपस्तम्ब आह—“राजा स्वर्गकामो राजसूयेन यजेत यवांश्चतसहस्रं
दक्षिणाऽग्निहोतः पश्चात्पवर्गेः प्रथममहः पञ्च सहस्राणि यविवे दद्याति विंशतन-
भिषेचनीये विंशतं दशपेये दश केसवचनीये विंशतिं व्युष्टिद्विरात्रे पञ्च सप्तस्य
धृतावापि वा चत्वार्येभिषेचनीये पतितहस्राणीपराप्पहानि षड्विंशतानि सहस्राणि
ददानीति बहुवृचवास्तनं भवति । तथा दक्षिणा अतिनयेद्यथाऽस्वाहानि तप्तकाला-
नि स्युः शेषमनुदिशति श्रोत्र आनुमतादिभिरष्टाभिरन्वहं यजेत पितृचानुषर्त्तं
पश्चादुत्तरस्य न्यवद्यातयति ये पत्यञ्चः शम्वाया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतेकक-
पालमिति । अथ चाऽऽनुमतासाद्य नैर्ऋतेन पचरति ” इति ।

बौधायनोऽप्येतदेव विशदयति—“राजसूयेन यक्षयामो भवति । पुरेस्तीर्त्तका-
स्तुभ्यै वीर्जमास्थि वैश्वे वा वीर्जमास्था अवावास्थेन हविरेष्ट्वा दीक्षिते तस्य
तिस्रो दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तम्यां प्रसूतः संतिष्ठत एव प्रायणीयोऽग्निहोतस्य-
तुष्टोवः सहस्रदक्षिण उर्ध्वतानीयान्तोऽव्याहमेऽद्भ्यानुमतं निर्वपति हविः पेष्टे
प्रमञ्चन्नाह पाचथ्यं यतीचथ्यं व्यवद्यातयेति ” इति । “ये प्राञ्चः शम्वा-
या अवशीयन्ते तान्ध्वयुः समोप्य संयुस्याऽऽनुमत्तं अपयति । अथ ये पत्यञ्चः
शम्वाया अवशीयन्ते तान्वादिप्रस्थापा समोप्य संयुत्य नैर्ऋतं अपयति ”
इति च ।

(रामसूयविषयानुमत्तादियामाहृतस्य रामसूयविषयनेर्कतमन्त्राणां चाभिधानम्)

वीहि स्वाहेति । यवानकर्मयावाभिधायकेन मुख्यब्राह्मणेनेत्येते वक्तुं यन्त्र-
काण्डे नेर्कतयावविधिसंनिधौ वीहीत्यादस्यो यन्त्रा आम्नातास्तेषां विनियोगं
बोधायन आह—

“गार्हपत्ये सुवाहुर्वि जुहोति वीहि स्वाहाऽऽहुर्वि जुषाण इति । अथ दक्षि-
णया द्वारोपनिष्कम्ब तां दिशं यन्ति यवास्य स्वकृतमिरिणं स्पर्शं भवति यद्वरो
वा तदेतदेकोत्पुक्पुपसमाधायाङ्गुष्ठाभ्यां परिगुह्य नेर्कतं जुहोति एष ते निर्कते
भागो भूते हविष्यत्यसि युञ्जेममरहसः स्वाहेति । अत्र कृष्णं वातः कृष्णतूर्णं
निदधाति । अद्यापो व्यातिदिच्य परास्य पात्रं निदधात्यनवेक्षमाणा आवन्त्यथ
हस्वपादान्धस्तास्वैतेनैव पथा यथेतमेत्य गार्हपत्ये सुवाहुर्वि जुहोति स्वाहा
नपो य इदं चकरोति । अथाऽऽनुमतेन सः स्थां करोति धेनुं ददाति ” इति ।

हे गार्हपत्य स्वाहा तुभ्यं दद्यान्नाहुर्वि जुषाणः सेवमानो वीहि दक्षिणां दिशं
अग्निविभिरस्माभिर्विगतो भव । पाऽऽमाननूत्याय वाविष्ठाः ।

ऊत्ताङ्गविधायके सार्धवादेऽनुब्राह्मणे यथोक्ताहुतिविधिरन्वयव्यतिरेकाम्बा-
मुभीयते—

“यदहुत्वा गार्हपत्य ईवुः (१) रुद्रो भूत्वाऽग्निरनूत्याय । अभ्वयुं च
यजमानं च हन्वात् । वीहि स्वाहाहुर्वि जुषाण इत्याह । आहुत्यैवैनं शमयति ।
नाऽऽर्धैर्वाङ्मत्यध्वर्युर्न यजवानः ” [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

यद्यदि रुद्रः क्रूरदेवः । “रुद्रो वै क्रूरः ” इति श्रुतेः । अभ्वयुं यजमान-
योरादिनिवारणाय जुहुयादित्यर्थः ।

दक्षिणाग्नेरुत्पुकेनयनं विधत्ते—

“एकोत्पुकेन यन्ति । नद्धि निर्कत्यै भागधेयम् ” [जा० का० १ प०
६ अ० १] इति ।

उत्पुकेन युक्ता इत्यध्याहारः । निर्कतेरेकोत्पुक्पुपस्यसार्धवादान्तरगतं द्विश-
ब्देन सूच्यते ।

दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशमङ्गुलिनिर्देशेन विधत्ते—

“इमां दिशं यन्ति । एषा वै निर्कत्यै दिक् । स्वायमेव दिशि निर्कत्यै
निरवदयते (२) ” [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

वीतस्योत्पुक्तस्य स्थापनाय देशविशेषं विधत्ते—

(राजसूयविषयाजुमताद्विषयागृहकस्य राजसूयविषयनैर्ऋतमन्त्राणां चाभिधानम्)

“ स्वकृत हरिणे जुहोवि मदरे वा । एतद्वै निर्ऋत्या आयतनम् । स्व
एवाऽऽयतने निर्ऋतीं निरवदयते ” [ना० का० १ प० ६ अ० १] इति ।
हरिणपूजरोर्षं, तच्च स्वकृतं स्वतःसिद्धं, न तु यतः कुतश्चिदादायोनाः
पक्षिणाः । मदरः स्वतःसिद्धं भूछिद्रम् ।

द्वितीयमन्त्रस्याप्यर्थः—हे निर्ऋते पाप्मदेवते, एव एककपातपुरोडासस्तप
भागः । हे भूते स्वर्कायभागे भरितोषेणास्पदीवैधर्म्येनो त्वभिदानीं हवि-
ष्मत्पक्षि । अत इमं यजमानमंहसो दारिद्र्यपदात्तमावाप्नुव्य । अत्र स्वाहाकारो
बोधायनेनाभ्याहृतः ।

निर्ऋतिमुद्दिश्य प्रत्यक्षमेव भागं समर्पयितुमेतच्छब्द इत्यभिधेयं व्याचष्टे—

“ एष ते निर्ऋते पाम इत्याह । निर्ऋत्येवैनान् ” [ना० का० १
प० ६ अ० १] इति । भूविशब्देन निर्ऋतिपरावर्गस्याभिधायनाह—

“ भूते हविष्मत्पक्षिणाह । भूतिभेदोपावर्तते ” [ना० का० १ प० ६
अ० १] इति । पाप्मोर्गीत्यर्थः ।

यन्त्रसामर्थ्यात्सर्वथा मुञ्चतीत्यप्यभिधायं दर्शयति—

“ मुञ्चेममहस इत्याह । अहस एवेनं मुञ्चाति ” [ना० का० १
प० ६ अ० १] इति । चोदकमात्रं जुह्वा होपमवपदिदुं विधत्ते—

“ अङ्गुगृह्णाणां जुहोवि (३) । अन्तत एव निर्ऋतीं निरवदयते ”
[ना० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अन्तत एव हस्ताद्येभ्यैव निर्ऋतिमत्सरितवान्भवति ।

मुख्यब्राह्मणे विहितां दक्षिणां प्रशंसति—

“ कृष्णै वासः कृष्णतूपं दक्षिणा । एतद्वै निर्ऋतै स्तपम् । त्वेमेव निर्ऋतिं
निरवदयते ” [ना० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

राक्षसजतिः पावरूपाया निर्ऋतेर्देहः कृष्णवर्णः ।

पृष्ठभागदर्शनरहितं प्रत्यागमनं विधत्ते—

“ अमर्षीक्षमायन्ति । निर्ऋत्या अन्वाहित्ये ” [ना० का० १ प० ६
अ० १] इति । अदर्शनायेत्यर्थः ।

तृतीयमन्त्रस्याप्यर्थः—यो गार्हपत्य इदमस्यापिर्वाहीति शब्देन मार्घितव-
नुष्ठानं तथैव चकार, तस्मै स्वाहा हविर्दत्तं नमस्कारस्य कृत्वा । विधत्ते—

८१२ श्रीमत्सौम्येणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—

(राजसूयविषयानुमतादिव्यामोहकस्य राजसूयविषयमेकमन्यायां चमिषामम्)

“स्वाहा मेमो य इदं चकारेति पुनरेव गार्हपत्यि जुहोति । आहुत्यैव नप-
र्यन्तो गार्हपत्यगुणवर्तन्ते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

मैत्रेयपचारानुसृत्य उन्मादसंस्काराऽनुमतहविषः पचारं विधत्ते—

“आनुमतेन पचयति । इयं वा अनुमतिः (४) । इयमेवास्मै राज्यमनुम-
न्यते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

सर्वसंस्काराणां भूमावयमनुमतिश्चन्द्रोऽन्वर्थ इत्यभिप्रायः ।

“नवसूक्तिकांया गोदानं पशंसति—

“येनुदक्षिणा । इयमेव येन कुरुते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ०
१] इति । इयमेवेत्यनुमतिरूपं भूमिमेव ।

आनुमत्यादिभिरष्टाभिरिति यदुदाहर्य तत्रैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठितादानुमताद्वाक्क-
मेण विनोन्तरेष्वनुष्ठेयानादित्यादित्सप्त मुख्यान्यामाविधत्ते—

आदित्यं चरुमिति । गोर्वै वर इति सूचकारेणोदाहृतत्वाद्गोः । बही भारवाही
बडोवर्द्धः कथमः सेचनसमर्थः सोमः । आग्नेयैर्द्राभ्यां हविभ्यामुपेत एको यागः ।
ऐन्द्राग्नयेभ्यदेवसोम्येस्तिभिर्हविर्भिर्भुक्त आशयणरूप एक एव यागः । सरस्वती-
सरस्वदेवताभ्यां हविभ्यां युक्तो याग एकः । सदेवमादित्यादयः सप्त संपद्यन्ते ।
आदितिदेवताकं कर्म पशंसति—

“आदित्यं चरुं निर्वपति । उन्मादेष्वेव यज्ञास्वभिषिष्यते । देवीषु च यानुषिषु
च ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अनुमतिर्मानुषभूमिः । अत एव राज्यमनुमन्यत इत्युक्तं भवति । आदितिर्देव-
भूमिरित्यभिप्रेत्य देवीषु यज्ञास्वभिषेकं दर्शयति । अतः पूर्वराज्येन सह समु-
चित्वोन्मादेष्वनुष्ठेयेषु । अष्टस्य गोदानं पशंसति—

“वरो दक्षिणा । वरो हि राज्यं समृद्धये ” [ब्रा० का० १ प० ६
अ० १] इति । वरः श्रेष्ठो गौस्तस्य राजगृहाहृत्वादागम्यत्वम् ।

अग्निं विष्णुं च पृथक्पशंसति—

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वा देवताः (५) ।
विष्णुर्मतः । देवताभिर्यज्ञं चावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

(राजसूयविप्रयानुभवादिवाग्राहकस्य राजसूयविप्रयत्नैर्मतप्रवृत्त्यां वाक्त्रिभुवनम्)

अग्नेः सर्वदेवत्वात्पत्यमन्वयोपपादितम्—“ ते देवः अग्नौ वसुः । सत्यपइषवः । तस्मादाहुः । आग्निः सर्वा देवताः ” इति । पुनइषवस्तुताऽऽमृतान्—“ ते देवः विश्वतोऽग्निं प्राविशन्तस्तदाहुः अग्निः सर्वा देवताः ” इति ।

फलव्यापित्वाद्यज्ञस्य विश्वत्वम् ।

अग्नेर्विश्वोऽथ पतिविरुं वाहिर्यं वापनो व इत्येवमिति—

“ वापनो वही दक्षिणा । यद्वही । तेनाऽऽग्नेवः । यद्वपयः । तेन वैष्णवः समुद्यथे ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अग्नीषोमीयस्य वैरिवाहित्वं राजानमन्त्रास्त्राण्योर्गुरुवधप्राप्तये च पति-
जमित्यभिधेयः—

“ अग्नीषोमीयपैकादशकपालं निर्वपति । अग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो हृषय-
ति । यदग्नीषोमीयपैकादशकपालं निर्वपति (६) । वार्यमपि च विजिघे ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

एकस्य चाग्नयेव मूला विजयाम एवोक्तं भवति ।

हिरण्यस्य समुद्येहेतुत्वं लोकपतिव्ययेव दर्शयति—

“ हिरण्यं दक्षिणा । समुद्यथे ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

मुरुवप्राप्त्यमतेनेन्द्रेण सह विकल्पितमैन्द्रार्थं प्रसीति—

“ इन्द्रो वृषश्च हवा । देवताभिधेन्द्रियेण च व्याध्वत । न एतमेन्द्राग्ने-
कादशकपालं पश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै स देवताभिधेन्द्रियं प्रावारुध ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

व्याध्वतं व्युद्यो विमुक्तोऽभूत् । विधत्ते—

“ यद्वेन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपति । देवताभिधे तेनेन्द्रियं च वज्रपांनोऽवरुन्धे ”
[ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

देवद्वयधीत्यर्थं गुणद्वयमित्येव दर्शयति—

“ अग्नये वही दक्षिणा (७) । यद्वही । तेनाऽऽग्नेवः । यद्वपयः । तेनेन्द्रः
समुद्यथे ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

एकस्मिन्नाग्ने विहितं हविर्द्वयं योगतं गुणद्वयं च वृथैकवर्णयति—

“ अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । ऐम्वं दधि । यदाग्नेपो भवति । अग्निर्द्वै
यज्ञमुत्सृज्य । यज्ञमुत्सृजेवाग्निं पुरस्ताज्जले । यदैम्वं दधि (८) । इन्द्रियमेवावकथ्ये ।

(राजभूयस्मिन्नुपतादिवागाहकस्य राजभूयस्मिन्नेर्कतमन्त्राणां चाभिधानम्)

सप्तमो बही दक्षिणा । यद्दही । तेनाऽऽग्नेयः । यदहमः । तेनैन्द्रः समुद्रचै ”

[जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

अग्निमन्त्रेण यज्ञस्याप्रवृत्तेरभेदेष्टुत्कार्थं, वादशामेः प्रथमहविःप्रदानेन यागस्याऽऽशयेन तृप्तिं पूतवान्भवति ।

हविर्ह (स) ये दक्षिणाद्वये भूयमाग्रेऽपि कर्मैकत्वसिद्ध्यर्थमाद्ययमेतां संघर्षां विधातुं प्रस्तौति—

“ पावतीर्षे यजा ओषधीनामहुतांनामाभन् । ताः पराभवन् ” [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

पावत्य ओषधीनां संघन्विन्य इति शेषः । विधाने—

“ आद्यघर्षो भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय (९) ” । [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

तस्मिन्संघे स्थितस्यैन्द्राग्नस्तोत्रारूपदानेन जयहेतुत्वं दर्शयति—

“ देवा वा ओषधीष्वग्निमयुः । वा इन्द्राग्नी उदजयताम् । वाचेतेमैन्द्राग्ने द्वादशकपालं निरवृणाताम् । यदैन्द्राग्नो भवत्युज्जित्यै ” [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति । भासतामान्येन कपालसंख्यां प्रयोजयति—

“ द्वादशकपालो भवति । द्वादश गाताः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अजयवस्तुन्ये ” [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

वैधदेवमन्त्रं रुचिहेतुरित्येतद्दर्शयति—

“ वैधदेवश्चक्रमेवति । वैधदेवं वा अजम् । अजमेवास्यै स्वदयति (१०) ” । [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

प्रथमजस्य अनिष्ट्यमाणवत्सोपेक्षया तृप्तिहेतुत्वमित्याह—

“ प्रथमजो वरुनो दक्षिणा समुद्रचै ” [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

सुवीर्यहविषः सोमदेवतायाः स्विकारे कारणमाह—

“ सौम्यरश्मायाकं चरुं निर्वपति । सोमो वा अकृष्टवप्पस्य राजा । अकृष्टवप्पमेवास्यै स्वदयति ” [जा० का० १ प० ६ अ० १] इति ।

प्रविशद्भूमन्वे सोमाय वात इति भ्रुविमेभिसंशाय दक्षिणां प्रयोजयति—

(राजसूयविषयानुष्ठादिवागएकस्य राजसूयविषयनैर्भूतमन्त्राणां चाभिधानम्)

“ वासो दक्षिणा । सौम्यः हि देवताया वासः समुद्ध्ये ” [जा०

का० १ प० ६ अ० १] इति ।

(+ समुद्दिहेतुत्वेन सरस्वतीसरस्वती चरुमिधुनदक्षिणां च प्रयत्नति—

“ सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सरस्वते चरुम् । मिधुनमेवावरुन्धे । मिधुनो गानो दक्षिणा समुद्ध्ये ” [जा० का० १ प० ६ अ० १-] इति) ।

अथ इन्द्रदेवतासंबन्धानावष्टम्बोऽधिकतयाद्यामेष्टव्याधिक्यगङ्गाश्चमवारवा-
साष्टसंख्यां विधानुं प्रस्तौति—

“ एति वा एष यज्ञमुत्सादद्व्याः । योऽग्नेर्देवताया एति ” [जा० का०
१ प० ६ अ० १] इति ।

एति पृथग्भवति । अवगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणयज्ञकेषामेष्टव्यसंख्यापक्-
त्वात्तत्संख्याया अपगम एवाभिसक्तानादपगमः । योऽग्नेरवगच्छति तं यज्ञमु-
त्सादयत्युत्सादद्व्या यज्ञसमाप्तेष्ववगच्छति । विधत्ते—

“ अष्टादेवतानि हवीरवि भवन्ति । अष्टाक्षरा गावशी । गावरोऽग्निः । तेनैव
यज्ञमुत्सादद्व्या अग्नेर्देवतायै भेति (११) ” । [जा० का० १ प० ६
अ० १] इति ।

गावस्या अग्नेश्च मुखजत्वेन सहोत्पन्नत्वलक्षणः संबन्धः । तेनैव तेषां
हविःशब्दवाच्यतां कर्षणामष्टत्वेन यज्ञपरम्परासमाप्तिमाश्रित्यदेवतायाश्च गाव-
गच्छति । तच्च विधिविदिकमहिता विनियोगसंग्रहः—

आदावानुवर्तं तस्य मध्ये भैर्कवपव च ।

वीहीत्याद्यास्रयो मन्था विनियोगस्तु वर्ण्यते ॥

वह्निव नम इत्यग्निपदरात्रिषु हूयते ।

सहैवाऽऽनुमतेनाष्टौ पागाः पथप ईरिताः ॥ इति ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे विहितम्—

राजसूयेऽनुवापादि देवनादि च ते जमे ।

मुख्ये उतैकमुत्पत्यर्थं स्वादायः प्रक्रियैकमतः ॥

(राजसूयविधानमुक्तादियथाशकस्त राजसूयविधानैकतमम्नामा चामिधानम्)

यमानो राजसूयत्वादङ्गित्वे कलवचतः ।

देवनाद्यकले यनदङ्गं कलवतो यजेः ॥

राजसूयमकरमे यागरूपा अनुमत्यादयो देहवः श्रुताः—“अनुमत्यै पुरौडाश-
मष्टोकपालं निर्वपति ॥ “ दैर्घ्यमेककपालम् ॥ “ आदित्यं चरुं निर्वपति ॥
“ आश्विनैष्यपमेकादशकपालम् ॥ इत्यादयः (इति) । यथेता इत्यस्तथा यथा-
वोऽपि श्रुताः—“ आदित्यां मरुतां गर्भिणीमास्तम्ये मारुतीं हविं पशौहीम् ॥
इति । मरुता मणिला गले स्तनमुकेत्यर्थः । तस्या अदितिर्देवता । प्रभिरस्तन-
स्तस्या मरुतो देवता । यावता यस्या वर्षयस्त्वयेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति
तावद्भवत्का पशौही । एवमभिवेचनीयादयः सोमयागाः श्रुताः । तथा
वत्सीकवताया होव इत्यादयो दर्विहोवाः श्रुताः । यथेद इतिपशुतो-
मदर्विहोमाभ्युर्विक्षा यागरूपा एवमयामरूपा अपि श्रुतादयः श्रुताः—“ पशौही
दीव्यति, अक्षैर्दिव्यति, राजन्मं जिनाति, यौनःशेषमारुपायवते ॥ इत्ये-
वमादयः । तत्र यागा यथा मुख्यस्तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तं,
प्रकरणश्रावणेभयव समानत्वादिति याज्ञे ज्ञपः—राजा स्वाराज्यकामो राजसू-
येन यजेतेत्यत्राऽऽख्यातवाच्यामां भावनायां धानुवाच्यो यागः करणम् । राज-
सूयशब्दभाषित्वाद्येताच्चागतामानाधिकरण्येन तच्चापश्ये भवति । तथा सति
राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थैर्वाच्यत्वात् । अनुमत्यादीनां
यागानामेव कलवत्त्वादङ्गित्वं, तत्संनिधौ न्ययाम्यकलं देवनादिकं यागाङ्गम् ।

यथावाच्यापस्य यथयवादे चिन्तितम्—

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाऽस्त्याङ्गिन्युपक्रमत् ।

संवस्योपक्रमो नेष्टो द्वारलोपाच्च सा भवेत् ॥

अनुमत्यै पुरौडाशमष्टोकपालं निर्वपतीत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेदिविह-
तयो चरुभ्यो विहितस्तास्वारम्मणीयाऽस्ति न वेति संदेहः । दीक्षणीयादिवदनु-
मत्यादीनामन्याङ्गरूपां वा तसोमयागवत्सर्वोत्तमाङ्गित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्वारेणाऽऽर-
म्मणीयाऽस्तीति पूर्वः प्रश्नः । यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्यादयस्तथाऽप्येकैकरूपा इष्टेः
पृथगारम्भो नास्ति । अन्यथा यथावैष्वासेयादिष्वन्वारम्मणीयायाः पट्टकत्वोऽ-
नुष्ठानं प्रसज्येत । अथोच्यते । पचानानां वण्णामाग्नेयादीनां संवस्य दर्शपूर्णमासे-

(राजसूयविषयानुवृत्त्यादिप्राधान्यकस्य राजसूयविषयैर्निरुद्धसंहितायां चाभिधानम्)

द्विवाचस्यैक आरम्भ इति, दर्शनादीतिपञ्चमोऽर्थोऽपि हेतुः । पुरुषाणां भवेत्केषां प्रधाना-
नां संप्रसारणस्य राजसूयस्वार्थस्योपक्रमोऽस्तु । न चासौ संप्रसारणस्य विरुद्धिर्भवेत्
तथाऽऽरम्भणीयाऽऽशङ्क्येत । अस्ति चाचारः संप्रसारणार्थो यः । अग्निष्टो-
मयमेव योऽग्निष्टोमवाहरतीति योऽग्निष्टोमाकाशतस्तत्संस्थाभिर्दत्तस्य विषयस्योपस्थाऽऽ-
म्नात्वात् । तस्यादनुवृत्त्यादिभिर्विद्वद्धारम्भद्वारलोभात्ताऽऽरम्भणीया न भवेत् ।

तत्रैव तृतीयवादेऽप्युच्यते—

वासो वासं समुच्चेधवाहार्थेण वा न वा ।

अविरोधात्समुच्चेधं न कार्यं क्वादिरोधतः ॥

आश्रयणे श्रूयते—“ वासो दक्षिणा, वरसः प्रथमजो दक्षिणा ” इति ।
तदेतस्मात्तेनान्वाहार्थेण सह विरोधान्वात्समुच्चीयत इति शब्दः पूर्णः ।
एककार्यत्वेन विरोधित्वात् समुच्चयः, किंतु भाव इति राज्ञाः ।

अत्रैवान्युच्यते—

अन्वाहार्थस्य धर्मोऽथ न कार्यः कियतेऽथवा ।

न तद्धर्मत्वतो धर्मं साधनत्वप्रयुक्तितः ॥

सम्प्रसारणार्थस्योपस्थात्किसंयुक्तकार उदाहरणम्—“ दक्षिणसदृश उपहर्तृवा
इति सेवेत्यति ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्पयमान आह दक्षिणत एतेति तेभ्योऽ-
न्वाहार्थं ददाति ब्राह्मणा अथं व ओदन इति पतिगृहीतोत्तरतः पतीतेति सेवे-
त्यति ॥ इति । सोऽर्थं धर्मो वासोवरसे न कार्यस्त्वस्यान्वाहार्थेन निश्चितत्वात् । येवम् ।
अन्वाहार्थस्य दक्षिणात्पत्वेनाऽऽनतिसाधनत्वप्रयुक्तत्वात् तद्धर्माः कियन्ते । तस्याध-
नत्वं वासोवरसेऽपि समानम् । तस्यादवापि सन्ति ते धर्माः । अत्रैवान्युच्यते—

पाकोऽस्ति नो वा वरसे स्यादन्वाहार्थस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाशादभीवी दक्षिणा पांसदानतः ॥

अन्वाहार्थं पाकोऽस्ति, पूर्वन्वायेन तद्धर्मादिदेशाद्वरसेऽपि शकः स्यादिति
चेत् । वत्सनाशप्रसङ्गात् । अस्ति चेत् । तथा सति पांसदानेन श्रुतहान्यनु-
सक्तत्वेन प्रसज्येताम् । तस्याभासि वत्सशकः । तत्रैवान्युच्यते—

वासतोऽस्ति न वा पाको विनाशभावतोऽस्त्यसौ ।

ऋषयश्चाद्विष्णुसकृत्वात्पाको वासति नोपिधः ॥

वासतोऽस्ति न वा पाको विनाशभावतोऽस्त्यसौ । तस्याभासि वत्सशकः । तत्रैवान्युच्यते—

(राजसूयविषयानुमताविवागाहकस्य राजसूयविषयनेर्जातमन्त्राणां चामिधानम्)

वाचाकोऽस्तीति चेन्नैदम् । ओदनत्वार्यो हि पाकः । नहि वासतः सहस्रत्रयं पच्यमानस्योदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यते । नमुष्णोदकसंन्यः पाकशब्दार्थः, किंतु तण्डुलादीनां विकृतिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः । न च विकृतिर्वासतोऽस्ति । तस्मादन्विष्टः पाको वाच्यते ।

तत्रैवाभ्यन्तितम्—

अभिचारोऽस्ति नो वाऽयं शक्यः वाङ्मत्सवातसोः ।

अस्यैवाह्वार्यं नैवेद्यं स्वाहुताया असंभवात् ॥

सप्तोऽर्थः । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

वासोनसी वानतक्षणाविदेशकरे न वा ।

आयः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽप्ययः ॥

वासो वदाभ्यनो वदावीदि श्रूयते । तत्र सूत्रशब्दस्य यथा शास्त्रियच्छेदन-
तक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं यथा वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका वस्तु-
वानक्रिया । अनःशब्दस्य वर्षाक्रिकर्तृका दारुतक्षणादिक्रिया । तस्माद्वासोनः-
शब्दयोः क्रियाविदेशकत्वाद्वा न तक्षणे करयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेन्न ।
यथायादिशब्दज्जातिवाचित्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियासुपलक्ष्य प्रमुञ्चनान-
त्वात्किमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशक्यादिषु क्रियासुपलक्ष्याणि जातिमुपलक्ष्य
शब्दं प्रमुञ्जते । तस्माद्वासोनःशब्दौ न क्रियाप्रतिदिशतः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

वर्हिषामयमे किंचित्प्रसूनं बहुलततः ।

मायम्याच्चायिनो नैवज्योपात्कास्त्यभोजिवत् ॥

ऐन्द्राग्रवैभदेवद्यावापुधियन्मवाग आमयणेष्टौ सह प्रशुभन्ते । तत्रैन्द्राग्रवै-
भदेवयोर्वाह्विर्वाचं चोदकपात्रम् । तत्रलघौ वर्हिर्विशेषरूपानुकत्वात् । द्यावापुधियौ
तु स्वमल्लक्षणस्यारेण प्रसूनं वर्हिरितिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितं लूनशेषान्मूलात्पुनरु-
त्पन्नं वा । तत्राऽऽमयणे वरिषिर्वाह्विर्वाचमाहृतव्यम् । ऐन्द्राग्रवैभदेवयोरनेकत्वेन
प्रथमत्वेन च तदानुगुण्यस्य व्याप्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूयः—वर्हिस्त्वरस्वीकारे
द्यावापुधियौ प्रपाणप्राप्तः प्रसूननियमो लुप्येत । प्रसूनस्वीकारे ऐन्द्राग्रवैभदे-
वयोर्न किंचित्तुल्यते । तस्मादलोपाय कांस्त्यभोजिन्प्रायेण प्रसूनमेव क(वाऽऽह)-
तव्यम् । शिष्यस्य कांस्त्यभोजनप्रवृत्तिरिति । गुरोस्तु तच्चास्ति । तयोस्तु सहभोजने

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यातपधमधर्मरूपहविष्ठस्य विधिः)

यद्योपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य धर्ममलोपयितुं कस्यमादिश्यते । तथाऽद्यापि
इष्टव्यम् । तत्रैवान्यच्चिन्दिष्यम्—

द्यावापृथिव्यस्तन्त्री स्यात्सर्वे वा तन्त्रिणोऽध्विनः ।

मैत्रन्मापातपसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ।

पसूनत्वं भीषदिष्टमविरोधात्समाश्रितम् ।

तन्त्रित्वं(त्व)नियतो वाकं नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥

अथा मैत्रावरुणमैत्रमन्त्रविकारः पशुसंघःशालशोस्वन्दित्रमापादयति तथा
पसूनं(तत्वं) द्यावापृथिव्यस्तन्त्रित्वाद्द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति
यति श्रुतः—उक्तमैत्रमन्त्रविकारः पश्यक्षभूतः । इह तु पसूनत्वमविदिष्टत्वाच्च
तन्त्रित्वमापादयितुं क्षमम् । न च माध्वस्याभावे कथं तदाम्ययमिति वाच्यम् ।
हेन्द्राद्यादिना तद्विरोधात्मावभावेण तदाभयत्वात् । तस्मादेकस्य तन्त्रित्वनिमगमाभावे
आग्नेयादिवत्सर्वेऽप्यत्र तन्त्रिणः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे वेदार्थवकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठेऽष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमपाठेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकं पालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पोष्णं
चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीनामिक्षीं
द्यावापृथिव्यमेकपालम् (१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं मारुतं द्वादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमपाठेऽ-

ष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविरक्तस्य विधिः)

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्रामदीयादह्न उत्तरमादिन आनुप्रवाद्योऽष्टौ यागा वैश्वदेव-
न्वाधोक्ताः । द्वितीये चातुर्मास्येषु प्रथमपर्वरूपं हविरक्तकं विधत्ते—

आग्नेयमष्टाकपालमिति । स्वष्टोऽर्थः । एतेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्मास्या-
नामानुप्रवाद्यनन्तरमावित्वं पाठप्राप्तपापस्तम्बो विरुदधति—“ एतामिरन्वहवि-
ह्वा चातुर्मास्यान्धारयते देः संवत्सरं यजते ” इति । तेषु चातुर्मास्येषु प्रथम-
पर्वणो वैश्वदेवस्य देशकालौ स एवाऽऽह—“ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते ”
इति । “ काल्पु-यां वीर्यमास्यां वैष्णवां वा वैश्वदेवेन यजते ” इति [च] ।

तस्मिन्वैश्वदेवकर्मणि प्रथममाग्नीष्याम्येषादीनि पञ्च हर्षाध्यात्म्यानेन प्रशं-
सति—

“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा अकृजत् । ताः सृष्टा न प्राजामन्व । सोऽ-
ग्निरकापयत् । अहमिधोः मजनयेयमिति । स प्रजापतये शुकप्रदधात् । सोऽ-
ग्नौ चतमजाविच्छमानः । तस्माद्यं च प्रजा भुनक्ति यं च न । तावुभौ शोचतः
प्रजामिच्छमानौ । तारमग्निमप्यसृजत् । ता अग्निरप्यैव (१) । सोऽग्नौ रेतोऽ-
नधात् । सविता राजनमत् । तस्वती वाचमदधात् । पूवाऽधोवयत् । ते वा एते
विः संवत्सरस्य प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवात्सरो वै प्रजापतिः ।
संवत्सरेष्वेवास्मै प्रजाः प्राजन्मत् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० २] इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजाकामः संस्तवसाधनत्वेनेदं वैश्वदेवार्क्यं कर्णानु-
ष्ठाय तेनैव प्रजा अकृजत् । ताश्च सृष्टाः प्रजा न प्राजामन्व स्वकीयान्प्रवृत्तानि
न लेभिरे । तदानीं प्रजापतिसृष्टाववस्थितः सोऽग्निर्भनस्येयमकापयत् । त्रिभित्य-
पत्सरहिवा इवाः प्रजाः अहं मजनयेयमपत्योत्पादिकाः करिष्यामीति । एवं
कामयमानः सोऽग्निः प्रजाः सृष्टवते प्रजापतये शोकमुत्पादितवान् । प्रजापति-
सृष्टानां प्रजानावपत्यामावस्मेत्प्रादुर्गकामिना वह्निना स्मारितत्वात्प्रजापतौ
शक्तिः शोकोत्पादक उच्यते । सोऽग्निः प्रजामतेः शोकमुत्पाद्य स्वस्मा-
प्यवपत्याभावेन प्रजामपत्यरूपादिच्छमानोऽशोचत् । यस्मात्पुत्रवर्मां प्रजापतिः
वैश्विच्छन्नशोचत्, यस्मात्पुत्राभावादग्निरशोचत्तस्मात्शोकेऽपि यं पितरमुत्पत्त्या
पुत्ररूपा प्रजा भुनक्ति पालयति, यं चापत्सरहितमनुत्पत्त्या प्रजा न पालयति
तावुभौ त्रिभित्वा पुत्ररूपा च प्रजामिच्छन्तौ तदन्नाभाच्छोचतः । प्रजाप-
तिस्तासु प्रजासु प्रजावपत्यरूपादितुमग्निमप्यसृजद्व्यनुज्ञातवान् । अनुज्ञातः

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वरूपहविर्हस्तस्य विधिः)

सोऽग्निस्ताः मजा अभ्यैत्प्राग्वाग्निधुनभावेन संमतधानित्यर्थः । ततः सौव
आग्नेयं, रेतस्तासु मजासु गर्भभावेन धारितवान् । ततः सविता पतनकाले
पाजनयत्प्रजाः । तेष्वपत्येषु सरस्वती वाचदद्यात्संभारितुमभ्यासं कारवानात् ।
ततः संभारमणां बालान्पूजाऽन्यवर्चयत् । ये देवा अग्निसौवाद्मोऽ-
पत्यपोषा अपत्यबालकास्त एतेऽन्यादयः पूजान्ताः पञ्च देवाः पृष्टिकरत्वेन
संस्तुतस्त्वय्य मध्ये चातुर्मास्येषु विः प्रयुज्यन्ते । वैश्वदेववरुणमवातताक्रमेभारूपेषु
मवैसु पञ्चात्रायेनेवामाग्नेवादीनां संचारितवान् । सोऽयं प्रयोगत्रयकालः सैवतसर
एव प्रजापतिस्वरूपः । अतः प्रजापतिरूपेण प्रयोगत्रयमुक्तं सैवतसरैवैवामा
अनुष्ठाने प्रजा उत्पादितवान्भवति । पञ्च यागप्रशस्य षष्ठं प्रशंसति—

“ ताः प्रजा जाता मरुतोऽग्नन् । अस्मानपि न यायुस्ततेति (२) । त
दृतं प्रजापतिर्मांरुतं सहकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत ।
यन्मांरुतो निरुप्यते । यज्ञस्य कल्पये [प्रजानां प्रजाताम्] [जा० का०
१ प० ६ अ० २] इति ।

एकीनपञ्चाशद्वर्षक उत्पन्नास्ताः प्रजा इत्यन्तः [केनाभिप्रायेण, अस्या-
नप्येतस्मिन्वैश्वदेवकर्मण्येताः प्रजा न प्रयुक्तवत्य इति । प्रजाभ्योऽकल्पत तासां
प्रजानां रक्षणाय समर्थोऽग्नन् । अतोऽयं षष्ठो यागो यज्ञस्य संपूर्णं प्रजापान-
हित्यै च संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति । सप्त मजा वै मरुतः । मज्जन एवास्यै विंशं कल्प-
यति ” [जा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

सप्तानां समूह एकैको मजः । दादशाश्च मजाः सप्तसंख्याकाः । तथा
सप्तसंख्ययाऽप्यै यजमानाय बहुगुं (ग) गत्वां यजां संवादमति ।

सप्तमयागे द्रव्यं प्रशंसति—

“ स प्रजापतिरजो वत् (३) । याः पूर्वाः प्रजा अतृप्ति । मरुतस्ता जष-
श्विषुः । कथमपराः सृजेयेति । तस्य शुष्य आण्डं भूतं निरवर्तय । वद्व्युद्ध-
रत् । तदपोषयत् । तस्याजायत । आण्डस्य वा एतद्व्युपम् । पदार्थिता । पद-
व्युद्धरति (४) । मजा एव तद्यजमानः पोषयति ” [जा० का० १ प०
६ अ० २] इति ।

तस्य प्रजापतेः शुष्णो बलमाण्डं भूतमाण्डवतिण्डाकारं प्राप्य निर्गदं विण्डी-
भूतं व्युद्धराद्विभक्त्योद्धृतवान् । उद्धृत्य च ततोऽप्यित्ता प्रजास्त्वेवोद्धृतादयन्ते ।

(राजतृतीयवत्स्य सातुर्नास्थगतप्रथमपर्यवस्य विधिः)

क्षीरपिण्डरूपाया आभिक्षाया अष्टहस्त्वपातद्व्युद्धरणेन प्रज्यापविषयमानः
ब्रजाः पोषयति पोषितवानभवति । अनेनार्थवादेनापूर्वार्थत्वाद्व्युद्धरेदिति विधि-
संज्ञेतव्यः । तदीयां देवतां प्रशंसति—

“ वैश्वदेव्याभिक्षा भवति । वैश्वदेव्यो वै प्रजाः । प्रजा एवास्मै प्रजनयति ”

[जा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

बहुभिर्देवैरग्न्यादिभिरुक्तप्रकारेणोत्पादितत्वात्प्रजानां वैश्वदेवत्वम् ।

विषय्योद्धृतयोराभिक्षामागमयोर्बाजिनसेचनं विधत्ते—

“ बाजिनमानयति । प्रजास्तेव प्रजातास्तु रेतो ददाति ” [जा० का० १
प० ६ अ० २] इति ।

दध्मानमनेन धनीभूताभिक्षाशब्दवाच्यस्य क्षीरपिण्डरूप प्रजारूपेणाऽऽदि-
र्भातः पूर्वार्थवादे निरूपितः । अतस्तस्मिन्पिण्डे बाजिनास्त्वेन क्षीरगतनीरेण
सेचने सति प्रजातास्तु प्रजास्तु रेतो धारितं भवति । अष्टमयामदेवतां प्रशंसति—

“ आवापृथिव्य एककपालो भवति । प्रजा एव प्रजाता आवापृथिवीभ्यामुभ-
यतः परिगृह्णाति ” [जा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

अवाऽऽवापृथिव्यां पञ्चानां षष्ठि धार्यं कर्म प्रशंसति—

“ देवातुराः संयता आसन् । सोऽग्निरजवीहृ (५) । याममे यमत ।
मया मुखेनातुराज्येभ्यधेति । मां द्वितीयमिति सोमोऽजवीहृ । मया राज्ञा
जेभ्यधेति । मां तृतीयमिति तविता । मया प्रतृता जेभ्यधेति । मां चतु-
र्थमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहं धास्यामीति । मां पञ्चममिति
पूषा । मया प्रतिष्ठया जेभ्यधेति (६) । तेऽग्निना मुखेनातुराजनयन् १
सोमेन राज्ञा । तविषा प्रतृताः । सरस्वतीन्द्रियमदधन् । पूषा प्रतिष्ठाऽऽ-
सीत् । ततो वै देवा व्यजयन्त । यदेतानि हवीरपि निरुप्यन्ते बाजित्यै ”
[जा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

छोके युद्धार्थमुद्यतायां सेनायां केचन घूरा भटा मुस्ततो षोडशे गच्छन्ति ।
तेषां युद्धे बह्वं कश्चिद्वाजा स्वाभित्वेन संनिधत्ते । केचन दण्डहस्ताः पृष्ठतः
स्थित्वा योजूनपरानुत्तमे बलारोपयन्ति । अन्ये केचन द्वाद्व्यदिजमघोषेण
भोजूणास्तुताहं जनयन्ति । अथरा कियत्यपि सेना पुरोगताया सुभ्यन्त्याः
सेनायाः पृष्ठतः सहामत्येनावविष्ठते । तानेतान्यग्नादिधम्यापारानग्न्यादयः
कमेव स्वीकृतवन्तः । ततो देवानां यमोऽभूत् । ततोऽवापि पञ्चहविषां निर्वापे
जयो भवति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्नीत्यगतप्रथमपर्वरूपप्रविरहकस्य त्रिभिः)

आत्मान्तरगतमेवैवपन्थाति वाक्तेन वैश्वदेवादिषु चतुर्षु चातुर्मास्यपर्वणु
साधारण्येनोत्तरवेद्युपवापः प्राप्तस्तमुपवापं वैश्वदेवपर्वणि प्रतिपेक्षति—

“ नोत्तरवेदिमुपववति । पशवो वा उत्तरवेदिः । अजाता इव स्रताहि
पशवः (७) ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० २] इति ।

उत्तरवेदिसर्गिणि तदाभिमुख्येन पशूनां बन्धनादुत्तरवेदेः पशुत्वम् । पूर्वोक्तरीत्या
वैश्वदेवस्य प्रजापतिसृष्टिसाधनत्वात्सहस्रासु पञ्चास्यन्तर्गतानां पशूनां वैश्वदे
वादूर्ध्वमुत्पत्तिकालो न त्विदानीयतः पशुत्वोत्तरवेदिर्नाबोपवर्त्तमा ।

तदेवपनुश्रावणमतेन वैश्वदेवेन वै प्रजापतिरित्यनुवाकेन वैश्वदेवपर्वणतान्या-
भेदादीन्यष्ट हवींषि प्रगस्तानि । अध्यानुवाकान्तरेण वैश्वदेवपर्वणतानि विधेय-
वाङ्मनानि विधीयन्ते । तत्र चोदकपात्रस्य बहिषत्सैगुण्यं विधत्ते—

“ त्रिवृद्धर्हिर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथुनम् । उत्सवं गर्भो
जरायु । तदेव तन्मिथुनम् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

मातादित्रयं यदस्ति तदेव पुत्रमुक्तत्वात्तन्मिथुनं साधकम् । गर्भस्थान्तर्वेष्टन-
मुत्सवं बहिर्वेष्टनं जरायु । गर्भादित्रये यदस्ति तदेव सप्तभूतेन गर्भेणापेतत्वात्त-
न्मिथुनं सफलम् । उत्सवजराय्वेद्वित्त्वसापान्येन मिथुनत्वम् । बहिषत्सैगुण्ये सति
यद्योक्तमिथुनद्वयसाम्यं संपद्यते । विधत्ते—

“ वेधा बहिः सैन्यं भवति । यय इष लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रति-
तिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

प्रकृतौ दर्शपृष्ठीनां पृथग्बन्धनं न विहितं भूतकारण “ अदित्यै राक्षा-
सस्त्युदगर्भं विततय सुसंभृता त्वा संभगभीति तस्मिन्निधनानि संभृत्य ” इति
पसारिते श्रुत्वे पृष्ठीनां संभरणपात्रत्वैवामिधानात् । इह तु मुष्टिकवयस्य पृथग्ब-
न्धनं विशेषः । विधत्ते—

“ एकत्र पुनः सैन्यं भवति । एक इव सैन्यं लोकः (१) । आस्मिन्नेव
तेन लोके प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

पृथग्बन्धानां त्रयाणां पृष्ठीनां पुनर्मिलित्वा बन्धनं कार्यम् । चोदकपात्रस्य
बन्धनस्य वेधाबन्धनेन बाधमात्रे प्रतिपत्तवस्त्योऽर्थं विधिः ।

चोदकेन सापान्यतः प्राधानां दर्भाणां पुष्पितत्वत्त्वं विशेषमत्र विधत्ते—

(एजसुखविषयस्य चातुर्मास्यमतप्रथमपर्यवस्यैवकृत्वा विधिः)

“ वस्तुवो भवन्ति । पथमजायेव पुष्टिमवकन्धे ” [भा० का० १ प० ६ अ० ३] इति । वस्तुनोपेता दर्शाः वस्तुवः । विधत्ते—

“ पथमजो वन्तो दक्षिणा समुद्यधै ” [भा० का० १ प० ६ अ० ३] इति । अनुसजायार्थस्य प्रत्यस्य ग्रहणं विधत्ते—

“ वृषदाय्यं गृह्णाति । पशवो वै वृषदाय्यम् । पशून्निवावकन्धे ” [भा० का० १ प० ६ अ० ३] इति । दधिनिष्पन्नार्थं वृषदाय्यम् ।

ग्रहणे संख्यां विधत्ते—

“ पञ्चगृहीतं भवति । पाक्य हि पशवः ” [भा० का० १ प० ६ अ० ३] इति । संपुच्छपदिः पञ्चभिर्मुक्तवात्यङ्गिच्छन्दःसाध्यत्वाद्वा पशूनां पाक्यत्वम् । मिश्रणं प्रशंसति—

“ बहुकृतं भवति (२) । बहुकृता हि पशवः समुद्यधै ” [भा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

दधिविन्दूनामाश्वविन्दूनामनेककृतत्वाद्बहुकृतत्वम् । गोमहिषादित्येव पशवो बहुकृताः । हविःसादनादूर्ध्वं सावित्रेनीम्यः पुरा मन्थनं विधत्ते—

“ अग्निं मन्थन्ति । अग्निमुक्ता वै प्रजापतिः प्रजाः असृजत । मर्क्षि मन्थन्ति । अग्निमुक्ता एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ” [भा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

हविःसादनादूर्ध्वमाविष्यवापस्तन्यो दशैवति—“ पञ्च होवा यजमानः सर्वाणि हवीरध्वासत्त्वान्पयिमुशति पशुमन्त्रिर्वध्पः सावित्रेवध ” इति ।

होतृमन्त्रब्राह्मणे श्रूयते—“ तद्धूयोऽन्यदन । तस्मात्तेपानादभिरजायत ” इति, “ स यजननीद्वं प्रजा असृजत ” इति च ।

तज्जग्नेः पथमसृष्टत्वात्प्रथमाभिमुत्पत्तयम् ।

सास्त्रान्तरामिहिषां प्रयाजानूयाजसंख्यां इति क्त्वा साङ्गं कर्म प्रशंसति—

“ तत्र पयाजस इत्यन्धे । नवानूयाजाः । अष्टौ हवीरवि । द्वावापरी । द्वावा-
न्ययागौ (३) । वि२अरसेपद्यन्ते । वि२अदक्षरा विराद् । अजं विराद् ।
विराजैवावाश्वमवकन्धे ” [भा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

दशाक्षरादेस्मिभिर्मुक्तस्य विराड्छन्दसार्क्षिदक्षरात्वम् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्थांस्वगतामथःपर्वकण्वहविष्कस्य विधिः)

अलंकरणकाल आज्येनैककपालमभिपूरयतीत्यपस्वभेन यदुक्तं तद्विधं देवा
मशस्य विधत्ते—

“ यजमानो वा एककपालः । तेज आज्यम् । यदेककपाल आज्यमान-
यति । यजमानमेव तेजसा समर्पयति । यजमानो वा एककपालः । पशव
आज्यम् (५) । यदेककपाल आज्यमानयति । यजमानमेव पशुभिः समर्प-
यति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

विशेषान्तरं विधानुं प्रस्तौति—

“ यदल्पमानवेत् । अत्रा एनं पशवोऽभुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् । यद्वह्मन्वेत् ।
बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

भुञ्जन्तः क्षीरदानादिना बालयन्तोऽभुञ्जन्व इति तद्विषयः । पशूनामल्प-
त्वमपालभितुं चेत्पुमौ दोषौ । बहुत्वं बालभितुं चेत्पुमौ गुणौ ।

तत्र गुणसंपादनेन प्रशंसनिधत्ते—

“ बह्वानीयाऽऽदिःपृष्ठं कुर्वान् । बहव एवेनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते ”
[भा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

बह्वानीये पुरोडाशस्य पृष्ठपानिपज्ज यथा दृश्यते तथा बह्वानीयेमानवेत् ।
तथा सत्याज्यस्य बहुत्वं, तत्पशूनामल्पत्वदोषो न भविष्यति । पुरोडाशपृष्ठस्याऽऽ-
विर्भूतत्वादपालभितुमपि न भवति ।

कृत्स्नस्यापि पुरोडाशस्य होमं विधानुं प्रस्तौति—

“ यजमानो वा एककपालः । यदेककपालस्यापद्येत् (५) । यजमानस्या-
पद्येत् । उद्वा माद्येद्यजमानः । म वा मीयेत ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।
इतरपुरोडाशेषु यजमानाद्यर्थमवशेष्य किंचिदेवावदीयते । तद्वद्वान्म्यस्वानेन
यजमानस्यावयवादिष्येत, अथवोन्ममो भवेत् । यद्वा मनीयेत ।

कृत्स्नहोमं विधत्ते—

“ सकृदेव होतव्यः । सकृदिव हि भुवमो लोकाः ” [भा० का० १
प्र० ६ अ० ३] इति ।

सकृदेव कृत्स्न एव । स्वर्गलोकस्य सकृत्त्वमस्तिष्ठतत्त्वम् ।

एककपाले पूर्वमानतिस्य बह्वज्यस्य होमं विधत्ते—

“हुत्वाऽभिजुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा । तेजसा समर्च-
 यति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

आदौ पुरोडाशं हुत्वा तस्योपर्याज्यं जुहुयादित्यर्थः ।

चोदकवासेनाऽऽहवनीयहोमेनैककपालं पशंसति—

“यजमानो वा एककपालः । सुवर्गं लोकं आहवनीयः । यदेककपालमा-
 हवनीये जुहोति । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ” [ब्रा० का० १
 प्र० ६ अ० ३] इति ।

कयाचिदुपस्था पुरोडाशस्य चोदकवासे सुवा होममवोद्य हस्तेन होवः
 प्रसक्तस्तदा (स्तं वा) रभितुं सुवा होमस्य प्रतिपत्तं विधत्ते—

“यदस्तेन जुहुयात् । सुवर्गलोकं यजमानमवविध्येत् । सुवा जुहोति । सुव-
 र्गस्य लोकस्य समर्चये ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवविध्येत्यप्यावयेत् । पुरोडाशो येन संनिवेशेन वाऽभ्यर्च्यते तेनैव संनि-
 वेशेनाग्नौ तस्य स्थितिः शास्त्रान्तरे दिहित्वा, सुवा हूयमानस्त्ववाहुमुखो बहो
 पेतद्वत्स्वद्विविवेरोधं परिहर्तुं हस्तेन हावमभ्यर्चयेत्वा मन्थानामुपपत्तिः ।

हुतस्य पुरोडाशस्य नैऋत्यं विधत्तुं प्रकीर्तते—

“यत्पाद्वयेद । देवलोकमभिजयेत् । यदाक्षिणा पितृलोकम् । यत्पश्चि-
 क् (२७) । रक्षाऽग्निं यज्ञः हन्मः । यदुदङ् । मनुष्यलोकमभिजयेत् ” [ब्रा०
 का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यद्यपि लोकादिजघो न स्वकृपेण दोषस्तथाऽप्याधिककलभावनार्था सत्यां
 सावन्भावार्थं दोष एव । विधत्ते—

“प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपाले वै प्रतिष्ठितः चावाशुयिनी अनु प्रति-
 तिष्ठतः । चावाशुयिनी क्षतवः । ऋतुं यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं यज्ञाः ।
 तस्मात्प्रतिष्ठितो होतव्यः (८) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यानादिदिक्षु पवनपरिहारेण होमस्थानं पुन प्रतिष्ठितो निश्चलो यथा भवति
 तथा होतव्यः । क्षतव इत्यादिष्वनु यानिदिष्ठान्तिस्थादिकं द्रष्टव्यम् । तस्मादिति
 पूर्वस्य विधेरुपसंहारः । यदेवदकं कृत्वा होमादिकमपरत्वमेव स्तदुदाहृतम्—“उप-
 ष्ठा प्रचरति सर्वहुतमपर्यावर्तयन्तुं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहुयात्” इति । सुवा
 होमोऽप्यपर्यावृत्तिं संप्रदायादि एव संप्रदायन्ति—शिक्षणे पुरोडाशमवस्थाप्य वाम-

(राजसूयविशेषस्य आहुतौ स्यात्तत्र त्रयसंविताहिरण्यकल्पं विधिः)

इस्तेन शिकमाभि धृत्वा दक्षिणहस्तेन भुवमस्ताद्योरायित्वा तदा क्षुवा होमं
कुर्यन्वाग्रहस्तेन शिकमपीदुदधृत्य षड्नी स्थापयेदिति ।

वैश्वदेव्यामिक्षाया निःशृतं वाजिनशर्दाभिधेयं धर्मां तस्य वाजितंशकान्दे-
वानुद्दिश्य धामं विधत्ते—

“ वाजिनो यजंति । अग्निर्वायुः सूर्यः । ते वै वाजिनः । तानेव वदधति ।
अथो सस्वाहुः । छन्दास्सि वै वाजिन इति । तान्देव वदधति ” [जा०
का० १ प० ६ अ० ३] इति । तस्य मयस्य काळे विधायं प्रस्तोति—

“ कससाभे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानी । तयोः परिक्रम आधानम् । वाजिनं
भागधेयम् (९) । यदमहस्य परिधीञ्जुहोतात् । अन्तराधानाभ्यां चातं
प्रयच्छेत् ” [जा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

हरी अथौ । तयोर्वशीकरणाय मुखे प्रक्षिप्तो स्नेहविशेष आधानम् । अन्वमु-
त्तमप्येवस्थितवाधानं ययोस्तावन्तराधानौ । इस्तेन मुखे प्रक्षिप्तमाणः सान्ध-
शर्करामृदादिपिण्डो चातस्तुणविशेषो वा । मल्लम्बानि अन्तरास्थिते सति चातो
मक्षयितुं शक्यः । विधत्ते—

“ महस्य परिधीञ्जुहोति । निराधानाभ्यामेव चातं प्रयच्छति ” [जा० का०
१ प० ६ अ० ३] इति ।

परिधीनामग्नौ महरेणाऽऽधानस्यावन्तीतरादृक्चातो मक्षयितुं शक्यते । सोऽयं
काल आग्रस्तन्मेव स्पष्टीकृतः—“ परिधीमहस्य सृशसावान्तं कृत्वा वाजिनपार्श्वं
उपस्तीर्यान्ववेदिं बहिर्नृविधिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति नामिवावयति ” इति ।

तत्र त्रिंशद्वहणकाळे पात्रस्याभिधूरणेनाधोवस्थितस्य बर्हिषो विच्छेदण
सेचनं विधत्ते—

“ बर्हिषि विधिञ्चन्वाजिनमानयेति । प्रजा वै बर्हिः । रेतो वाजिनम् ।
प्रजास्तेव रेतो दधाति ” [जा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

सोमवत्परस्परपहृषपूर्वकं मक्षणममातृजादिह विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यगतप्रथमपर्वकण्ठविरक्तस्य विधिः)

“ समुपहृत्य मक्षयन्ति । एतसोमपीथा स्तेने । अथो आत्ममेव देतो इधते ”
[वा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

वाजिनमागस्थ सान्नाम्यविरुद्धित्वेऽपि सान्नाम्यवदिडाभक्षणं न कर्तव्यं, किंतु सोमवद्धक्षणेत् । एतदेव वाजिनमक्षणं सोमपीथः । सोमपानं येषामुत्तिजां च एतत्सोमपीथाः । वाजिनमक्षणे यजमानस्य चरममक्षणं विधत्ते—

“ यजमान उल्लभो मक्षयति । पशवो वै वाजिनम् । यजमान एव वस्तुभ्य-
तिष्ठामयन्ति (१०) ” । [वा० का० १ प० ६ अ० ३] इति ।

एतस्मिन्वैश्वदेवकर्मणि मन्त्रे विशेषायावाग्न्यम्बकाण्डे प्रधानविषय एवाऽऽ-
ज्ञाता अतो नास्ति विनियोगसंग्रहः ।

अथ श्रीपाता ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

चातुर्मास्यायपर्वणोऽग्नेयाद्यष्टकान्तिये (के) ।

वैश्वदेवेतिशब्दोक्तो गुणः संवत्स्य नाम वा ॥

नामत्वे रूपराहित्याद्विविधिगुणता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्पन्ते विधे देवास्तु सप्तसु ॥

अनूद्यातो यजेतेति तत्संघे नाप्यवशिष्टम् ।

अविविधेऽप्यर्धवत्त्वाभावात् साकशयणादिषु ॥

इत्यन्तेऽव मजन्ते वा विधे देवा इतीदृशी ।

विरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्तत्वादिष्वतः ॥

चातुर्मास्यायस्य चत्वारि पर्वणि—वैश्वदेवो वरुणपञ्चासः साकनेषः शुना-
सीर्षधेति । तेषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ मागा विहिताः—“ आग्नेयमष्टाकपालं
निर्धयति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पीथ्यं चरुं मातृव-
त्सप्तकपालं वैश्वदेवीषामिष्टां द्वावाष्टयिष्यमेककपालम् ” इति । तेषामष्टानां
संनिधाविदमान्नामदे—“ वैश्वदेवेन यजेत ” इति । यथाऽऽग्नेवादीन्यजेतेत्यनूद्य
वैश्वदेवशब्देन देवत्वात्सो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यानिष्ठायां विधे
देवाः प्राप्तास्तथाऽप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्ववाप्तत्वादिधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्या-

(राजमूयविषयस्य चातुर्थास्यगतप्रथमपरिच्छदविच्छेदकस्य विधिः)

दिदेवताः सन्तीति चेत्तर्हि गत्यपाकात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नायधेयत्वे तु नामनाशस्वाविधेयत्वाद्द्वयदेवतयोरभावेन यामस्यान स्वरूपासंभवाच्छ्रुतयामात्रो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति याग्ये ब्रूयः—उत्तत्तिर्वोक्त्यैर्विहिताग्ने-
मादीनष्टौ यागान्धजेतेत्यनुष्ठाष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नायत्वेनोपवर्ण्यते । न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्ये, प्राचीनपवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदे-
वशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य उपवर्तन्यत्वात् । नायमवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्ति-
र्दिवा—आमिक्षायागे विधेषां देवानामिव्यमानतया तत्तत्परितानां सर्वेषां उत्रि-
न्यायेन वैश्वदेवावम् । अथवा विधे देवा अष्टानां कर्तार इति वैश्वदेवत्वम् ।
तथा च ब्राह्मणम्—“वद्विधे देवाः समयजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” इति ।

देवताविकल्पस्तु समानचलत्वाभावात् युज्यते । अग्न्यादय उत्तत्तिशिष्टत्वा-
त्प्रवृत्ता विधे देवा अनुत्पन्नशिष्टत्वाद्दुर्बलाः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्पणान्धेयम् ।
अत्रैव गुरुमतमाह—

गुणनाशत्वसंदेहादयमा बोद्धेति चेत् ।

नोक्त्यायेन संघस्य नायधेयत्वनिर्वायात् ॥

स्यष्टोऽर्थः । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

गुगः कर्मान्तरं वा स्यादाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवानूद्योक्तः समुच्चपनिकल्पतः ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रवृत्ता तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽपविश्य कर्मान्धःकल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥

“ तमे मयसि दध्यपानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम् ”
इति श्रूयते । घनीभूतः पिण्ड आमिक्षा । वाजिनं जलम् । तत्राऽऽमिक्षाद्रव्य-
माजो यमे विधे देवा उक्ताः । ते च वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजोऽन्न-
यामिक्षारूपयेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । तान्नूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधी-
यते । तच्च द्रव्ययामिक्षादभ्येण सह समुच्चपीयतां विकल्पयतां वेति भाते ब्रूयः—
उत्तत्तिशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणविरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्तिशिष्टताया

१ क. “जस्य वि” २ ल. य. “वाक्ये विहि” ३ क. ल. घ. ङ. “किमिक्षा आ” ।

४ ल. ङ. च. “त्यन्नशिष्टतायाऽव” ।

(राजकुलविद्यारम्भ-अनुष्ठान-व्यवहार-पर्यन्तपर्यन्तविद्यारम्भ-विधिः)

अनकालमात्राद्वाजिनस्तन्ने. वाजिऽशब्दादस्य देवतान्वरतायापादयति । ततोऽ-
द्वयदेवतास्तत्रावस्थ कृत्यं च यिनऽशब्दात्कर्मान्वरम् ।

चतुर्थीत्यावस्थ-व्यवहारोऽत्रितितम्—

आमिक्षाः वाजिनः च-रथाद्व्याप्तीति प्रयोजिका ।

कृताऽऽपिनेति सावर्धं इत्योक्तत्वं ततोऽभिपः ॥

आमिक्षा एव कृत्यं तच्छब्दात्प्रवृत्तौ-रताम् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्ठादि वाजिनम् ॥

इदमाध्यायते—“ तत्र पयति दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
वाजिनम् ” इति ।

तत्र पयति इतिपक्षेवाहामिक्षादस्य. यथा निष्पद्यते तथा वाजिनद्वय-
मधीति दध्यानयनस्य अनकालतामर्थमुपयजन्यविषयं तुल्यमेव । तस्माद्व्य-
यमपि प्रयोजकमिति माते कृतः—का इत्यन्तरात्ममिक्षा; किन्तु एव एवेति
तच्छब्दादिभिरवगम्यते । अस्मिन्काले इतिशेषः साऽपिनेति तच्छब्देन
पयः परामृश्यते । आनिष्ठायागे पुरोमुवाकमस्यातन्नेवेत्याम्नातम्—“ जुवन्तां
युज्यं पयः ” इति । एवौ-रतश्च कथुर आमिक्षामाप्नुवतीति, न तु वाजिने ।
ततः प्राधान्येन एवसोऽपनीयार्थं कर्तुं दध्यानीयमित्यादिसौव प्रयोजिका
अनुनिष्ठायेव वाजिनं न तु प्रयोजकम् ।

अहमाध्यायस्य द्वितीयपादे. नितितितम्—

सुरावाजिनयोः सोमस्त्रेष्टेर्वा सोमशब्दतः ।

आधी भैवं हविःसाध्यासोमशब्दः मन्त्रस्ये ॥

सौत्रावण्यां सुराग्रहाः भुवाः—सुराग्रहानृह्णादीत्यादिना । चातुर्मास्येषु
वाजिनयामः भुवः—वाजिभ्यो वाजिनमिति । तत्रोभयत्र सोमस्य त्रिभ्यन्तः
कार्यः । कृतः । “सोमो वै वाजिनं सुराः सोमः ” इति वाजिने सुरायां च-
सोमशब्दप्रयोगात् । सोमशब्दस्यापिद्वौषड्शब्दवदपानविदिशतीति चेन्नैवम् । ऐहि-

(राजसूयेनियस्य चातुर्वर्त्यसंस्कारान्वरुणप्रसादात्तृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

ह्रमा वयम् । यदेकस्याधि धर्मेणि तस्यावय-

जनमसि स्वाहा । अकन्कर्म कर्मकृतः सह

वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं

प्रेतं सुदानवः (१) ॥

(वयं यदि-शक्तिः) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ मध्यमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः) ।

द्वितीये वैधदेवाख्यं प्रथमपर्वोक्तं, तृतीये वरुणप्रसादाख्यं द्वितीयं पर्वोच्यते ।
तत्र विशेषहवीणि चत्वारि विधये—

ऐन्द्राममेकादशेति । निर्वपतीति पूर्वांनुवाकादनुवर्तते । तानेतान्वरुणप्रसा-
सान्विधार्तुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिः सविता भूत्वा प्रजा असृजत् । ता एतमत्यमन्यन्त । ता अस्मा-
दपाकामन् । ता वरुणो भूत्वा प्रजा वरुणेनाग्राहयत् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः ।
प्रजापतिं पुनरुपानावन्नाथमिच्छमानाः । स एतान्प्रजापतिर्वरुणप्रसादानपश्यत् ।
तां निररयत् । तैर्वै स प्रजा वरुणप्रसादादमुञ्चत् ” [भा० का० १ प०
६ अ० ४] इति ।

सविता भूत्वोत्पादको भूत्वा । अत्यमन्यन्नावज्ञो हतवत्यः । वरुणो भूत्वा
वरुणेन वरुणपाशरूपेण जलोदररोगेण । नार्यं स्वापिन् रोगशान्तये, वरुण-
प्रसासानेवज्जामकान्प्राप्तविशेषान् । इदानीं विधये—

“ यद्वरुणप्रसादा निरुप्यन्ते (१) । प्रजानामवरुणमाहाय ” [भा०
का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंमन्त्रिवरुणप्रघातारुणद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

अस्य पर्वणः कालमावस्तम्बो दर्शयति—“ ततश्चेतुर्षु मासेध्यापान्तरा
भावर्णा वेदवत्ताम वरुणप्रघातैर्यजेत् ” इति । उदयताम पूर्वदेशाभिर्गतम् ।

आस्मिन्वरुणप्रघातपर्वणि द्वितीयां वेदिं विधातुं प्रतीयते—

“ तासां दक्षिणो बाहुर्मैकम् आसीत् । सन्धः प्रसूतः । स एवा द्वितीयां
दक्षिणतो वेदिमुदहन् । ततो वै स प्रजानां दक्षिणं बाहुं प्रसारयत् ” [भा०
का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

तासां प्रजानाम् । न्यक्तः शीतवातरोगेण नितरां संकुचितः । वेदिमुदहन्वेदे-
रुद्धननं कृतवान् । विधत्ते—

“ यद्द्वितीयां दक्षिणतो वेदिमुदहन्ति । प्रजानामेव तद्यजमानो दक्षिणं
बाहुं प्रसारयति । तस्माच्चातुर्मास्यप्राग्यमुष्मिँल्लोक उदयाबाहुः । यज्ञाभिजि-
तः सस्य ” [भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

दक्षिणतश्चोदकप्रान्ताया वेदेदक्षिणभागे । यस्याच्चातुर्मास्येषु वेदिदयमस्ति
तस्मात्तद्याजी स्वर्गे बाहुद्वयोमेतो यवति । यद्यपि सर्वेषां बाहुद्वयमस्ति तथाऽ-
प्येक एव बाहुस्तोषां सामर्थ्यमेतः । अत एवाऽऽम्नातम्—“ तस्माद्दक्षिणोऽर्धं
आत्यनो वीर्यावन्तरः ” इति । अत्र बाहुद्वयमपि सामर्थ्यातिशयोक्तमिति
विशेषः । तदेतदस्य यज्ञाभिजितमनेन यज्ञेन संपादितम् ।

उपयोर्वैद्योर्ध्वे त्रयोदशाङ्गुलिपरिमितं व्यवधानं विधत्ते—

“ पृथमानाद्वेदी अर्धमिन्ने यवतः (२) । तस्मात्पृथमानं व्यस्यी ”
[भा० का० १ प० ६ अ० ४] इति ।

यस्माद्वैद्योरुक्तं व्यवधानं तस्मात्त्रयोऽपि वामदक्षिणावन्तौ पृथमानौ । यद्वा
पृथमानं त्रयोदशाङ्गुलिपरिमाणं यथा भवति तथा विभक्तौ दृश्यते । विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रवासासुरस्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

मारुत्यामिक्षा भवति मेधी च, वारुण्यामिक्षा भवति मेधश्चेति तत्तत्साहित्याभिधानार्थं चकारौ । स्त्रीपुरुषरूपधोर्मेषधोर्मेषधोरनुष्ठानेन मिथुनात्मिकाः मजा रोगान्मुक्ता भवन्ति ।

मेधीमेधमोगुणविशेषं विधत्ते—

“ लोमशौ भवतो मेध्यात्वाम (४) ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

एवञ्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“ उष्णामिर्मेषमतिकृती लोमशौ कुरुतः ” इति ।

तयोर्मेषधोमेधयोः पुरतः शमीपर्णस्थापनं विधत्ते—

“ शमीपर्णान्मुपवपति । चासमेवाऽऽभ्यामपिमच्छति (१) ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

चासमधीत्यन्वयः ।

शमीपर्णानां शताधिकसंख्यां विधानुं प्रसीति—

“ मजापतिमन्त्राद्यं नोवानवत् । स एतेन शतेभ्येन हविषाऽभ्याद्यमवारुन्ध । यत्परःशतानि शमीपर्णानि भवन्ति । अन्नाद्यस्यावसृज्यै ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अर्जुं योग्यं शाक्यादिजन्यं मदनं तत्प्रजापतिर्न प्राप्नोत् । त च प्रजापतिरेतेन शमीवृक्षजन्येन शतसंख्यायुक्तेन काष्ठसमूहेन क्षीपितेऽग्नौ हुतेन हविषा तदन्नाद्यं संपादितवान् । अतः परःशतानि शताधिकसंख्यानि पूर्णान्मुपवपेत् ।

तत्र करीरोद्भावं विधानुं प्रसीति—

“ सौम्यानि वै करीराणि । सौम्या खलु वा आहुतिर्दिशो वृष्टिं व्यावयति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरनामकान्मर्मकुन्धराणि सौम्यस्त्रीसदृशत्वात्सौम्यानि । आहुतिरपि सौमसंबन्धिनी वृष्टिहेतुः ।

विधत्ते—

“ यत्करीराणि भवन्ति । सौम्ययेवाऽऽहुत्या दिशो वृष्टिपवसुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ४] इति ।

करीरशब्देन खजुरीफलान्मुच्यन्त इति कथितम् । तानि शमीपर्णवृक्षवर्णोपपारेण तयोः पुरतः उपवपेत् । तथा च सूत्रकारः—“ अथाऽभ्यां शमीपर्णकरीराण्युपवपति परःशतानि परःसहस्राणि च ” इति ।

नवधं यानं प्रशंसति—

“काय एककपासो भवति । यजानां केशाव (१) ” [मा० का० १
प० ६ अ० ४] इति ।

सुखित्वायेत्यर्थः । कायः यज्ञादिदेवताकः ।

वीपवावसहस्राणि यवविंशतिर्वितानि पात्राणि विधत्ते—

यवितूरुषं करम्भपात्राणि भवन्ति । जाता एव यजा वरुणपात्राण्युज्यन्ति । एक-
वतिरिक् । अनिष्पमाणा एव यजा वरुणपात्राण्युज्यन्ति (५) ” [मा० का०
१ प० ६ अ० ४] इति ।

दशसिका यवसक्तवः करम्भः । यजमानस्य गृहे यावन्तः पुत्रवा मनुष्यास्त-
त्संयया पात्राणि विधायैकं पात्रमधिकं कुर्यात् । अथ एव सूचकार आह—
“आमेवेवाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोमि यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्री-
कास्तावन्त्येकाविरिकानि ” इति ।

देवमनुष्यास्त्रयस्तेनानुवाकेन वरुणप्रासादिविधयो देवताप्रशंसाश्लोकाः ।
अथानुवाकान्तरेण हविरासादेवादिपमोर्गा उच्यन्ते । तत्र वेदिद्वये हविःसदान-
व्यवस्थां विधत्ते—

“उत्तरस्यां वेद्याम्यानि हवीरु वि सादयावि । दक्षिणायां मारुतीम् । अपधुर-
वेदेना मुनाकि । अथो ओज एवाऽऽशापवहरति । तस्माद्वज्रसमं च क्षत्राच्च
विशोऽन्यतोऽपक्रमिणीः ” [मा० का० १ प० ६ अ० ५] इति ।

मारुत्या आभिज्ञाया अभ्याम्याशेषादीन्यष्टौ हवीरुवि । मरुतो देवानां पथे
विद्यन्ते अतो मारुत्याः पृथग्वेदितादनादेना विशोऽपधुरमेव मुनाकि । अपक्रमणमेव
प्रावयति । धुरो गमनमपधुरं, धुःशब्देन बहुविधहविर्वहनयोग्या भूमिरुच्यते । ता
उत्तरगता वेदिस्तस्या अपममर्त्तं यथा भवति तथा मरुधूषा एना विशो वेद्यन्तरे
योजितवान्भवति । किंवाऽऽतां विक्रान्तो बलमवहरत्मेव म्बक्रोशेद । य-
स्माद्विशां म्बकारस्तस्मादूक्षाक्षणाक्षतिवाच्येना विशोऽन्यतो ग्रामान्तरे वाटिका-
न्तरे वाऽपक्रापति ।

यवास्तेषां वर्यं वाडेनैव प्रावं प्रशंसति—

“मारुत्या पूर्ववा पचरति । अनुतमेवावयजते । वारुण्योत्तरवा । अन्तत एव
वरुणपवयजते ” [मा० का० १ प० ६ अ० ५] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणपञ्चासास्यद्वितीयपर्वणोऽभिवानम्)

मारुत्या आमिक्षायाः पथममचारेणानृतमपथाशास्त्रार्थानुष्ठानेन दोषपवध-
जते विनाशयति । वारुण्यामिक्षाया उत्तरकाळीनमचारेण वरुणं वरुणं पाशरूपं
जलोदररोगमन्तत एवावयजते सर्वथैव विनाशयति ।

प्रचारात्वाचीनेष्वङ्गेषु पूर्वोक्तपौर्वापर्यवैधेरीत्यं विधत्ते—

“ यदेवाध्वर्युः करोति (१) । तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्याष्टष्ट्रेषा-
न्करोति । तत्पापीयान्करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अध्वर्युः उत्तरदेशवस्थिताया वारुण्यामिक्षाया अनुष्ठानात् । प्रतिप्रस्थाता तु
दक्षिणवेद्यां मारुणीपनुविष्ठति । तत्र मधुदन्वन्वानादिकं मकैकमङ्गमध्वर्युरनुतिष्ठति
तत्तदङ्गं प्रतिप्रस्थाता तदन्वन्वरमेवानुतिष्ठेत् । अत एव च लोकेऽपि संदिग्धेषु
लौकिकैर्वैदिकव्यवहारेषु श्रेयान्पात्राणिकत्वेन संप्रतिपन्नः पुरुषो यदेव करोति
तदेव पापीयान्मूढोऽपि करोति ।

अथ बीधायनेन यदिदमुक्तम्—“ अथ प्रतिप्रस्थाता पत्नीं वृच्छति पत्नि
कस्ते जार इति । असाविति तं वरुणो गृह्णातु ” इति । तदिदं विधत्ते—

“ पत्नीं वाचयति । मेध्यामेधेनां करोति । अथो तप एवेनामुपनयति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ५] इति ।

पार्षं प्रस्थापयेत्पापीति स्मृतिकरिरुक्त्वादिद्यमानं जारमुद्दिश्य पत्नीं वाच-
येत् । तेन च प्रस्थापनेन पत्नीं यामयोग्यां करोति । किंच समामभ्ये मागहा-
मिसहिष्णुत्वरूपं यत्पस्तदप्येनां पत्नीं प्रतिप्रस्थाता प्रापयति ।

तस्याथ परम्या सज्जां मुक्त्वा जारतिदेशं विधत्ते—

“ यज्जारं सन्तं न मज्जयात् । मिमे ज्ञादिं रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति
निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवेनं वरुणपाशेन ग्राहयति (२) ” [ब्रा० का० १ प्र०
६ अ० ५] इति ।

मन्त्रकाण्डे प्रधानमयाविधिभ्य ऊर्ध्वं प्रधास्यान्मो पू णो यदूशामेऽकन्कर्मेत्येते
चत्वारो मन्त्रा आम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगमापस्तम्ब आह—“ प्रधा-
स्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदागमयति ” इति ।

पाठस्तु—

प्रधास्यानिति । वरुणवाशरूपं कर्म गन्तीति वरुणपञ्चासारतानर्हन्तीति
वरुणपञ्चास्याः । यज्ञं वहन्तीति यज्ञवाहसः । इधिसिधिमिधैः सक्तुभिर्निष्पादिवं

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंनित्यवस्यप्रथा साक्यद्वितीयवर्षतोऽभिधानम्)

यजमानं करम्भमाग्नेयमेवेति । तेन करम्भेण दक्षिणवेदिस्थितेऽग्नीं दंपतिभ्यां हव-
यामेन वरस्वरं तृपानधीतयः सज्योवसः । तथैवाग्नेयमकरो हवामह आह्वयामः ।
विधत्ते—

“ यथास्याहवामह इति पत्नीपुद्गलमिति । अह्नौवैनाम् ” [जा० का०
१ य० ६ अ० ५] इति ।

पत्नी पत्नीमनेन मन्त्रपाठेनाह्नौवाऽऽहूतवानेक भवति ।

अथशिशुस्य मन्त्रव्रतस्य विनियोगोपाह्वाऽऽस्तस्य—“ अध्यान्तरा वेदी गत्वा
यजमानः पत्नीं चोत्तरेणोत्तरां वेदिमेषांके शूर्पं करम्भपात्राभ्युप्य शीर्षंअग्नि
निधाय पुरस्तात्पत्यग्नीं तिष्ठन्ती दक्षिणेऽग्नीं शूर्पेण जुहुतो गो धू ण हन्वेति
यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ पात्र्यामकन्कर्ष कर्षकृत इति
विधयेऽग्नीं जपतः ” इति ।

तत्र मध्यममन्त्रपाठस्तु—

मो धू ण इति । हे इन्द्र देव सोऽस्यामृष्टस्तु संमानेभु मो मेव प्रवर्तयेदि
शेषः । तदेतदधवर्तने तु सप्तर्चानि वैरिणामेवासंभवात् । हे कुष्मिन्चलर्चस्ते तत्र
यसादादवयाध्वयजनमनिष्ठनाशनमस्तु स्व सर्वदा भवतु । यस्मात्कारणान्नीतुषी
बुद्धिसेचनसमर्थस्य तत्र यसादादस्पर्कं गृही भूमिर्मेत्या यवादिहस्तक्षणाभ्युप्यया
तस्मादनिष्ठनाशनमित्यन्वयः । गौरस्मदीया स्तुतिरूपा वाग्धविष्मनः करम्भपात्र-
त्पहविर्मुक्त्यामकरो वन्दते नमस्करोति स्तौतीत्यर्थः ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

यद्ग्राम इति । अत्र तत्र यच्छब्दाः सप्तधावाक्यभेदार्थाः । त चाऽऽद-
राधेः । अर्थे स्थामिति वेश्ये वा । एकस्य दंपत्योर्मध्ये कस्यचिज्जर्षेणि चा-
न्नीये धर्मं वर्यं यजमानो दारा दासाश्च ग्रामविक्रये यत्पात्रमधिकं चकृम तस्य
सर्वस्यावयजने विनाशकं हे करम्भपात्रजात त्वमस्थतः स्थाहा त्वा वदामीत्यर्थः ।
एतयोर्लभयोर्वाग्यापुरोनुवाक्ययोर्हीनत्वमववादिर्तुं विधत्ते—

“ यत्पत्नी पुरोनुवाक्यामनुज्ज्ञात् । निर्वागो यजमानः स्यात् । यजमानोऽ-
न्वाह । आत्मश्रेयं वीर्यं धत्ते । उभौ पात्र्याः सवीर्यत्वाय ” [जा० का०
१ य० ६ अ० ५] इति ।

याग्याह्वान्तेन पुरोनुवाक्यामपि ग्रामां पत्नीमर्थशदेन वारयति ।

(राजसूयविधयस्य आतुर्मास्यसप्तविधवरुणप्रधासारुषद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

पापत्वेण प्रविश्य वरुणो यजघातीति वरुणो माभ्यामायेनःशब्देन विवक्षित इति दर्शयति—

“ यद्ग्राये यदरण्य इत्याह । यथोदितमेव वरुणमवयजते ” [भा० का० १ म० ६ अ० ५] इति ।

दक्षिणवेदिगतेऽग्नौ होमं विधातुं प्रस्तौति—

“ यजमानदेवत्यो वा आहवनीयः (३) । आतुभ्यदेवत्यो दक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् । यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् ” [भा० का० १ म० ६ अ० ५] इति ।

उत्तरादिकस्थार्या वेद्यामुत्तरवेद्युपवायेन निष्पन्न आहवनीयः । इतरवेदिगतोऽग्निर्दक्षिणः ।

विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । आतुभ्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयेत् ” [भा० का० १ म० ६ अ० ५] इति ।

जुहुमपवदितुं विधत्ते—

“ शूर्वेण जुहोति । अरुधमेव वरुणमवयजते ” [भा० का० १ म० ६ अ० ५] इति ।

अन्नसाधने शूर्वे भवसक्यं भोक्तव्यमग्निनाशिनमित्यर्थः ।

‘होमे गुणदमं क्रमेण विधत्ते—

“ शीर्षेण च निधाय जुहोति । शीर्षेण एव वरुणमवयजते । प्रत्यङ्मतिष्ठञ्जुहोति (४) । प्रत्यङ्मतेव वरुणपाशाग्निर्मुच्यते ” [भा० का० १ म० ६ अ० ५] इति ।

करम्भापात्रपूर्णे सूर्ये शिरसि सकृन्निधाय पश्चाज्जुहुयाच्चेन शिरोरोगादिकं शाम्यति । पश्चिमाग्निमुखेन होमेन प्रत्यङ्मतेव वरुणस्य प्रतिकूलत्वेन प्रपन्न एव सम्बरुणपाशाभिच्छ्रुतो मुच्यते ।

तृतीयमन्त्रपाठम्—

अक्रम्कर्मैति । कर्मकृतोऽध्वर्युपमुखा यजमानपान्त्यन्ताः सर्वे, ययोभवा ययः

(राजतृयविधस्य चातुर्मीस्थसंवेन्द्रिकगणया सास्यद्वितीयवर्गोऽभिधानः)

शिवं ज्ञातम् । “ यदै शिवम् । तन्पयः ” इति श्रुतेः । तत्तुल्यं भागविध्या
पन्थोच्चारणरूपया वाचा सह करम्भपात्रहोमार्थं कर्षाकन्दतपन्तः । हे सुदानवः ॥
तुष्टु हविषः मदात्तारोऽध्वर्युमभूतयो देवार्थविदे कर्म कृत्वाऽस्मिं येन स्वगृहं गच्छत ।

अस्मिन्मन्त्र उत्तरार्धतात्पर्यं दर्शयति—

अकन्कर्म कर्षकृत इत्याह । देवान्गुणं निरवदाय । अनुणा महानुपदैतवि
वारैतदाह ॥ [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ५] इति ।

देवान्पति मत्पर्यणीषं पदगं तन्निरवदाय निःकषेण प्रत्यर्प्य ।

अथावभृथमर्थं विधातुं प्रस्तौति—

“ वरुणगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य पद्यजुषा गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च नि-
ष्कासश्च ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ० ५] इति ।

वारुणयामे मेपार्थेषु यवेषु ये तुषा पथ निष्कासः पात्रसम आमिक्षांशस्ते-
पस्तदुभयं पूर्वं मन्त्रेण गृहीतस्य त्रयस्यातिरिक्तोऽंशः । अतो यज्ञतत्त्वमेव वरुण-
गृहीतमेव ।

विधत्ते—

“ तुदैश्च निष्कासेन चारभृथमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवयजते ” [ब्रा०
का० १ म० ६ अ० ५] इति ।

अथावभृथमन्त्रेण सौमिकावभृथमर्पितं कर्षोच्यते ।

तदेतत्प्राप्तमिक्षापयितुं तत्तत्पविधीन्तायैवादानमुवदति—

“ अतोऽवभृथमवैति (५) । अन्तु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते ।
मविपुतो वरुणस्य पाश इत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते । अमतीक्षपापन्ति ।
वरुणस्याग्निरहितै । एषोऽग्नेर्धिषीपहीत्याह । समिधैर्वाग्निं नमस्यन्त उपायन्ति ।
तेजोऽग्नि तेजो मवि चेहीत्याह । तेन एवाऽऽमन्वते ” [ब्रा० का० १ म०
६ अ० ५] इति ।

अथः प्रत्यवभृथमनुतिष्ठेदन्तु कर्षादित्यर्थः । अगामविपतितादन्तु वरुणस्ति-
ष्ठति । अतोऽग्न होमेन वरुणं साक्षादेव व्यवधानमन्त्रेणैव विनाशयति । कर्षो-
नुष्ठानादूर्ध्वमुदकसमीपं मविपुत इत्यनेन मन्त्रेण परित्यजेत् । उदकेषु स्थितो यो
वरुणस्य पाशः स एव मविपुतः परित्यक्तः । परित्यज्य वृद्धदेशमवश्यं एव
प्रत्यागच्छेयुः । आगत्य “ एषोऽग्नि तेजोऽग्नि ” इति द्वाभ्यामाहवनीये समिधा-

पृ० ०८ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

८४१

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंन्यविरुणप्रकाशसंज्ञादीतीयवर्णोऽभिधानम्)

वाद्भ्यात् । हेऽथ एधोऽसि अनया समिधाऽभिवृद्धोऽसि । अतस्त्वत्प्रसादाद्दृष्यमप्ये-
धिनीयहि समृद्धा भवेय । सविष्णव्यज्वालय तेजोऽसि । अतो मयि तेजः स्थापय ।
अत्र विनियोगसंग्रहः—

“यत्स्यात्कानं यथास्येति यतिपस्थातुर्कर्म तत् ।

स्वाभी यो ध्वित्यनुह्यायद्वाय इति वृत्ती ।

अक्रान्त्यपि यावेव मन्वाभ्यत्वार ईरिताः ” ॥ १ ॥ इति ।

अथ भीमासा ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे विनितम्—

“वैधदेवमाह्वयस्मातिदेशो वादमात्रकः(यः) ।

सवादाङ्गविधिरथो वा हविर्विध्यन्वयाद्भवेत् ।

अर्थकादिकनिष्ठोऽसौ वैवमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽव्ययोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ” ॥

चातुर्मासेषु वैधदेववरुणप्रधासंज्ञाकमेव शुभ्रासीरीयमायकानि चत्वारि पर्वाणि ।
तत्र वैधदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि—“आग्नेयमहाकपालं निर्वपति सौम्यं चरु-
सावित्रं द्वादशकपालम् सारस्वतं चरुं धौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैधदेवी-
नामिक्षां द्वावाष्टीयममेककपालम्” इति । तेषां हविषां माह्वयेऽर्थवाद आह्लादः—

“वाधेऽन्तानि वा एतानि हवींषि ” इति । अङ्गविधयोऽपि तत्राऽऽम्नवाः—

“वेधा संनद्धं वह्निर्भक्षति, वेधा संनद्ध इध्मः, नव मयाजा इज्यन्ते, नवानूया-

जाः ” इति । एवं स्थिते वरुणप्रधासेषु पूर्वाकाग्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि वि-

धाय तदीयं पूर्वादाहृतं आह्वयमेतेषु पञ्चस्वातीदिकानि—“एतद्माह्वयः पञ्च

हवींषि, यद्वाह्वयः पञ्चस्वातीदिकानि” इति । तथाऽर्थवादभावस्यातिदेशो व्याख्यः । तस्य

हविर्विधिभिः सह स्तुत्या(त्य)स्तावकत्तरेणावयसंभवादङ्गविधिना च तदसंभवा-

दिति चेन्मैवम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्मादर्थ-

वादसहितानामङ्गविधिनापतिदेशः ।

तद्वैवान्यच्चिन्तितम्—

“श्रुतमेककपालस्य आह्वयस्यातिदेशमत्र ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राग्र एतद्माह्वय इत्यपि ” ॥

एककपालमाह्वयं वैधदेववरुणप्रधासेषु पठितम् । एन्द्राग्रमाह्वयं वरुणप्रधा-

सेज्वाह्वयम् । एवं स्थिते साकमेतेषु विहितयोरैककपालेन्द्राग्रयोर्माह्वयातिदेश

(राजसूयविषयस्य चातुर्वर्त्यसंनित्यवकृत्वासाक्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

आज्ञापये—“एतद्वाक्ष्येण देवदाक्ष एतद्वाक्ष्येण एककपासो मद्वाक्ष्येण इतरथे-
तरथ” इति । ततोपपन्न पूर्वस्यापेनार्थवादविधिसंहिताङ्गकः षडस्य सर्वपा(स्या)-
विदेशः । पूर्वस्यास्य विषयव्याप्तये नक्षयः णोदाहरणसंगणायवा(धीज) कथ्यम् ।
एकदशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“पाक्याः सार्धैः षडभिरङ्गिस्तन्त्रं भिदाऽध्या ।

प्रयोगैकवतस्तन्त्रं भेदो देवस्य भेदतः ॥

वरुणमयासेवाभेदादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु पाकसीयामिषां प्रति-
प्रस्थाता दक्षिणे विहारेऽनुष्ठितिः । इतराणि तप्तप्राप्त्ययुक्तचरे विहारेऽनुष्ठितिः ।
तेषामष्टानां प्रयोगैकवतस्तन्त्रेणाङ्गन्युभयवादिसंपत्तानि । तथा तान्येव पाक्या
अपीत्यत्रापि तन्त्रं धातम् । कुतः । वरुणमयासासः पातिभेन प्रयोगैकवात् । न-
न्वय विहारभेद आम्नातः—“पृथग्गो वषयतः, पृथग्भेदी कुरुतः” इति । सोऽ-
यं पृथगनुष्ठानामपि स्वर्थः स्यान्मैवम् । हविरासादनमात्रे तज्जैदोपयोगात् । “अ-
ष्टावध्वर्युक्तचरे विहारे हवींष्यासादयति पाकसीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्”
इति तद्विधानात् । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ह्रस्वः—देशभेदात्प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठान-
यमि मिद्यते । न च तस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता । तदासादनस्य दृष्टहो-
यार्थत्वे सति तत्परित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पनाप्रसङ्गनात् । न च प्रयोगभेदेनैवाऽऽ-
सादनभेदस्यापि शिखी वचनजन्यर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अन्यवस्थानात्प्रतिप्र-
योगमात्रे तद्व्यवस्थार्थत्वात् । तस्माज्जैदेनाङ्गननुष्ठानम् ।

तत्रैवाऽप्युच्यते—

“कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चाभिः पञ्चमान्यैर्बहुयोरुक्त्या व्यवस्थितिः ॥

तत्र पूर्वोक्तविषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इव होतुमस्तादीनां कर्तृणापि
भेद इति चेन्मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्यविरोधानात् । अथ्वर्च्युपतिप्रस्थातृहोतुमस्ता-
प्रीष्टाः पञ्चाभिः पञ्चमान्यैर्बहुयोरुक्त्या विहिताः—“चातुर्वर्त्यमानां यज्ञकतूनां पञ्चाभिजः”
इति । यथाभेदाद्यङ्गके पाक्यां च हविरादिभेदः स्यात्तदा पञ्चसंख्या वाच्येत ।
ननु पञ्चसंख्यासिद्धयर्थमाधेयाद्यङ्गके प्रतिप्रस्थाता पाप्नुयात्, पाक्यां चाप्ययुः
पात इति चेत् । सत्यम् । पाक्येव तावमावुभयत्र । व्यवस्थानु वचनाद्विध्य-
ति । तत्र वचनं पूर्वभेदादहम् । तस्मात्पाति कर्तृभेदः ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिरुपमासास्यद्वितीयवर्षोऽभिधानम्)

तत्रैवान्वञ्चितम्—

“तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिक्षतांश्च वा ।

तन्त्रमग्न्यैक्यतो भैवं कर्तुं भेदानिवारणात् ॥

तत्रैवाऽऽग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः । गार्हपत्यैकत्वात् । नशाहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथग्-
गस्ति । तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ज्ञमः—न तावत्पूर्वोक्तः कर्तुं भेदो निवारयितुं शक्यते ।
तथा सत्यध्वर्युणा हुताः पत्नीसंयाजाः यदिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुप-
कुर्युः । तस्मादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पत्नीसंयाजाश्च जुहुयानाम् ।
द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“विहारभेदे निर्वापमन्वदेस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रं द्वयोः स्मृतं सिद्धेरुत्तमोक्त्वा पृथग्भवेत् ॥

वरुणप्रघासेष्वध्वर्युमतिप्रस्थानोर्विहारभेदेऽपि मन्वेप्वेकेनेव पठ्यमानेषु तयो-
रर्थस्मृतिसिद्धौ तन्त्रमिति चेन्न । निर्वापापीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठपन्तरेण स्मृत्य-
भावात् । तस्मादुभयोः पृथक्पाठः ।

सामाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“निष्कासेन तृपैश्चावभृथं यन्तीत्यनुद्यते ।

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकैर्धर्मणः ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदनोद्भूतः ।

व्युत्सेकोऽनुद्यतमेष भैवं कर्माणि सौमिके ।

मुख्योऽवभृथगन्धोऽतस्तत्तादृशविवक्षया ।

धर्मानितिदिशन्कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥

वरुणप्रघासेषु श्रूयते—“वारुण्या निष्कांसन तृपैश्चावभृथमवधत्ति ॥ इति ।
निष्कास आभिक्षायां छेपः । प्राच्यां दिशि देवा कस्विजो मार्जयन्तामित्यादि-
भिर्मन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षु सर्वास्वापो विधिघमुत्तिष्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको वारु-
ण्याभिक्षायापेव चोदकभासोऽनुद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्याप्यवभृथत्वम् । “एष
वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ॥ इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ज्ञमः—सौमिके कर्मण्यवभृथ-
शब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्थोद्भिदादिबद्धिष्वेकवासायानाधिकरण्येन नावधे-

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंन्यस्तमणप्रधासाराख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यत्वात्तत्रैव वैदिकप्रयोगाद्गुत्पाप्मम् । अग्नौसेके त्वन्तं चन्धादुपचर्यते । नहि तौषि-
ककर्मणीवापि अग्नौसेकेऽवभृथभावनानांशत्रयवर्ती पश्यामः । येन तत्र मुख्यत्वमा-
शङ्क्येत । तस्मात्सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रधासप्रकरणे समुद्धान्
आम्नायो वासाभिहोवम्वायेन सौमिकधर्मानविदिशन्कर्मान्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते ।
न च विधर्म्येणाभिव मुख्योऽवभृथोऽस्तिवति शङ्कनीयम् । अपेक्षितस्य कर्मकला-
वस्यावाभावात् । तस्मात्सौमिकधर्मोपेतकर्मन्तरविधिः ।

तत्रैवान्वाचिनितम्—

“ तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषनिष्कासकावुत ।

यातोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥

तुषनिष्कासधोरव साक्षात्कृत्योपदेशतः ।

अतिदेशवापितस्य पुरोडाशस्य भावनम् ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे चर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते ।
अतिदेशोपदेशाद्बुद्धैः । तस्मात्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ।

एकादशाभ्यामस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ निष्कासावभृथे विषकर्वांश्च प्रतिपादनम् ।

उत्तार्थकर्म वस्तुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥

कर्मान्तरं तदाऽपि स्वात्मविधत्तिः पश्यावत् ।

माचान्वायार्थकर्म स्वात्मव्यावभृथधर्मकम् ॥

चातुर्मास्यगतेषु [वरुणप्रधासेषु] वारुणीयामिक्षां प्रकृत्येदमाग्नायते—
“ वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवदन्ति ॥ इति । अत्रार्थं प्रयोगप्रकारः—
वरुणप्रधासेषु नव हवींषि । तेष्वष्टमे हविर्वारुण्यामिक्षा । नवमे हविः काव
एककपालः । वारुण्या(णा)मिक्षायां सवपिष्टमिर्मितं येनमवदेषादि । तत्र आमि-
क्षासंयुक्तं तर्बमवदाय कृत्वा तत्र एककपालेन मवर्षं भाण्डलिनेन वारुण्या(णा)-
मिक्षाया निष्कासेन तुषैश्चावभृथमनुविष्ठन्तीति । तत्र संशयः । किं वारुण्या(णा)
मिक्षाया एकमंशं सवमवधेयसीहर्तं पूर्वं सदाय पश्चादेककपालप्रचारानुपूर्वं निष्का-
सस्तोत्रांशान्तरेण तुषैश्च सचरितम्यपिर्षयेवं प्रचारस्य विषकर्वं उत कर्वांन्तरम् ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धित्वरूपमज्ञासाहस्यद्वितीयवर्गोऽभिधानम्)

तत्रापि किं प्रतिपत्तिकर्माऽऽहोस्विदर्थकमेति । तत्र विपकर्ष इति तावत्पादम् ।
 कुतः । पशौ तथा दृष्टवान् । पादःसक्ने वपया प्रचर्षं नृवीयसक्ने हृदयाद्यङ्गैः
 मन्वार इति तवनीमपशौ यथा मन्वारविपकर्षस्तद्दवापीत्यायः पक्षः । तथा
 साहस्यभूयस्यस्यैवधर्मसत्त्वान्तराकर्मन्तरमिति पक्षान्तरम् । तदाऽप्यापि साहविःशे-
 वस्य निष्कासस्यान्वस्मिन्कर्माणि हविष्वायोमात्यपाजशेषन्वायेनेदं प्रतिपत्तिः
 स्यात् । यथा यमाजशेषेण हवींष्यमिचारणतीत्यत्र तच्छेषं संस्कर्तुमभिधारणवे-
 द्यत्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते ज्ञेयः—तस्मिन्पक्षे निष्कासस्यैव संस्का-
 र्यैवभूत्वेन भाषान्वाजिष्कासमिति विमक्तिव्यवयवः स्यात् । अतोऽबभूधस्य पा-
 धान्वादर्थकर्मत्वमेव द्रष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नाबभूधस्तदा तज्जर्वातिदेकाम
 तन्नामनिर्देशोऽस्तु । तस्य तदीयद्रव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः ।
 तस्मादर्थकर्मम् ॥

इति श्रीमहात्मनाचार्यविरचिते पाधवीये वेदार्थमकाशे ऊष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्रेऽग्नीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पति साकश्च सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो
 मर्ध्वदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
 दुग्धे सार्य चरुं पूर्णा देवि परा पत सपूर्णा
 पुनरा पत । वज्रोव वि क्रीणावहा इषमूर्जश्च
 शतकतो । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि
 ते दधे । निहारमिज्जि मे हरा निहोरम् (१)
 नि हरोमि ते । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशश्च
 सप्तकपालं निर्वपति साकश्च सूर्येणोद्यताऽऽग्ने-

(राजसूयविषयस्थ चातुर्मास्यसंबन्धिवरुणप्रवासाख्यद्वितीयपर्वणोऽभिधानम्)

यमहाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं

द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुमे-

न्द्राभमेकादशकपालमेन्द्रं चरुं वैश्वकर्म्मणमेक-

पालम् (२) ॥

(इरा निहारि वि० गच्छे ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये वरुणप्रवासाख्ये द्वितीये चातुर्मास्यपर्वोक्तम् । चतुर्थेऽभ्यपद्येऽपि साक-
मेधार्ख्यं तृतीयं पर्वोच्यते । इत्थं च पर्वं दिनद्वयेऽनुष्ठेयम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः-
तत्तत्तुर्गुं मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य द्ध्यहं साकमेधैष्यन्न इति ।

तत्र प्रथमदिने कर्तव्यानि त्रीणि हवींषि विधत्ते-

अग्नयेऽग्नीकवते इति । अग्नीकवते सैन्यवते । उद्यता सूर्येण साकमित्यु-
दयकालविधिः । सम्पत्कपने सत्वर्णे तत्संबन्धिनः सांवपना अनिष्टविनाशिन
इत्यर्थः । मेधो धन्वः, गृहं च मेधश्च तदुभयवन्तो गृहमेधेन उभयपालका इत्यर्थः
सर्वास्तां जलमानस्य यावत्सो गावः सन्ति तावतीनाम् ।

विहितास्विष्टिषु मध्यमेष्टिदेवतागुणं पशंसति-

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । सोऽग्निरग्नीकवती तनुः । तां
प्रीणीत । अथासुरानभिमविष्मद्येति । ते देवा अग्नयेऽग्नीकवते पुरोडाशमहाक-
पालं निर्वपन् । सोऽग्निरग्नीकवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽग्नीकान्यजन-
यत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः (१) । सदाग्नयेऽग्नीकवते पुरोडाशमहा-
कपालं निर्वपति । अग्निमेवानीकवन्तस्त्वेन भागधेयेन प्रीणादि । सोऽग्निरग्नी-
कवान्स्वेन भागधेयेन प्रीतः । चतुर्धाऽग्नीकानि जनयते ” [भा० का० १ प्र०
६ अ० ६] इति ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसत्त्वमेधारूपतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

चतसृष्वपि दिक्ष्वसुरामवरोक्षं चतुर्विधानि सैन्यानि ।

सूर्योदयकाले प्रशंसति—

“ अतो ना आदित्योऽग्निस्त्रीकवान् । तस्य रश्मयोऽनीकानि । साकं सूर्ये-
षोद्यता निर्वपति । साक्षाद्देवास्मा अनीकानि जनयति ” [जा० का० १
प० ६ अ० ६] इति ।

उष्णाऽवादादित्यस्याश्रित्वम् । उरसाहोपेतयोद्धवस्तर्पतस्त्वस्या पसुराङ्गस्त्रीना-
मनीकत्वम् ।

द्वितीयाया इष्टेर्देवताया गुणं प्रशंसति—

“ देऽसुराः पराजिता मन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयम् (२) । ते देवा
मरुद्भ्यः सातपमेभ्यश्चरं निर्वपन् । तान्द्यावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतपन् ।
मन्मरुद्भ्यः सातपमेभ्यश्चरं निर्वपति । द्यावापृथिवीभ्यामेव तदुभयतो यजमानो
आतृभ्यान्तर्तपति ” [जा० का० १ प० ६ अ० ६] इति ।

तानसुरांश्चावापृथिवीभ्यामेव कृत्स्नवीरपि द्यावापृथिव्योरुभयतोऽसुराणावध-
रदाचोपरिष्ठाच्च समतपन्महाराष्ट्रपद्वेण संतापितवन्तः ।

कालं प्रशंसति—

“ मध्वर्दिने निर्वपति । तर्हि हि तैक्ष्णिष्ठं तपति ” [जा० का० १ प० ६
अ० ६] इति ।

तर्हि मध्वाह्नकाले तैक्ष्णिष्ठमनिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति तथा सूर्यस्तपति ।
हि पसिद्धमेवम् ।

चरुं प्रशंसति—

“ चरुर्मवति । सर्वत एवेनान्तर्तपति ” [जा० का० १ प० ६ अ०
६] इति ।

चरुपाकभाण्डस्य सर्वतस्तप्यमानत्वाच्छ्रूणापि सर्वतः संतापः ।

तृतीयेष्टेर्देवताविशेषणं प्रशंसति—

“ ते देवाः श्रो विजयिनः सन्तः । सर्वासां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निर्वपन्
(३) । आश्रिता एवाघोषयसाध । कस्य वा हेदम् । कस्य वा श्रो भविषेति ।
स श्रुतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाऽऽश्रन् । नहि देवा अहुतस्याभन्ति । तैश्श्रु-
वन् । कस्मा इमं होष्याम इति । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यब्रुवन् । तं मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्योऽंगुह्वुः (४) । तवो देवा अभवन् । पराऽसुराः । मस्मैव विदुषो

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीत्यस्येति विचारकमेवास्त्वतृतीयवर्षजोऽभिधानम्)

परुद्धयो गृहमेधिभ्यो गृहे जुहवति । यथायात्मना । परास्य भ्रातृभ्यो भवति ॥
[जा० का० १ म० ६ अ० ६] इति ।

ते देवा अस्मिन्दिने प्रथमेष्टया सैन्यानि संपाद्य द्वितीयेष्टया विरोचिनोऽनु-
राग्लवतः संतप्य पुनः परेष्टुरपि जेष्याम इत्यभिधेयं गृहमेधीयं निरुप्येत्यर्थं
विचारितवन्तः—इदं हविरष्ट कस्य वा भवति कस्य वा भो भविष्यतीति न
ज्ञायते । तस्माद्वयं सह भुक्तवन्त एवाग्निसमीपे वसामेति । एवावति विचारकाले
चरुः पकोऽभूत् । तदर्शी देवा अहुतत्वात् चरुं नैवाशितवन्तः । यस्माद्देवाः
क्राम्यहुतं नाजन्ति तस्माद्युक्तमेवैतत् । ततस्ते देवाः परस्परं विचारितवन्तः ।
किमिति, कस्मै देवयिने चरुं होष्याम इति । ततो निधित्वं गृहमेधिभ्यो हुत्वा
विनयं प्राप्ता अतुराश्च पराभूताः ।

अस्मिन्कर्णेष्वप्यभागौ यजतीत्यादिना कानिचिदङ्गानि विधास्यन्ते । तत्र
यावदुक्ताङ्गोपेक्षमपूर्वमिदं कर्म न तु दर्शपूर्णमासविक्रितिरिति जैमिनिर्विचारित-
वान् । ततोऽर्थमाश्रयः साभिधेय्याद्यभावः । तमिषं विस्पष्टयितुमनुवदति—

“ यद्वै यज्ञस्य पाकना क्रियते । पशव्यं तत् । पाकना वा एतत्क्रियते ।
पशेभ्यमाजर्हिर्भवति । न साभिधेयीरन्वाह (५) । न यदाजा इष्यन्ते । नानु-
यायाः । य एवं वेद । पशुयाम्यवति ॥ [जा० का० १ म० ६ अ० ६]
इति ।

पशस्य संवेधियं यदनुष्ठानं पाकना पाकेषु पाकयज्ञवदित्यर्थः । तस्य पश-
म्यत्वं युक्तम् । “ पाकयज्ञं वा अन्वाहिवाशेः पशव इपतिष्ठन्ते ॥ इति श्रुत-
त्वात् । यस्मादपशेभ्यमाजर्हिरादयो न सन्ति तस्मादेतत्कर्म पाकयज्ञवदेव क्रियते ।
याव्यमङ्गं विधत्ते—

“ आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति ॥ [जा० का० १ म० ६
अ० ६] इति ।

यागवेलायामुद्देश्यं देवतां प्रक्षेपति—

“ यत्ततो गृहमेधिनो यजति । भागधेयेनैवैतान्समर्चयति ॥ [जा० का० १
म० ६ अ० ६] इति ।

उदीप्यमङ्गं विधत्ते—

“ अग्निं स्विष्टकृतं यजति । पतिद्वित्ये ॥ [जा० का० १ म० ६ अ०
६] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंयन्त्रिंशत्सामेधाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अङ्गनन्तरं विधत्ते—

“इद्वान्तो भवति । पशवो वा इडा । पशुष्वेवोपरिष्ठापयति तिष्ठति (६) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ६] इति ।

अर्थातिर्द्धं चतुर्धाकरणाद्युदीच्याङ्गनन्तराभावं श्रोतयितुमन्तशब्दः ।

तदेवमनुष्ठाप्यगतेनैकेनानुवाकेन पूर्वदिनेऽनुष्ठेया मुख्यमाश्विनिहितास्तिस्र इ-
ष्टयो व्याख्याताः । अनुवाकान्तरेण द्वितीयदिने कर्तव्यत्वेन विहिता इष्टयो व्या-
ख्यातव्याः । तथाऽऽदौ तावद्गृहमेधीयशेषभूतं किंचिदङ्गं विधातुं प्रस्तौति—

“यत्पत्नी गृहमेधीयस्याभीयात् । गृहमेध्येव स्यात् । वि त्वस्म यज्ञो व्युष्येत ।
यन्नाभीयात् । अगृहमेधी स्यात् । नास्य यज्ञो व्युष्येत ” [ब्रा० का० १
प्र० ६ अ० ७] इति ।

यदि पत्नी गृहमेधीयस्य चरोर्भागं भुञ्जीत तदा यजमानो गृहेण यज्ञेन चो-
पेतो भवति । किंत्वस्मिन्पक्षे यजनानस्य यज्ञो व्युद्यो भवेत् । अभोजनपक्षे तु
व्युद्धत्वदोषो न भवति । किंतु गृहमेधित्वाभावः ।

विधत्ते—

“प्रतिवेशं पचेयुः । तस्याभीयात् । गृहमेध्येव भवति । नास्य यज्ञो व्युष्य-
ते (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

प्रातिस्विकत्वेन पत्नीं विशतीति प्रतिवेशः परम्यर्थं ओदनस्तं दक्षिणामौ प-
त्कारः पचेयुः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“दक्षिणामौ पन्त्याः प्रतिवेशमोदनं पचति”
इति । पत्नी तमोदनमभ्याचलतो नोक्तदोषद्वयम् । अभोजनाभावाद्गृहमेधीयमोज-
नाभावाच्च ।

भोजनादीन्विधत्तुं प्रस्तौति—

“ते देवा गृहमेधीयेनेह्वा । आशिता अनवन् । आज्ञताभ्यञ्जत । अनु इ-
त्सानवासमन् । तेष्योऽसुराः क्षुधं प्राहिण्वन् । सा देवेषु लोकमवित्वा । असुरा-
न्पुनरगच्छत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

आशिता भुक्तवन्तः । आज्ञत नेत्रयोरञ्जनं प्रक्षिप्तवन्तः । अभ्यञ्जताभ्यङ्गं
कृतवन्तः । तेषुरनु वत्सानवासयन्तनवानार्थमवाप्तुञ्जन् । तदानीमसुरा देवानां
समीपे क्षुधं घेरितवन्तः । सा य क्षुत्सेषु तृक्षेपु देवेषु स्थानमलभ्या पुनरप्यसुरानेव
प्राप्स्येत् ।

विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंयन्त्रिताक्रमेणारुण्यतृतीयवर्षगोऽभिधानम्)

“गृहमेधीयेनेष्ट्वा । आशिवा भवन्ति । आहुतेऽभ्यञ्जते (२) । अनु क्त्वा-
न्वासयति । भ्रातृभ्यामेव तद्यजमानः क्षुभं वह्निमोवि ” [जा० का० १ प०
६ अ० ७] इति ।

तदेतदभिप्रेत्य पूर्वमाशिता एवाद्योपवसामेत्यादिदेवविचार उपा(दा)हृतः । अत्र
गृहमेधीयसंनिधौ द्वौ मन्त्रावाप्नुताते । तयोर्विनियोगमावस्तम्ब आह—

“शरनिष्कासस्य दर्वीं प्रपित्वा वृषभमाहूय तस्य रक्ते पूर्णां दर्वीं परा पतेत्य-
नुवृत्त्योत्तरया गार्हपत्ये जुहुमाद्यदेषमो न रुपाद्भ्रजा कृपाञ्जुहोति ” इति ।
वक्ष्यमाने चरौ क्षीरमण्डनद्वनीभूतो पोंऽथ उपरि दिशति सोऽयं शरनिष्कासः ।
तस्य रक्ते वृषभस्य शब्दे निष्पत्ये सति ।

मध्यममन्त्रपाठस्तु—

पूर्णां दर्वीति । हे दर्वी त्वं शरनिष्कासेन पूर्णां सती परापतेन्दं पति
गच्छ । तथसादाश्चमेन तज्जन्मनलेन सुपूर्णां सती पुनरस्मान्मत्यागच्छ । हे
शतक्रतो, आवां वस्त्रेण विक्रीणावहे । यथा लोके कथितस्वकीयं धनं दत्त्वा
दण्डुलादिकं क्रीणामि तद्वदहमिदाय तुभ्यं शरनिष्कासं दत्त्वा त्वत्त इषमूर्ध्वं च
क्रीणामि । तदिदमुभ्यते—यस्त्रेव वसुनेव धनेनेव विक्रीणावहा इति ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

वेहि म इति । हे इन्द्र मे यदपेक्षितं तत्त्वं देहि । तव यदपेक्षितं तदहं
इदामि । दत्त्वा च त्वं मम समीपे निधेस्वस्थायय । तव समीपेऽहनवस्थापयामि ।
तदुभयं सख्येन न भवति, किंतु निहारयितुनः पुनर्निर्हृत्यैव स्यामीत्येव मे
समीपे निहर नितरां स्थापय । अहमपि पुनः पुनर्निर्हृत्य ते समीपे स्थापयामि ।

यथोक्तं निष्कासहोर्नं भस्तौति—

“ ते देवा गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं न्यदधुः । अस्मान्नेष थ इन्द्रो
निहितभाग उपावर्तितेति । तानिन्द्रो निहितभाग उपावर्तते ” [जा० का० १
प० ६ अ० ७] इति ।

उपावर्तिता समीपमागमिष्यति । उपावर्तते समीपमागच्छत् ।

विचये—

“ गृहमेधीयेनेष्ट्वा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैनं निहितभाग
उपावर्तते ” [जा० का० १ प० ६ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मीत्यसंबन्धिताकमेवास्तृतीयपर्यन्तोऽभिधानम्)

होमाय प्राप्तयाहवनीयं वारयितुं विधत्ते—

“ गार्हपत्ये जुहोति (३) । भागधेयेनैवैनं समर्चयति ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

यामकाष्ठे ध्वनिं कर्तुमृषमस्याऽऽह्वानं विधत्ते—

“ ऋषममाह्वयति । वषट्कार एवास्य सः । अथो इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो आतृव्यस्य वृक्षके ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

द्वितीयदिनेऽनुष्ठेयानि नव हवींषि विधत्ते—

मरुद्भ्य इति । आद्यस्य हविष उत्तरहविरष्टकस्य च काष्ठमेवात्मशोभमेदो ब्रह्मभ्यः । कीडैषामस्तीति कीडिनस्तदेवत्कीडित्वं विशेषणम् ।

तस्य हविषः पाठप्रार्थं माधम्यं च(?) प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृषः इत्या । परां परावतमगच्छात् । अपाराधमिति मन्मथानः । सोऽज्वीत् । क इदं वेदिष्यतीति । तेऽज्ज्वन्मरुतो वरं वृणावहे (४) । अथ वरं वेदाम् । अस्मभ्यमेव प्रथमं हविर्निरुप्याता इति । त एनवभ्यकीडन् । तत्कीडिनां कीडित्वम् । मन्मरुद्भ्यः कीडिभ्यः प्रथमं हविर्निरुप्यते विहितम् । [भा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

परां परावतमत्यन्तदूरम् । अपाराधं दोहमकार्षम् । भीत्या पलायमानः स इन्द्रो मरुतां सपीपे किञ्चिदज्वीत्—वृषो मृतो न वेतीदं सपीपे गत्वा को वेदिष्यतीति । ते च मरुतो वरे दत्ते वेदिष्याम इत्यज्ज्वन् । इतरेभ्योऽन्यादिभ्यः प्रथमो निर्वाचो वरः । ततस्ते मरुत एनं भूमीं चरितं वृषमधिकृत्य बहुविधेन नृत्येनाकीडन् । कीडित्वा च मृतोऽयमिति ज्ञातवन्तः । तस्मादितेषां कीडित्वं विशेषणं संपन्नम् ।

निर्वापकाष्ठं प्रशंसति—

“ साकं सूर्योद्योद्यता निर्वपति । एतस्मिन्ने लोक इन्द्रो वृषमहन्तमुज्ज्वहे ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्नेव लोके सूर्योद्योद्यतालोक्यमानभूपदेशे ।

वैश्वदेवपर्वण्युक्तमाग्नेयादिपञ्चकपशंसकं वरुणपशासपर्वण्युक्तमैन्द्राग्रपशंसकं च ब्राह्मणमवाविदिति—

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्रः ” [भा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

चरोरेन्द्रां प्रशंसति—

“अथैव देवश्वरुर्भवति । उद्धारं वा एतमिन्द्र उदहरत् । पुत्रं हत्वा ।
अन्यान्तु देवतास्वधि । यदेव देवश्वरुर्भवति । उद्धारमेव तं यजमान उद्धारये ।
अन्यान्तु यजास्वधि ॥ [जा० का० १ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अन्यास्वन्वादिदेवताभ्यधिकोऽपामिस्थेमुद्धारमुत्कर्षाभिधानमुदहरतीत्यादिवात् ।

विश्वरुर्भूत्वापन्त्यहविषो देवतां प्रशंसति—

“वैश्वरुर्मेण एककपालो भवति । विश्वाम्येव तेन कर्षाणि यजमानोऽवकन्धे
(५) ॥ [जा० का० ३ प्र० ६ अ० ७] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“पूर्वोत्पन्नस्य देहीति याज्यायश्चतुर्दशीरमेत् ॥ १ ॥ इति ।

अथ भीर्माता ।

यज्ञायायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“साकमेघेष्टमस्तिस्रो द्युमहे स्युः सद्य एव वा ।

मातरादेर्दयोरङ्गोः सत्त्वात्पलविषद्वयहे ॥

साङ्गमुल्लुपानुरोधेन मातरादेर्बिधानतः ।

और्वं सद्यस्तत्रमन्यजु चोदकात्तेन दुर्बलम् ॥ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेघनामके तृतीये पर्वाणि श्रूयते—“अग्नयेऽनीकवदे पुरोडा-
शमहाकपालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः सातपन्ध्वो यध्यंदिने चरुं
चरुद्भ्यो गृह्णेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सार्धं चरुम् ॥ इति । ता एतास्तिक्त
दृष्टयो द्युपहकास्तीना यथा वरुणो यध्यमन्वाधानादिकं प्राविपदीतिरिति द्युपहका-
स्तीनत्वं ददत् । ननु मातर्मध्यंदिनसायंकभ्यैरेकास्मिन्नेवाह्नि त्रयः कास्तीति तृ-
णाभिधीनां विहिताः । तत्र । द्वयोरप्यहनोः [मातरादिकास्तदुभावात् । पूर्व-
द्युः] मातरादिकास्तेषु स्वकीयेषु तासामुपकरणः । वरेद्युः मातरादिषु ताः सत्त्वा-
पर्वायाः । तयो द्युपहकास्तीनतेति प्राप्ते ज्ञानः—तवाग्नयेऽनीकवदे मातराकपालं
निर्वपतीति साङ्गं प्रधानं मातःकास्तीनतया विधीयते । मातःकवद्भ्य स्वत एक-
मेव मातःकास्तीनमिमांश पर्यवस्यति । मातराग्रहोचमित्यादौ तद्वर्णनात् । तस्या-
स्ताङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव मातःकास्ते विधानात्तद्यस्कास्तीनत्वं और्वं, चोद-
केन त्वमन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वद्युः मातरिति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाद्विधानात् ।
तद्वद्विद्वद्वाहकास्तीना दृष्टयो दृष्टव्याः

(राजसूयविषयस्य आतुर्मास्वसंज्ञमित्यादिवाक्यतुल्यपर्यवोऽभिधानम्)

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ किं वैश्वदेविकादेककपालाद्विदेशतम् ।

ताकमेवेषु वरुणप्रधासस्थादुताभिः ॥

प्रकृतावर्थाहुत्वादिदिवः संनिधानतः ।

ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकतवतः ॥ ”

वैश्वदेवे यावापृथिव्य एककपालो वरुणप्रधासेषु काव एककपालस्तयोः पृथ-
ग्रासणयाम्नातम् । साकमेवेषु वैश्वकर्मण एककपालस्त्वस्यैवैश्वदेविकैककपाल-
ग्रासणयतिदेश्यम् । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मबाहुत्वात् । वाक-
णप्रधासिकस्य तद्विस्तृतिबाह्वत्वा एव धर्मविशेषा उपदिष्टाः समीपस्यो हिरण्य-
स्यो वा सुवो भवन्तीत्यादयः । तत्र नह्यनुग्रहो न्यास्य इति यावे ब्रूयः—
वाकणयपासिकग्रासणस्य यत्पासनात्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रग्रासणे
तत्रत्यमेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तत्साहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव । ननु
प्रकृतिभावा(भूता) द्वैश्वदेविकैककपालाद्वारुणप्रधासिकवत्साकमेधीयेऽपि चोद-
केन धर्मातिदेशसिद्धौ ग्रासणविदेशकं वाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत् । न । हिर-
ण्यवत्पादाधिकधर्मातिदेशापावोक्षितत्वात् । तस्माद्वारुणप्रधासिकैककपालग्रास-
णस्यैवातिदेशः ।

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ गृहमेधीयके त्वाण्वभागाधित्यनुवादंगीः ।

त चोदकाधिधियाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥

परिसंख्यते संकोच्यचोदकोऽन्यत्र वाऽन वा ।

अपूर्वं गृहमेधीयं स्यादाग्नेः क्षुप्तचोदकम् ॥

अनुवादः पुनः श्रुत्वा द्वितीयः सार्धतावशात् ।

निर्वाण्वचोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायता ॥

चोदनेनेव तत्सिद्धेरैष्टिकस्य यथैतन् ।

विभ्येकवाक्यदा नास्ति तेनावाङ्मन्यतरे विधिः ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि ।

दोषत्रयाच्चोदकस्य संकोचोऽङ्गान्तरेऽभवतः ॥

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धितत्वात्मेवराजसूयतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

व्यापारैक्याच्चोदकस्य स्वार्थे सहरणं भवेत् ।

वैतुष्याच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते ॥

आव्यभागेतिनाम्नोपकारकत्वविस्मयेतिदम् ।

नामत्वादि सप्तं तस्यास्तुप्यते तेन चोदकः ॥

“मत्तद्गृहो गृहमेधिभ्यः सर्वासां तुभ्ये सायमोदेनम्” इति विहिते गृहमेधीषे भूयते—“आव्यभागौ यजति” इति । अष्टधाऽयं संशयः—चोदकमाहवोरा-
व्यभागयोरिह पुनः अवजादनुवादोऽवमित्याद्यः पक्षः । तथा सति वैतुष्यं पक्षज्ञा-
तसार्थकत्वात् चोदकेतद्वाक्ययोर्मिलितयोरवाऽऽव्यभागविधायकत्वमप्युपेतव्यम् ।
ओषधिमव्यनिर्वापादयो यथा यकृतमताः सन्तो विरुदावपि भूयमाणाश्चोद-
कस्य लिङ्गं तथाऽऽव्यभागवपि लिङ्गत्वेन सहायभूतौ । ततो मिलितयोर्विधा-
यकत्वमिति द्वितीयः पक्षः । गृहमेधीषविधिवाक्ये अतस्यौदमस्यैवौषधिमव्यतया
लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा । तस्यात्यकृताविति अतस्याऽऽव्यभागकर्मण
इह पुनः अवजापमर्थवद्भावेन तत्पक्षोत्तममिति तृतीयः पक्षः । भिन्नप्रकरणे अतस्य
विधेयकवाक्यत्वापोषादर्थवादत्वमयुक्तम् । तच्चोदकमात्रादव्यभागवदिकर्मणोऽधि-
क्याव्यभागरूपमङ्गनान्तरमिह विधीयत इति चतुर्थः पक्षः । ऐहिकयोराव्यभाग-
योरिह पत्यभिज्ञानाज्ज्ञानान्तरत्वं युक्तम् । तस्मादाव्यभागवतिरिक्तस्य यथाजा-
द्यङ्गस्य परिसंस्मानार्थमिदं प्राव्यभागव्यवस्थमिति पञ्चमः पक्षः । आव्यभाग-
वाक्येन तद्विधिरूपः स्वार्थैकमव्येत यथाजादिनिषेधरूपोऽव्योऽर्थः परिगृहीत
चोदकमात्रं यथाजाद्यनुष्ठानं चाभ्येतेतिदोषव्यवसङ्गज्ञान परिसंस्तया युक्ता । तेन
पत्यक्षविधिरूपादस्यादाव्यभागवाक्यादानुष्ठानिकचोदकवाक्यमाव्यभागवतिरिक्त-
यथाजाद्यङ्गेण संकोचनीयमिति षष्ठः पक्षः । यदि चोदकस्य पत्यङ्गं पृथ-
गव्यापाराः स्युस्तदा यथाजाद्यङ्गान्नोपचरैर्व्यापारैस्तेनापदिदेशः सिध्यति । आव्य-
भागोपचरस्थानेन पत्यक्षविधिना चाधिवत्काल चोदकेनाऽऽव्यभागादिदेश इत्येवं
संकोचो वर्णीयस्तुं शक्यते । इह तु शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावेनैक
एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति पुण्यद्विदेशोऽनविदेशश्चेति विरुद्धमर्थत्वं
मत्तुभ्येत । तस्यात्ययाज्याद्यङ्गेण संकोचो न युक्तः । तेन चोदकोऽवाऽऽव्यभाग-
कर्मणि संकोचनीयः । न चोत्तदोषापत्तिः । अस्य संकोचस्योपसंहाररूपत्वात् ।
आव्यभागयोरिव सक्तस्य चोदकस्य तज्ज्ञातशक्तिज्ञापनमुपसंहारः । तथा सत्या-

(राजसूयविषयस्य चातुर्भास्यसंवेदिताक्रमेणारूपवृत्तीष्वर्चणोऽभिधानम्)

अथभागातिदेशस्यापृतस्य चोदकस्थ को नामातिदेशतन्निवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गः । तत्राऽऽज्यभागकर्षणि चोदकावस्थापनमिति सममः पक्षः । “पुरोडाशं चतुर्धा करोति” “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इत्यनयोरुभयोरपि प्रत्यक्षवचनेन सत्त्व-त्वादस्तु तत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोरवचनचोदकमोर्विरुद्धाभावात्तौ युक्तः । किंतु प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽज्यभागविधिसिद्धेर्चोदककल्पना निरर्थिका । तत-स्तस्मा उपसंहारो न युक्तः । तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनान्याङ्गनि गृह्णाति । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्णते । एवं सत्त्वुक्तोपासा-वाद्यमष्टमः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु सांघहृण्याभिधौ प्रत्यक्षवचनविहितैरासन-द्रोपैः सह चोदकातिदिष्टानामन्याजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्वधापि विधीमपा-नयोराज्यभागयोश्चोदकपक्षैः प्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न । वैष-म्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोस्तूपकारः क्लृप्तः । सोऽथ नामसाम्येन स्पर्धते । तस्मात्क्लृप्तोपकाराभ्यां विधीयमानाभ्यामाज्यभागभ्यां निराकाङ्क्षो गृहमेधीयः । आमनहोमास्तु न क्लृप्तोपकारा इति तैः सांघहृण्या अङ्गकाङ्क्षा न पूर्णते । तत्र क्लृप्तोपकारैरन्याजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहसतिदिष्टैः पूर्णते । ततो विधिवैमर्त्यव-रिद्धारावाऽऽमनहोमेषूपकारे क्लृप्ते सति तस्मिन्प्रवर्तमानः प्रयोगवचनः तमुचित्वाजु-ष्टापयति । ततो वैषम्यात्क्लृप्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधी-यचोदको लुप्तते । तस्मादविरुद्धिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्माद्य विधीयत इति सिद्धान्तः । तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

“तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्वित्कृदादिकम्” ॥

तत्र गृहमेधीय आज्यभागभाष्येव निराकाङ्क्षत्वादप्यस्वित्कृदादिकं न कार्य-मिति चेत् । नैवम् । आज्यभागवादिहितत्वात् । “यदग्रे स्वित्कृते समवधति” “इडामुपलभते” इति विहितम् । तस्माच्चोदके कर्तव्यम् ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

“तत्रैव परितंल्लप्यत्वे माशिवाद्यस्ति वा न तत् ।

अस्तीडादशौनाम्भेवं तदुक्त्याऽस्तव्यं नेतरत् ॥”

गृहमेधीये स्वित्कृत्याज्यभागवद्वधा संशयं हृदि निधाय परितंल्लप्यार्थं पञ्चमं पक्षमभ्युपेत्येयं कृत्वाचिन्ताऽवतरति । तत्र माशिवादिमक्षणं न परितंल्लपार्थं किंतु तदास्ते । कुतः । भक्षणाद्यर्थस्येडोपाख्यानस्य तत्र दर्शनादिति भावे नूनः—अथ गृहमेधीये तदिडामक्षणं वचनमत्तेनास्तु । स्वित्कृदाव्यपमपितैस्य परितंल्लपा-तस्य वचनेन निवारितत्वात् । इतरमाशिवादिमक्षणं परितंल्लपात्तदाभास्ति ।

सहमाभ्यामरस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ सौमिकं माकृतं वा स्वात्तयोः प्रणयनं भूतम् ।

आद्योऽष्टाश्वतो मेवमनादत्वेन वाऽग्निः ॥

चातुर्नीत्येषु भूयते—“ द्वयोः प्रणयति, तस्माद्द्वाम्भ्यां यन्ति” इति । अत्र सौमिकधर्मकमग्निप्रणयनं यत्तदेव ग्रहीतव्यम् । कुतः । सौमस्य चातुर्नीत्यस्य कृति-
त्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र चोदकमाप्तस्य विध्यर्थत्वात् । दर्शपूर्णमासपर्व-
णमिप्रणयनं चोदकमाप्तत्वादविधेयम् । तस्मात्सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनश-
ब्देनानिदिश्यन्त इति याज्ञे ज्ञमः—नामं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो
नापधेयं, किंतु निर्वध्यमर्हिरादिशब्दस्तौमिक एव । यतो न धर्मादिदेशः ।
यदि माकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वादिविधेयस्य तर्ह्यर्थवादसंबन्धात् तद्वाक्यमस्तु ।

तत्रैवान्वच्छिन्तितम्—

“ आद्यन्तयोर्ध्वयोर्वा पर्वणोत्तरप्रसङ्गात् ।

आद्यन्तयोस्तत्कृत्या ध्वयोः पर्वणोर्मेवेत् ॥ ”

“ तस्माद्द्वाम्भ्यां यन्ति ” इत्यर्थवादेन तत्रैवान्व पुनर्विधिना यत्कृतवाग्नि-
प्रणयनं चोदकमाप्तमपि भूयते इत्युक्तं तद्वैधदेवगुनासीर्ययोः पर्वणोर्मेवेदुमर्हति ।
कुतः । प्रसङ्गात् । तथा हि—“ न वैधदेव उत्तरवेदिमुपवसति, न गुनासीर्य”
इत्युत्तरवेदिपतिषेधस्तयोः पर्वणोर्मेदिं प्रसङ्गमिति । अपस्तकपतिषेधायोपात् ।
उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनार्था । तस्मादुत्तरवेदिपत्ताकिद्वारेणाऽऽद्यन्तयोर्दिपत्तिप्रण-
यनमिति याज्ञे ज्ञमः—“ ऊरु वा पदौ यज्ञस्थ, यद्वरुणमघाताः साकमेवम् ”
इति गमनसाधनत्वसूक्तं ध्वययोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तत्तन्निधौ द्वयोः प्रणय-
नीतिचोदकमाप्तमग्निप्रणयनमर्थवादार्थं पुनर्विधाय द्वाम्भ्यां यन्तीत्यर्थवादेनोक्त-
कल्पना युक्ता । द्वाम्भ्यां पर्वण्यो गमनमुपन्यस्यते । तस्मान्ध्वययोस्तत्प्रणयनम् ।
न चात्तत्तत्वेदेरभावात्प्रणयनाभाव इति शङ्कनीयम् । उपवसतीत्यनारभ्य भूतेन
वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्मेवेवान्व-
ध्यमयोरवतिष्ठते । तस्माच्चोत्तरवेद्यां यणीतोऽग्निर्विधीयते । एतदर्थमेव हि साध-
वादं पुनर्विधानम् ।

अकमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्तिककारेण यो निर्णयोऽभिहितस्तं दर्शयति—

“ अनामत्वाच्च वैषम्यात्सौमिकं माकृतं वा न ।

अपूर्वं तत्प्रणयनं शास्त्रान्तरतमौक्तिकम् ॥ ”

(राजसूयविषयस्य स्वातुर्भास्यसंभविषात्मेवास्त्यतृतीयवर्णोऽभिधानम्)

आहवनीयादग्निं यणयत इति शाखांतरे मध्यमयोन्नेतनं यणयनं विहितम् ।

तेन समानवचनत्वाद्वाप्यपूर्वं यणयनं विधेत्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सोमाय पितुमते पुरोडाशः पदकंपालं
निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृ-
भ्योऽग्निप्राज्ञेभ्योऽमिवान्याये द्रुधे मन्थमे-
तसे तत् ये च त्वामन्वेतसे पितामह प्रपिता-
मह ये च त्वामन्वजं पितरो यथाभागं मन्द-
ध्वः सुसंहशं त्वा वयं मधवन्मन्दिषीमहि ।
प्र नूनं पुर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशाः अनु ।
योजा न्विन्द्र ते हरीं (१) । अक्षजमीमदन्त
सर्वं प्रिया अधूयत । अस्तोषत स्वभानवो
विप्रा नविष्ठया मती । योजा न्विन्द्र ते हरीं ।
अक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतुपन्त पित-
रोऽमीमृजन्त पितरः । परेत पितरः सोम्या
गम्भीरैः पथिभिः पूर्यैः । अथा पितृन्तुवि-
दप्राः अपीत यमेन ये सधमादं मदन्ति ।

(राजसूयविधयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाराक्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

मनो न्वा हुवामहे नाराक्षस्सेन स्तोमेन
पितॄणां च मन्मभिः । आ (२) न एतु मनः
पुनः कत्वै दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ।
पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैन्यो जनः । जीवं
जातं सचेमहि । यदन्तरिक्षं पृथिवीभुतं धा
यन्मातरं पितरं वा जिहिःसिम । अग्निमा
तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र भुञ्जतु इरिता यानि
चक्रम करोतु मामनेनसम् (३) ।

(हरी मन्मभिरा चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेद्विद्यैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ

ष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे साकमेवाराक्ये तृतीये पर्वणि प्रथमहर्षिष्वकानि । पञ्चमे तृतीयशेनो
नहापितृयज्ञ उच्यते । आदौ तावत्पर्वणि हर्षिणि विधत्ते—

सोमायेति । पितरोऽस्य सन्वीति पितृमान्वितृस्वाप्तीत्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे
सीदन्तीति बर्हिषदः । भाला भूष्टयवाः । अक्षिष्यात्ता अवज्ञनिष्ठाः । अभि-
क्षामा मृतवत्ता धेनुः । क्षीरे यवपिष्टं पक्षिष्य विभीकृतं ध्रुवं पन्थः ।

वदिदं हविस्त्वं पितृयज्ञः । तस्य च पितृयज्ञस्य विधिपर्यवादेनोच्यति—

“ वैश्वदेवेन वै यजायतिः यजा असृजत । ता वरुणयज्ञासैर्वरुणपाशाद-
नुञ्जत् । साकमेधैः यत्पस्थापयत् । अम्बकै रुदं निरवाद्यत । पितृयज्ञेन सुवर्गं
लोकमममयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते । यजा एवं तद्यजमानः सृजते । ता वरुण-
यज्ञासैर्वरुणपाशान्मुञ्जति । साकमेधैः प्रविष्टाययति । अम्बकै रुदं निरवदयते
(१) । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं ममयति ” [जा० का० १ प० ६ अ०
८] इति ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्मास्यसंवाग्विषयाक्रमेणऽस्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

मत्तपुरुषमेककपलाभिर्यवतीति विधास्यमाना यागारूपम्भकालैः स्वरं रुधं
परिवोष्य निःसारितवान् । तत्र स्वर्गादिश्लोकहेतुत्वेनात्यन्तप्रशस्तत्वात्पितृपञ्चः
कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

अत्र हेयं पक्षं पूर्वपक्षतया विधत्ते—

“ दक्षिणतः प्राचीनावीतीति निर्वपति । दक्षिणावृद्धिं पितृणाम् ” [ब्रा०
का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणदेशे स्थित्वा प्राचीनावीती सञ्जकानां हविषां निर्वापं
कुर्यात् । यस्मात्पितृणां संबन्धि कर्म दक्षिणावृत्त्यायेण दक्षिणस्यां दिशि
वर्तते ।

तं पक्षं वृषयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

“ अनादृत्य तत् । उत्तरत एवोपवीथ्य निर्वपेत् । उभये हि देवाश्च पितर-
भ्येज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

यैकोदिष्टभ्राज्यादौ पितर एव पूज्यन्ते तत्र दक्षिणावृत्त्यवस्यत् । इह त्वाज्य-
मामादिदेवा अग्निष्वात्तादिपितरभ्येज्यन्ते । अतो देवानां मिषापोत्तरतोऽवस्थान-
मुपवीतं च ।

तर्हि पितृणां प्रीतिर्न स्यादित्याशङ्क्य विध्यन्तरेण दक्षिणावृत्तं संवादयति—

“ अथो यदेव दक्षिणार्धेऽभिधायति । तेन दक्षिणावृत् ” [ब्रा० का० १
प० ६ अ० ८] इति ।

हविः पाकाम गार्हपत्यस्य दक्षिणभागेऽविभयेत् । तेनैतत्कर्म पितृप्रीत्यै
दक्षिणावृत्तं भविष्यति ।

एतेदेव कालरूपेण प्रशंसति—

“ सोमाय पितृमते पुरोडाशः षट्कपालं निर्वपति । संवत्सरो वै सोमः
पितृणाम् (२) । संवत्सरमेव प्रीणाति । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः । मासा
वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । यस्मिन्वा कर्तौ पुरुषः प्रमीयते ।
सोऽस्यामुष्मिँहोके भवति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

वसन्ते ज्योतिषा यजेदेति विधानात्सोमस्य संवत्सरत्वं, स एव पितृणां
पतिरित्यस्य पितृमत्त्वं, मासि पितृभ्यः क्रियत इति अमावास्याभाज्यामिधा-

(पार्श्वभूयविषयस्य चातुर्मास्यसंवत्सिकाफमेवास्यतृतीयवर्षणोऽभिधानश्च)

नापितृणां मासत्वं बोधयते । “ यदि वसन्ता प्रसीयते, वसन्तो भवति, यदि प्रीण्ये प्रीण्यः ” इत्यभिधानात्तद्वदुदेवताप्रीतिरेवास्यामुष्मिन्तृणसंन्यः ।

मर्त्यमेव कचिदीषत्कृष्णत्वं कचिदुष्णत्वं कचिदुष्णत्वात्मित्येवंविधं त्रैविध्यं विधत्ते—

“ संकृत्वा धाना भवन्ति । अक्षोराद्यानामभिजित्यै ” [भा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

अहान्यकृष्णान्यमावास्यारात्रिः कृष्णा, अन्यास्तु रात्रय ईषत्कृष्णाः ।

तृतीययामदेवतां प्रशंसति—

“ पितृभ्योऽग्निधातेभ्यो मन्थम् । अर्धमासा वै पितरोऽग्निध्याताः (३) । अर्धमासानेव प्रीणाति ” [भा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

बर्हिषदास्तुष्टिदयान्त्वान्मासत्वम् । अग्निधातानां यागाभावादर्धमासत्वम् । इत्यत्र “ ये वै मयवानः, ते पितरो बर्हिषदः ” इत्यादिना द्रव्यते ।

मृतवत्तां प्रशंसति—

“ अभिवान्यसि दुग्धे भवति । सा हि पितृदेवत्वं युजे ” [भा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

पितृदेवत्वं पितृदेवताभ्यो हिंसम् । मृताः पुरुषाः पितरो भवन्ति । अभिवान्या च मृतवत्तेति सप्ताशीयत्वाच्च तेषां प्रीतिः ।

यदुक्तवापरेतम्भेन—“ उद्भासनकाले धाना उद्भास्य विभागमन्त्रेण विद्वन्वाधो आग्नेन संधौति, अर्धाः पिष्टानामावृता सक्कृन्तवाऽभिवान्याये दुग्धस्या-
र्धशरावे सक्कृन्तोऽप्येकमेक्षुशलाकयेक्षुकाण्डेन वा दक्षिणामुत्तलिः पतन्त्यमनारम्भो-
वमन्थति ” इति ।

तत्तार्धशरावे मन्थनं विधत्ते—

“ यत्पूर्णम् । तन्मनुष्याणाम् । उपर्यर्धो देवानाम् । अर्धः पितॄणाम् । अर्धं खपमन्थति । अर्धो हि पितॄणां ” [भा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

भुञ्जाना मनुष्याः पारपूर्णत्वेन मृतमिच्छन्ति । यथाजदेवता जुहूयतेनोप-
रिहमान्यभागेन तृप्यन्ति । अधोभागेन हविरभिसारणात् । अग्निहोत्रे बोधि-
भार्ग्ये देवेभ्यो हत्वाऽर्धभागं रवधा पितृभ्यः पितृह्येति भूमी निमृजयतीति
तद्विधानात् । तदेतत्सर्वमभिधेत् यत्पूर्णमित्याद्युक्तम् ।

इक्षुशलाकां विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसंज्ञाक्रमेण स्य तृतीयपर्वणोऽभिषेकः)

“ एकषोडमन्धति (४) । एका हि पितृणाम् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

अदेकनेकं संभरेत्पितृदेवत्वानि स्फुरित्पादौ पितृणामेकत्वसंज्ञापीतिः पसिद्धा ।

दक्षिणानुत्पत्तं विधत्ते—

“ दक्षिणोपमन्धति । दक्षिणावृद्धिं पितृणाम् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

मार्ची देवा दक्षिणा पितर इत्यादौ दक्षिणदिकपीतिः पसिद्धा ।

हस्ताभ्यां मन्धनं विधत्ते—

“ अनारभ्योपमन्धति । तद्धि पितृन्मन्धति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तृतीयसवनमताशिरादौ मन्धानं स्वाम्ने निबध्य मन्धति । तत्र देवानां प्रियम् । अथ त्वनारभ्य बन्धनमकृत्वा हस्ताभ्यामेवोपमन्धति । तच्च देववैलक्षण्यमाति-
तुणां प्रियम् ।

मदुकनापस्तम्भेन—“ न मार्ची वेदिमुद्दन्ति पितृयज्ञो हि न दक्षिणा देव-
यज्ञो सुमे दिशामन्तरोद्दाप ” इति । तामाग्नेमीं दिशमङ्गुत्पा निर्दिश-
विधत्ते—

“ इमां दिशं वेदिमुद्दन्ति । उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तस्मा वेदेश्वतुर्दिशं वैविकवैलक्षण्यं क्रमेण विधत्ते—

“ चतुःसाक्षिमेवति । सर्वांस्तनु दिशः पितरः । अस्ताता भवति (५) ।
स्ताता हि देवानाम् । मध्यतोऽशिराधीयते । अम्बवो हि देवानामाधीयते ।
वर्षाधानिभ्य इष्माद्भवति व्यावृत्त्ये ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

वैविकी वेदिर्दिशि न तु सप्तचतुरस्ता । इयं तु सप्तचतुरसेति व्यावृत्तिः ।
आश्विषु प्रकारविशेषं सूचकारो दर्शयति—“ अग्निदिशं सप्तमोऽशान्तरदेशान्यति
मध्यमनि ” इति ।

परितः कटादिमिराच्छादनं विधत्ते—

“ परिभ्रमति । अन्तर्हिंशो हि पितृलोको मनुष्यलोकात् ” [जा० का०

१ प० ६ अ० ८] इति ।

अन्मूलनं विधत्ते—

“ पशुरुषि दिनम् । तद्देवानां यदन्तरा । तन्मनुष्याणाम् (६) ।
यत्समूलम् । तस्मिन्नुषाम् । समूलं बहिर्भवति श्वावुत्थै ” [जा० का० १ प०
६ अ० ८] इति ।

पशुषि पर्वसंघौ दिनं छिन्नं तादृशं बहिर्बहिर्हिततत्त्वोदेवानां पियम् । अत एव
बहिर्हवनब्राह्मणे भूयते—“ प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद । स एना न
हिनस्ति ” इति । “ ओषधनिमाहिस्त्यै ” इति च । यदन्तरा पर्वमध्ये छिन्नं
तन्मनुष्याणां मियं संधिविशेषस्य तैरज्ञातत्वात् । परिशेषेण समूलं पितृणां
पियम् ।

बहिर्षां दक्षिणामूलं विधत्ते—

“ दक्षिणा स्तृणाति । दक्षिणावृद्धि पितृणाम् ” [जा० का० १ प०
६ अ० ८] इति ।

यदुक्तमामस्तम्येन—“ आस्तरणकाले बहिर्षा विः प्रत्यर्थं वेदिं स्तृणन्त्यर्थेत्यौ-
द्धान्धारयमाणस्तिरस्तृणन्त्यदिपर्थेत्यौद्धानः प्रस्तरः ” इति । प्रत्यमपदक्षिणत्वं
यथा भवति तथा, तदिदमपदक्षिणत्वपदक्षिणत्वाभ्यां वदकृत्य आवर्तनं विधत्ते—

“ विः पर्थेति । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव परिणाति । विः
पुनः पर्थेति । वदतेपद्यन्वे (७) । षड्वा ऋतवः । ऋतूमेव परिणाति ” [जा०
का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

इतो भूलोकादारभ्य तृतीयः पितृलोको मोगभूमेः स्वर्गस्यान्तरिक्षादूर्ध्वभावि-
त्वात् ।

प्रस्तरस्यामन्त्रकमासादनं विधत्ते—

“ यत्प्रस्तरं षड्भुजा गृहीयात् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । यन्न गृहीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीयेव न्यस्येत् । न प्रमायुको भवति । नानायतनः ”
[जा० का० १ प० ६ अ० ८] इति ।

गृहीयारसादयेदिति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंवन्धिसाकमेधाख्यतृतीयापर्वणोऽभिधानम्)

दक्षिणपरिवर्जनयामिमेत्य विधत्ते—

“यत्रीन्परिधीन्परिदध्यात् (८) । मृत्युना यजमानं परिगृहीयात् । यज परिदध्यात् । रक्षा२सि म॒ह॒२ ह॒न्मुः । द्वौ परिधी परिदधाति । रक्षतामवहत्यै । अथो भृत्येरेव यजमानमुरसृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

यध्यमोत्तराविति सूत्रेऽभिहितम् ।

हविषामनुक्रमेण सादनं विधत्ते—

“यत्रीणि श्रीणि हवी२ष्युदाहरेयुः । यमस्य एषा२ साकं प्रमीयेरन् । एकै॒ कम॒नू॒धीना॒मु॒दाहरन्ति । एकैक एवैषामन्वज्वाः प्रमीयते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उदाहरेमुरासादयेयुः । एषां यजमानबन्धूनां मध्ये । अन्वज्जो वृज्जवाला॒नु॒क्रमगताः । एतेषां मध्य एकैक एव प्रमीयते न तु युगपत् ।

दक्षिणतः कशिपुपवर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसायेति सूत्रे मदुक्तं तद्विधत्ते—

“कशिपु कशिपव्याय । उपवर्हणमुपवर्हण्याय । आञ्जनमाञ्ज्वाय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्ज्वाय । यथाभागमेवैतान्प्रीणाति (९) ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ८] इति ।

कशिपु तूत्तप्रतिशब्दादि । उपवर्हणं शिरसि आधारः । कशिपुपभूवीन्मु॒दाहरन्वीत्यनुवर्तते । कशिपुमियः कशिपव्यः पिता, तत्परितोषार्थं कशिपु साद॒येत् । एवमन्यत् । तथा सत्येनाम्पितृन्स्वस्वभागमनतिक्रम्य दीपयति ।

तदेवमनुजास्रगतेनानुवाकेन वितृयते हविरासादनपर्यन्तः पूर्वप्रयोगोऽभि॒हितः । अनुवाकान्तरेण सामिधेन्यादिक उत्तरप्रयोगोऽभिधीयते । तत्राभ्यर्षोः प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—

“अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुहृहीत्माह । उभये हि देवाभ्य॑ पितरञ्ज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

देवानां पितॄणां चोपकारी योऽग्निस्तस्मै ।

उशन्तस्त्वेत्येतामृचं सामिधेनीत्वेन विधत्ते—

“एकामन्वाह । एका हि पितॄणाम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(राजसूयविधवाय चातुर्मास्यसंनम्बिसाकमेधारुच्यतुर्मास्यपर्वणोऽभिधानम्)

इत्यामावृत्तिं विधत्ते—

“ विरन्वाह । विहिं देवानाम् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९]

इति ।

चोदकमात्रावाचरो प्रशंसति—

“ आचारावाचारयति । यज्ञपरुषोरनन्तरित्ये ” [जा० का० १ प्र०

६ अ० ९] इति ।

यज्ञपरुषोर्यज्ञांशमोरजोवाय ।

वरणं पर्युदक्षति—

“ नाऽऽर्चयेन् वृणीते । न होतारम् (१) वृणीते । यजोदारम् ।

यमायुको यजमानः स्यात् । यमायुको न वृणीते । यजमानस्य होतुर्मौषीधाम् ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अग्निर्देवो होता देवान्मक्षदित्वा । यमवरणम् । निगदावसाने विष्णुशर्मा मानुष इत्यादिनामोच्चारणं ।

वाहिर्नामकं चतुर्थं प्रमाणं निवेदति—

“ अथवाहिः यजमानोऽवति । यज्ञा वै वाहिः । यज्ञा एव मृत्योरुत्तुजतिः ”

[जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चोदकमात्रावाच्यमात्रं प्रशंसति—

“ आम्पभागौ यजति (२) । यज्ञा नान्तरेति ” [जा० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

इविष्यचारकाण्डे प्राचीनाशीतिं विधत्ते—

“ प्राचीनाशीतीं तोमं यजति । ऋग्वेदा हि एवाऽऽहुतिः ” [जा० का०

१ प्र० ६ अ० ९] इति ।

चतुरवदानमपवादितुं विधत्ते—

“ यश्चकृतोऽवयति । यश्च होता देवताः । हे पुरोनुवाक्ये । यावता देवता

वपदकारः । ता एव प्रीयाति ” [जा० का० १ प्र० ६ अ० ९] इति ।

स्वः सोमं मचिकित्स्वया हि नः पितर इत्युभे पुरोनुवाक्ये । स्वः सोमं पितृभिः संविदान इत्येका यावता । पितृमान्तोमो देवता, वपदकारः । ता एताः यश्च देवता उच्यन्ते ।

एकैकदेवतार्थं त्रिषु हविःस्वविच्छिन्नावदानं विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यस्य चित्राक्रमेणारुण्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

“संवत्सरावधति (३) । अतः सतस्ये ” [भा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

तदाहाऽऽपस्तम्बः—“ जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृभ्योऽनु स्वधेति संवेमति सकृत्पुरोडाशस्यावधति सकृद्वानानां सकृन्मन्थस्य ” इति ।

इयोः पुरोनुवाक्ययोरेकस्या वाज्यायाश्च विधिं मनसि निधाय प्रशंसति—

“ वैवेम्यः पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽऽह । प्रणयति द्वितीयया । गमयति याज्याया । तृतीयया वा इतो लोके पितरः । अह एवेनां पूर्वया पुरोनुवाक्ययाऽ-
त्मानयति । रात्रिमे द्वितीयया । वैवेनान्याज्याया गमयति ” [भा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

एव सोम प्रचिकित्वा तस्यां पितृभ्यो हविः प्रकर्षेण कथितवा-
न्भवति । त्वया हि नः । न यजमानः द्वितीयया पितृभ्यो हविर्नयति । त्वं
सोम पितृभिरित्यनया त्वया एव यजीष्ये । पितृणां तृतीयलोक-
वर्तित्वादेव मन्त्रवित्तं युक्तम् । त्वया त्वयिः क्रमेणाहो रात्र्याश्च पितृना-
मीय हविः प्रति तानाममयसे ।

वेदेरुत्तरत उपविश्यावेदाम दक्षिणामुखो वेदिमतिक्रम्योद्दिष्टमुत्तस्तिष्ठन्नुहोति ।
अथ तु तद्वेपरीत्सं सूत्रकार आह—“ दक्षिणतोऽवदायाभिधायोद्दिष्टमुत्तस्तिष्ठन्
दक्षिणामुत्तस्तिष्ठन् ” इति । तदेतद्विधे—

“ दक्षिणतोऽवदाय । उद्दिष्टमुत्तस्तिष्ठन् (४) ” [भा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

आभ्रावयास्तु औषड्वौषडिति मन्त्रयमनपवदिर्नु-क्रमेण विधत्ते—

“ आ स्वधेत्याभ्रावयति । अस्तु त्वयि पत्याभ्रावयति । स्वधा नमः
यजदकरोति । स्वधाकारो हि पितृभ्यः ” [भा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

पितृभ्यो वदकर्म्यं तस्य तवस्य स्वधाकारो वाचकः । अत आभ्रावयेत्या-
दिष्वन्वाहं ब्रूते । यस्मात्स्वधाकारः पितृणां भियः ।

विधिवामये पाठादेव मार्गं प्रचारकर्मं प्रशंसति—

“ सोममग्ने यजति । सोमप्रयाजा हि पितरः । सोमं पितृभ्यो यजति ।
संवत्सरो वै सोमः पितृभ्यः । संवत्सरेव यजति । पितृभ्यो हविदो यजति
(५) । ये वै यजमानः । ते पितरो बर्हिषदः । तानेव यजति । पितृभ्यो

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयवर्णोऽभिधानम्)

प्राप्तान्वजति । ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः । ते पितरोऽग्निष्वात्ताः । तानेव तद्यजति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

सोमः पथमं महम्यो येषां पितॄणां ते सोमप्रयाजाः । पितृस्वामित्वेन तस्य माधम्यं युक्तम् । संवत्सरत्वं तु सोमस्य पूर्वमेवोक्तम् । इह लोके यज्ञं कृत्वा पितृलोके यानां महिषदः । इह यज्ञरहिता गृहमेधिनो ये गृहस्थास्ते पितृलोके प्राप्याग्निष्वात्ता उच्यन्ते ।

स्विष्टकृतसंज्ञकां देवतामपवदितुं विधत्ते—

“ अग्निं कव्यवाहनं यजति । य एव पितॄणामग्निः । तमेव तद्यजति (६) । अथो यथाऽग्निः स्विष्टकृतं यजति । तादृगेव तत् ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

पितॄं हविः कव्यं तद्गृहीदि कव्यवाहनः । अत एवान्वय उच्यते—

“ त्रयो वा अथो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणाम् ” इति ।

मुख्यवाक्ये पितृकानि (पि) भीषि हवींषि विधायित्वे तवेत्याद्येकादश मन्त्रा आम्नाताः । तत्र विनियोगमाहाऽऽपस्तम्बः—“ हविःशेषान्संश्लोम्नाय पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तीषु निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्याक्षित्येतेन ततासौ ये च त्वामन्वित्येतेः मतिमन्त्रम् ” इति । संश्लोम्नाय सम्बन्धदानेनैककृत्य । पाठस्तु—

एतत्त इति । तत हे मितस्ते तुभ्यमेतापिण्डीकृतमन्त्रं दत्तं, ये चाग्नौ त्वामनु वर्तन्ते तेभ्योऽप्येतद्दत्तम् । मध्यमपन्त्रे ये च त्वामन्वित्यनुवृज्जः । पवितामहमन्त्र एतत्त इत्यनुवृज्जः । विधत्ते—

“ एतत्ते तत ये च त्वामन्विदि तिसृषु सक्तीषु निदधाति । तस्मादा तृतीयात्पुरुषान्नाम निगृह्णन्ति । एतावन्तो क्षीज्यन्ते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

यस्मान्मन्त्रेषु तत पितामह पवितामहेत्येवं साधारणशब्दनिर्देशः कृतस्तस्मात्ल्लोकेऽप्या तृतीययात्पुरुषात्पवितामहपर्यन्तं संबन्धाविशेषणैव व्यवहरन्ति, न तु तदपि देवदधिविष्णुशर्मादिनामोच्चारयन्ति । यस्मात्प्राचीनआख्येषु पितामहस्य एव उच्यन्ते न तुपरितन्नास्तस्मादत्रापि त्रयाणां निर्देशो युक्तः ।

अज्जेति । कल्पः—“ अत्र पितरो यथाभामं मन्दधर्मित्युक्तबोदञ्चो निष्कम्प सुसंहर्यं त्वा वयमित्यैन्द्रियर्चाऽऽहवनीयमुपतिष्ठन्ते ” इति ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवाख्यतृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

हे पितरोऽत्र काकियतापिणेहेषु स्वस्वभागमनतिक्रम्य हृष्टा भवत ।

मन्ध्वमिति पदस्याभिप्राये व्याचष्टे—

“अत्र पितरो यथाभागं मन्ध्वमित्याह । हृष्टीका हि पितरः ” [ब्रा०

का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

यस्यातिपतरो सज्जाशीलास्तस्मात्स्वस्वभागादूर्ध्वं लज्जां वारामितुं विसम्येण मन्ध्वमिच्छन्त्यते । विधत्ते—

“उदञ्चो निष्क्रामन्ति । एषा वै मनुष्याणां दिक् । स्वामेव तदिशमनु निष्क्रामन्ति (७) [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

पितृत्वदशायां दक्षिणा दिक्पाता । ततः पूर्वं मनुष्यत्वादशायामुचरा दिगेव परिशिष्यते । आहवनीयोपस्थानमन्वपाठस्तु—

सुसंहशमिति । हे मघवन्सुसंहशं सुष्ठु कटाक्षविक्षणेनास्वाभ्यस्पर्शं त्वां मन्दिषीमहि वयं तर्पयायः । त्वमप्यस्यहृत्तेर्हृदिभिः पूर्णबन्धुरः परिपूरितरथपृष्ठोऽस्माभिः स्तुतः सन्वशानमीष्टान्देशाननुलक्ष्य भूतं प्रयासि प्रायेणाऽऽमिष्यसि । हे इन्द्र ते हरी तवाभौ योजा नु रये निमुक्तौ हि । विधत्ते—

“आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्यै तद्धनुवते । यत्सत्याहवनीये । अधान्यत्र चरन्ति ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

आहवनीये पुरोऽवस्थिते सति तमुपक्षयाद्य तदाऽन्यत्र पैतृकवेदिमध्यस्थेऽग्नी चरन्तीति यत्तेवास्यै निहनुवत एनपाहवनीयमपलपन्त्येव तत्क्षमापणायोपस्थानमित्यर्थः । उपस्थानरूपावर्धि विधत्ते—

“आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । अग्निमेवोपदहारं कृत्वा । पितृभिरब्रुवन्ते ” [ब्रा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

आ तमितोरा ग्लानेरनुच्छवासेन मन्त्रमुच्चारयता यावता काळेन निरोध-
रुत्वा ग्लानिर्भवति तावदुपस्थातव्यम् । तेभ्योपस्थानेनाग्निमेव साक्षिणं कृत्वा
पितृन्स्वभागप्रदानेन विसृष्टवन्तो भवन्ति ।

मन्त्रगतस्य सुसंहशमित्येतस्याभिप्राये व्याचष्टे—

“अन्वं वा एते मावानां गच्छन्ति । य आ तमितोरुपतिष्ठन्ते । सुसंहशं
त्वा वयमित्याह (८) । प्राणो वै सुसंहश्च । प्राणमेवाऽऽमन्द्ब्रुते ” [ब्रा०
का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

भासनिरोधेन ग्लानिं मासेषु कटाक्षनिरीक्षणं नाय मासनिरोधपरिहारः । तदेतदभिधेयं प्राणो वै तुसंदमित्युच्यते । योऽयं परिहृतनिरोधः प्राणः स एवेन्द्रस्य कटाक्षः । तं कुर्वन् त्वामिति मन्त्रे योजनीयम् ।

योजेति पदस्याभिप्रायमाह—

“ योजा निबद्ध ते हरी इत्याह । माणमेव पुनरयुक्तम् ” [भा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

मया त्वदीयावधौ रथे युक्तवित् माणसस्यासु योजयेत्प्रमापः ।

अक्षन्निति । कल्पः—“ अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते—अक्षन्नमीमदन्त सप्त विषा अभूवन् । अस्तोवत स्वमानवो विषा नविष्ठया मती । योजा निबद्ध ते हरी इति ” इति ।

अक्षन्पितरो हविरशितवन्तः । अमीमदन्त भूयं हृष्टा हि मतः विषास्तनु-
रवाभूवन् हविर्योजनसौकर्येण शिरःप्रभृत्यङ्गन्यकम्पयन्त । स्वमानवो वपुषि
जनिनेन स्वकीयेन तेजसा भासमाना विषा भोजनतृप्या ब्राह्मणसदृशाः सन्तो
नविष्ठया मती, अतिशयेन नूतनया बुद्ध्याऽस्तोवत भृशमिष्टमेतदित्यादिवचनैः
स्तुतिं कृतमन्तः । योजेत्यादि व्याख्यातम् । विधत्ते—

“ अक्षन्नमीमदन्त इति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ” [भा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

नन्वक्षन्नित्यादिपन्थः पितृमतिपादक उपस्थेयस्तु गार्हपत्य इति वैयधिकरण्य-
नाशङ्क्य पन्थस्यापेक्षितशेषपूरणेन वैयधिकरण्यपरिहारं श्रुतिरेव दर्शयति—

“ अक्षन्नमीमदन्ताथ त्वोपतिष्ठामह इति वकैतदाह ” [भा० का० १ म० ६ अ० ९] इति ।

पितरो युक्तवन्तो हृष्टाश्च । अथ तदा साक्षिणं त्वामुपतिष्ठामह इत्येवं मन्त्र-
वाक्यमाह । मन्त्रस्थौ मन्त्रवाग्निश्रेष्ठेतावपि शब्दावभिपरत्वेन व्याख्येयौ । अन्न-
वाग्परमैश्वर्ययुक्त इति तयोर्थः ।

अक्षन्पितरा इति । कल्पः—“ अथ प्राचीनामीतं कृत्वाऽन्नाहार्यपचनमाभि-
प्रवर्धन्तेऽक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरोऽमीमुजन्त वितर इति ” इति ।

अतीतृपन्तास्मांश्च तर्पयन्तः(?) । अमीमुजन्तास्माञ्छोधितवन्तः ।

(राजसूयाविषयस्य सातुर्नीक्ष्यसंबन्धिसाकमेधाख्यातृतीयपर्वणोऽभिधानम्)

अथ सूत्रकारः शास्त्रान्तरमन्यमपि विनियुक्ते—“अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्यादिमितोरुपविष्टन्ते” इति ।

तदेतदुपस्थानं विदधानः पूर्ववद्वैमधिकरणं परिहरति—

“अमीमदन्त पितरः सोम्या इत्यभिपपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽथ त्वाऽभिपपद्यामह इति बावैतदाह” [त्रा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

कल्पः—“परेत पितरः सोम्या इति प्रवाहण्या पितृप्रवाहमिति” इति ।

पाठस्तु—

परेतेति । हे सोम्याः पितरः पथिभिः परेत परावृत्तं गृह्णाम्यच्छतेति । कीदृशैः पथिभिः । गम्भीरैः तुलभान्तोयैः पूर्वैः पूर्वं कृतैः महतैः । अथ तदा गृह्णाम्यस्या तस्मिन्पितृलोके यमेन साकं ये पितरः सधमादं सहस्थानस्थमादं यथा भवति तथा मदन्ति हृष्यन्ति तान्तुविद्वान्तुष्टु वेदितुंभिरवातेन तत्रत्यवृत्तान्तज्ञान्पितृनि धूमयित्वा प्रानुवृत्त ।

कल्पः—“मनो न्वा हुवामह इति मनस्वतीभिरुपविष्टते” इति ।

तिसृषु क्षत्रु पथमायाः पाठस्तु—

मनो न्वेति । नाराक्षसेन यमुष्यप्रशस्तायोग्येन स्तेमेन वान्यतमुद्देन पितृक्षामपि मन्मभिर्मननीयेषांस्वैभनः पितृयज्ञानुष्ठानपर्युचितं नु क्षिप्रमाहुवामह आह्वयामः । अथ द्वितीया—

आ न एत्विति । कृत्वे कर्मानुष्ठानाम् दक्षाय तत्तत्तामर्याय जीवते जीवितुं ष्योषिभरं सूर्यं दशे ब्रह्मं योग्यं मन आगत्य नोऽस्मान्मुनरेत्तत्करपाप्नोतु ।

अथ तृतीया—

पुनर्न इति । हे पितरो देव्यो जनो देवसेनभिषुक्कृतमूहो नोऽस्माकं मनः कर्मानुष्ठानपरं चिधं ददातु, अत्तकरममच्छतु । यद्यपि ज्ञाते संवत्सरसंप्रदायस्य जीवं जीवर्न तत्तेमहि तेवेमहि ।

कल्पः—“यदन्तरिक्षमिति पञ्चम्या गार्हपत्यमुपविष्टते” इति । पाठस्तु—

यदन्तरिक्षमिति । इधिव्यादीलोकान्मनसा जिहिंसिम हिंसितुमिच्छेम । यन्नातरे पितरं वा हिंसितुमिच्छेमेति यत्तस्मात्सर्वस्मादेनतः पापाद्गार्हपत्यो नो यमुच्छतु । अन्मान्मपि दुरितानि यानि ब्रह्म तेभ्योऽपि मुञ्चतु । मामनेनतं सर्वपापरहितं करोतु ।

यदुक्तमावस्तन्नेन—“ उदकुम्भमादाय यजमानः शुम्भन्तां वितर इति विः
प्रसन्नं वेदिं परिषिञ्चयेति ” इति । तदेतद्विधेते—

“ अपः परिषिञ्चति । मार्जवत्येवैनान् (९) । अथो तर्पयति । ” [जा०
का० १ प० ६ अ० ९] इति । एनाम्पितुम् । तदेदं प्रशंसति—

“ तुष्यति यजया पशुभिः । य एवं वेद ” [जा० का० १ प० ६ अ०
९] इति ।

चतुर्थप्रयाजवद्गार्हपत्यं प्रथमानुषाजं निषेधति—

“ अवगार्हपत्यानुषाजौ यजति । प्रजा वै बर्हिः । यजा एव मृत्योक्तसूजति ”
[जा० का० १ प० ६ अ० ९ इति ।]

गार्हपत्यवर्जनात् । प्रयाजानुषाजान्प्रशंसति—

“ चतुरः प्रयाजान्प्रजति । द्वापनुषाजौ । यदुत्पद्यन्ते । यद्वा कवचः । कदू-
मेव प्रीणाति ” [जा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

सूचकारो युक्ता मे यजमन्वासाता इति यजमानः संषेध्यतीदिवैवानुसारेण
गार्हपत्यसमीपं अवशिष्टाभ्याः पत्न्याः पूर्णपात्रानयनपर्यन्तं यदन्वात्तनमवोचतश्च
पानीसंयाजश्च चादिक्रमाद्यन्मविषेधति—

“ न पत्न्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्न्यन्वासीत् । यत्संयाजयेयुः ।
प्रयायुक्ता स्यात् । तस्मान्वान्वास्ते । न संयाजयन्ति । पत्निष्वै गोपीधाय (१०) ”
[जा० का० १ प० ६ अ० ९] इति ।

अथ विनिर्णीतसंग्रहः—

“ एतत् इति दत्ते त्रीन्विद्याः कोणेषु विण्डकान् ।

ब्रह्मरक्षेत्पुषस्थानं पूर्वस्थाग्रेः सुसंदशम् ॥ १ ॥

अक्षन्ति यवीचोऽग्रेस्तथाऽक्षन्दक्षिणानलम् ।

परेतेति यवाहाथ यन् आक्षैरुपरिधितिः ॥

यत्पश्चिमाग्न्युपस्थानं मन्वा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ रीमांता ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे विनितम्—

(राजसूयविरचयस्य चातुर्मास्यसंमन्विताक्रमेण कृतमित्यवर्णोऽभिधानम्)

“ नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ।

न नाशः कर्मभाषेऽतो नावघातोऽव बाध्यते ॥ ”

महापितृयज्ञे हविः किञ्चित्कूपते—“ पितृभ्यो नहि पञ्च्यो धानाः ॥ ” इति ।

धानाशब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते । तस्मां धानानामवघाते त्वि सक्तुमावापये-
धानाशब्देन विनश्येत् । अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वः पक्षः ।
धाना अवहन्तव्या इति ह्यत्र नोदकवाक्यं, तस्मिन् वाक्ये भर्जनसंपादितं धानात्वं
पूर्वभावि, पश्चाद्भावी त्ववघात इति क्रमः पक्षीयते । तं बाधित्वा प्रथमतोऽवघाते
तत्ति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्वर्त्मस्य कर्मभावस्य
बाधनम् । तस्मादवहन्तव्याः ।

वेदेषाधिकरणं वार्तिककारमतेमाऽऽरचयति—

“ पेषणं नूतनं मन्थे याकृतं वा कमान्तरात् ।

नूतनं याकृतं धर्ममावादाय(ववाध)स्य लावणात् ॥ ”

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते—“ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्मायै दुग्धे मन्थम् ॥ ”

इति । मृतवत्ता धेनुरभिवान्वा । दुग्धे दन्धे पशिष्य पशिताः सक्तवो मन्थः ।
तत्र मत्पेवर्णं तत्र याकृतम् । कुतः । कर्मन्मत्पातात् । मक्तवो हि यद्यमदः
पेषणं पश्चात्पुरोडाशश्रवणम् । अत्र तु प्रथमतः भवणेन धानाः संवाय पश्चात्त-
कुमावाय पेषणम् । तस्मान्नूतनमिति यावे नूतनः—नोदकपातमाकृतपेषणतत्कर्म-
योक्तव्योर्वाध(धे)भौरवात्कर्मवार्त्तं बाध्यम् । पेषणपदार्थस्तु त एवेति तद्वर्मा
इत्यन्वया इत्याद्योऽव कर्तव्याः ॥

इति श्रीपत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपराठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(जय प्रथमाष्टकेऽष्टमपराठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रतिपुरुषमेकं कपालाग्निर्विपत्येकमतिरिक्तं वा

वन्तो गुर्गाः स्मस्तेभ्यः कर्मकरं पशूनां

शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छैक एव

रुद्रो न द्वितीयो यस्य आसुस्तै रुद्र पशुस्तं

८७० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथमकाण्डे—
(राजसूयविषयस्य चातुर्मास्यसंबन्धिसाकमेवास्त्यतुतीयपर्वणोऽभिधानम्)]

जुषस्वैष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राऽम्बिकया
ते जुषस्व भेषजं गवेऽम्वाय पुरुषाय भेषज-
मर्थो अस्मभ्यं भेषजम् सुभेषजम् (१)
यथाऽसंति । सुगं भेषार्य भेष्या अर्वांश्च रुद्र-
मदिमस्य वै देवं अ्यम्बकम् । यथा नः श्रेयसः
करयथा नो वस्येसः करयथा नः पशुमतः
करयथा नो ष्यवसाययात् । अ्यम्बकं यजा-
महे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्ध-
नामृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् । एष ते रुद्र भा-
गस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूर्जेवतोऽतीस-
वततधन्वा पिनाकहस्तः कृतिवासाः (२) ॥
(सुभेषजमिहि वीणिं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहकेऽ
हमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पथमकाण्डेऽहमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

१ अ्यमे वितृपज्ञोऽभिहितः । षष्ठे ज्यम्बकपुरोडाशाः साकमेवशेषा व्यप्यन्ते ।
तान्विधत्ते—

प्रतिपुरुषमिति । पद्धिधिं पशंसति—“ प्रतिपुरुषमेककपालाच्चिबपति ।
जाता एव मजा रुद्राच्चिरवदपते । एकमतिरिक्तम् । अनिव्यमाणा एव मजा
रुद्राच्चिरवदपते । एककपाला भवन्ति । एकधैर रुद्रै निरवदपते ” [ब्रा०
का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

करम्भवाक्यवचनैर्कृतवाक्यमदन्व व्याख्येयम् । मुख्यविधिसंनिधौ यावन्व
इत्यादय एकादश मन्वा आम्नाताः ।

यावन्त इति । कल्पः—“ यावन्तो गृहाः स्वस्तेभ्यः कपकरमिति निरु-

(राजसूयविषयस्य चातुर्वीर्यसंयन्त्रिसाकमेवाकृत्यतुलीयमर्थोऽभिधानम्)

पवनाणेषु पणवानो जपति ॥ इति ।

गृहे भक्ता मनुष्या गृहास्ते वयं यावन्त इह स्थितास्तेभ्यः सर्वेभ्यः कं तुल्य-
मकरनकार्षम् । अपितेषु पुरोडाशेषु चोदकमाप्तमभिधारणं निवेदति—

“नाभिधारणीत । मदभिधारयेत् । अन्तरवचारिणः रुद्रं कुर्यात् ॥
[वा० का० १ म० ६ अ० १०] इति ।

रुद्रमनिहकारिणं क्रूरदेवम् । अन्तरवचारिणं गृहस्याग्नयः पवित्रमात्मानमरोक्षं
चरन्तम् ।

कल्पः—“तामभिषायोनभिधार्य बोद्धास्वान्तवेशावासायः पशूनाः सर्वातीति
ब्रूते सयावपति ॥ इति ।

कर्णकैर्बिलादिबीजानि सप्तहीतुं तृणकटादिना पुटवन्धनं कियते तदिदं ब्रूत-
कन्देनोच्यते । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे भूत मध्येस्वृणादिभिर्बीजैश्चेत्पेतम्यात्पशूनां वार्ताति ।
अतो यजमानस्य भेद्वयोर्योश्च तुल्यं यच्छ ।

एक एवेति । कल्पः—“एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ इति दक्षिणामे-
रेकोऽमुकं भूषायच्छरति उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वा ॥ इति ।

रुद्रो जगत्प्रेक एवास्ति । द्वितीयाय न तस्थे । द्वितीयो रुद्रो न कोऽप्यव-
स्थितः । विधत्ते—

“एकोऽमुकेन यगि (१) । तथि रुद्रस्य भागधेयम् । इमां दिशं यगि ।
एवा वै रुद्रस्य दिक् । स्वामानेव दिशि रुद्रं निरवदयते ॥ [वा० का० १
म० ६ अ० १०] इति ।

कल्पः—“आस्तुस्ते रुद्र पशुरिष्यास्तूकर एकं पुरोडाशमुपपत्यतौ ते पशुरिति
वा द्वेभ्यं मगता भ्यामन्यदि न द्विभ्यादास्तुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ इति ।

आस्तूकरो मूषकैर्बिलादुद्धृतः पशुराशिः । पाठस्तु—

आस्तुस्त इति । हे रुद्र मूषकस्ते भिषः पशुरनस्तं सेवस्व । विधत्ते—

“रुद्रो वा अपशुकाया आहुत्यै नातिष्ठत । अतो ते पशुरिति निर्दिशेद्यं
द्विभ्यात् । यमेव द्वेष्टि । तमस्मै पशुं निर्दिशति । यदि न द्विभ्यात् । आस्तुस्ते
पशुरिति ब्रूयात् (२) । न भ्यामन्यपशून्निनस्ति । नाऽऽरण्यात् ॥ [वा०

का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

आहुत्यै नातिष्ठत् पशुरहिवाभाहृतिं नाङ्गी करोतीत्यर्थः । यं दिव्यात्तमसा-
विति नामग्रहणेन निर्दिशेत् । तथा सति द्वेष्यमस्मै समर्पयत्येव ।

एष त इति । कल्पः—“ चतुष्पथ एकोऽमुकमुपसनाधाय संपरिस्तीर्य सर्वे-
षां पुरोडाशानामुत्तरार्धात्तत्कृतकृदवदावावदाय मध्यमेनाग्निमेन वा पञ्चाशपर्णेन
जुहोत्येव ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राग्नििकया तं जुषस्व स्वाहेति ” इति ।

अथ स्वाहाकारोऽभ्याहतः । हे रुद्र, एषोऽवत्तः पुरोडाशानामेषस्तवावदी-
यमानो भागः, तं भागं, स्वस्त्रा मग्निनीवदितकारिण्याग्नििकया पार्वत्या
सहार्थं जुषस्व तैवस्व । विधत्ते—

“ चतुष्पथे जुहोति । एष वा अग्नीनां पङ्क्तीशो नाम । अग्निवत्येव जुहोति ।
मध्यमेन पर्णेन जुहोति । सुम्येषा । अथो तल्लु । अन्तमेनैव होतव्यम् ।
अन्तत एव रुद्रं निरवदयते (३) ” [जा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

अग्नीनां पङ्क्तीशः पादपदे (व) शस्थानम् । यवाग्रयः पुनः पुनः संचारेण पवि-
शन्ति वाहश एवैव चतुष्पथः । अतस्तत्र होमेनाग्निवत्येव देशे हुवं भवति ।
पञ्चाशशाखायां मानि अग्निं पणानि तत्र मध्यमे पर्णे पञ्चास्तवया सुसुपम् ।
वागदक्षिणपार्श्वस्थोऽन्यतरेण होमेन रुद्रो वागभूमेरन्ताग्निष्काशितो भवति ।

सह स्वस्त्राग्नििकयेत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“ एष ते रुद्र भागः सह स्वस्त्राग्नििकमेत्याह । शरदा अस्याम्बिका
स्वसा । तया वा एष हिनस्ति । म२ हिनस्ति । तयैवैन२ सह शमयति ”
[जा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

शरत्कालो हि पीनसञ्चराद्युत्पादनेन हिंसकस्तद्वद्विषयाम्बिका हिंसिका ।
ततः शरदित्युच्यते । एष रुद्रस्तथैव सहागभूतया प्राणिनं हिनस्ति । अत-
स्तया सह पुरोडाशभागसेवया जुषया तथैव सहैवेनं रुद्रं शमयति हिंसारहितं
करोति ।

कल्पः—“ भेषजं गवे सुभेषजमित्येताभ्यां चतुष्पथमग्निं परिषिञ्चति ” इति ।

पाठस्तु—

भेषजमिति । भेषजं सुभेषजमित्येतौ मन्त्रयोरादी । हे रुद्र गवेऽम्बदीयादि
भोजार्थं भेषजपारोग्यं कुरु । ए२मन्थय । तात्कालिकं रोगोपशमनमात्यन्तिकं

(राजसूयविषयस्य आनुष्ठीयसंनिधिसात्कर्मधार्यस्यतुल्यपर्यवशोऽभिधानम्)

वा सुभेवजं वयथाऽस्तति यथा भवति वथा कुरु । वेधो वाहकः । वेधी दोम्भी । वधोः सुगं सुदु गमनं रोगराहित्येन संचरणं यथा भवति वथा कुरु ।

गवाश्वादिशब्दैः पश्चादयः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्त इत्याह—

“ भेषजं गव इत्याह । यावन्त एव ग्राम्याः पशवः । तेष्वो भेषजं करोति ” [भा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

कलः—“ अग्राम्य रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति ” इति । पाठस्तु—

अग्राम्येति । हेऽग्न्य पार्यति रुद्रमुद्दिश्यावादिमहि पुरोडाशावदानमकार्षं । ऋण्यम्बकानि मेवाधि यस्यासौ अग्रम्यकस्तमुद्दिश्यावादिमाहि । आदराच्च पुनर्वचनम् । किमर्थमवदानं कृतमित्युच्यते । असौ रुद्रो नोऽस्याऽभ्यसोऽभ्ययनादिभिः अष्टान्यथा करत्करोति, वस्यसो वसुपत्तमन्यथा करोति, पशुपतो गवाश्वादियुक्तान्यथा करोति, व्यवसायवाध्यवसायपति शस्त्रार्थनिश्चययुक्तान्यथा करोति तदर्थमवदानं कृतम् ।

यथा नः भेषज इत्याद्यभिधानान्मन्त्रस्याऽऽशीर्षस्वं दर्शयति—

“ अग्राम्य रुद्रमदिमहीत्याह । आशिवभेदेतावाशास्ते (४) ” [भा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

कलः—“ अग्रम्यकं यजानह इति भिः प्रदक्षिणमग्निं पर्येति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्रम्यकमिति । योमनः शरीरमन्त्रः पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । “ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति ” इति श्रुतेः । पुष्टिं शरीरधनादिभिर्पयां पर्ययतीति पुष्टिबर्धनस्तादृशं अग्रम्यकं यजामहे पुनयामः । लोके यद्योवांरुक्कफलाणि यन्धनाद्वृन्तात्स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं अग्रम्यकमसदिन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तं भूयासम् । अमृताच्चिरजीवितात्स्वर्गादिर्वा या मुक्षीय ।

चतुर्थपादार्थं (र्थे) मन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—

“ अग्रम्यकं यजामह इत्याह । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति वावैतदाह ” [भा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

यजमानो यजामह इति यदाह, एतद्वचनं मृत्योर्मुक्षीयेत्येषाऽऽह मोचन एव तात्पर्यं तच्छेषत्वेनैवादितार्थः ।

१ क. “पादम्” । २ ख. “त्वेन यजमानेत्य” ।

(राजसूयविषयस्य चातुर्माससंज्ञायाः कामेयास्यतृतीयमंशोऽभिधानम्)

यदृक्मापस्तम्बेन—“ ऊर्ध्वापुरोडाशानुस्य पतिसभ्यं स्याम्वकं यजामह
इति यजमानस्याञ्जलीं समोष्य भगः स्य भेगस्य वो” छिप्सीयेत्यवादीयितेनैव
कल्पेन विः समावर्दयेयुः ” इति, सदेतत्सर्वमभिधेयं सर्वेषां पुरुषाणां हस्ते
स्थितस्य पुरोडाशस्योत्क्षेपणं विधत्ते—

“ उक्किरन्ति । भगस्य स्तीप्सन्ते ” [मा० का० १ प० ६ अ०
१०] इति ।

यदेतत्पिण्डानामुपरि क्षेपणं तेन सौभाग्याभिधानिनो भगनामकस्य देवस्य
सकृदादेताम्पुरोडाशाहंभुविच्छन्ति । अत एवोत्क्षेपः पुनरञ्जली पतति ।

कल्पः—“ सान्मूते समावपन्ति मूषयोर्मूतेषु वैष दे रुद्र भाग इति वृक्ष आस-
र्जन्ति वृक्षघोर्दूक्षेषु वाऽपि वा मूषयोः समोष्याविषयं छत्वा शुष्के स्थावौ व-
ल्मीकवपार्यां वाऽध्वाय ” इति । पाठस्तु—

एष त इति । हे रुद्र, एष वृक्षादौ सम्पत्तानः पुरोडाशसंघस्येन भागस्यं
सेवन् । अतस्तेन पाथेरूपतया तव रक्षकेष्वनेन भागेन युक्तो मूजवन एतज्जा-
नकत्वेन पतित्वात्पर्वतात्परः परमागे वर्तमानोऽशीक्षत्रिकस्य गच्छ । विधत्ते—

“ मूते कृत्वा सजन्ति । यथा जैनं पतेऽवसं करोति । तादृगेव तत् ”
[मा० का० १ प० ६ अ० १०] इति ।

यथा लोके दूरेदेशवर्तिनं नःभुजनं पति गच्छेत् पुरुषाणावसं रक्षकं पाथेयं
करोति तद्वृक्षे पुरोडाशसञ्जनं तादृगेव भवेति ।

मन्त्रे भागनिर्दक्षो रुद्रस्य निःशेषेण विसर्जनार्थं इति दर्शयति—

“ एष दे रुद्र भाग इत्याह निरवस्यै ” [मा० का० १ प० ६ अ०
१०] इति ।

अवततधन्वेति । कल्पः—“ अवततधन्वा पिनाकहस्तः । छचिवासोमिति
विरवताम्यन्ति ” इति ।

शाशासानवधं कुर्वन्तीत्यर्थः । ओमित्यनेन वाक्यशेषः पूरितः । अस्मद्वि-
रोधिनं वाष्मानं हन्नुमयं रुद्रः पिनाकनामकं धनुर्हस्ते गृहीत्वाऽवततधन्वा ज्वा-
कर्मणेन विस्तारितधनुष्कः छचिवासाधर्मवत्तन अ भवतु । अथवाऽस्मद्विषयेऽ-
वततधन्वाऽऽरोपितमौर्वीकिधनुर्मुक्तो भवतु ।

(राजसूयाविषयस्य चातुर्मास्यसंनन्विताक्रमेणारुच्यतुतीसपर्मणोऽभिधानम्)

धनुष्यधपरागमनादीन्क्रमेण विधत्ते—

“अपरीक्षमायन्ति । अपः परिपिञ्चति । रुद्रस्मान्नाहिंस्यै । य वा एतेऽ-
स्मासोकाऽप्यवन्ते । ये न्यम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरेत्य निर्वपति । इषं
वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति (५) ” [ब्रा० का० १ म० ६ अ०
१०] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“स्वाभी यावन्व इत्याह १३ मूते सपावपेत् ।

एक इत्युल्लुर्कं नीत्वाऽऽसूतस्त आसूतकरे हविः ॥ १ ॥

क्षिपेदेषोऽर्धहोमः स्याज्जे सुभे परिपिञ्चति ।

अवाम्बेति जवेत्स्वाभीं न्यम्बकं परिपिञ्चति ते ॥ २ ॥

एषोऽवस्थाम्य तच्छेषान्मूते बध्नाति शास्त्रिणि ।

अथ त्वासानियमो मन्वा एकदश स्मृताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवमि वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रा॒मं द्वाद॑शकपालं वैश्वदे॒वं चरु॑मिन्द्रा॒य
जुना॑सीरा॒य पुरो॑डाशं द्वाद॑शकपालं वाय॒व्यं पर्यः॑
सौर्य॑मेक॒कपालं द्वा॑दशम॒वः सीरं॑ दक्षिणाऽऽ-
ग्नेय॑मष्टा॒कपालं॑ निर्वपति रौद्रं गोवी॒धुकं चरु॑-
मेन्द्रं॑ दधिं वारु॒णं यव॑मयं चरुं वाहिनीं धेनु॒द-
क्षिणा॑ ये दे॒वाः पुर॑ःसदोऽभिने॒त्रा दक्षि॑णसदो
यम॑ने॒त्राः पश्चा॑त्सदोः सवितु॑ने॒त्रा उत्तर॑सदो
वरु॑णने॒त्रा उपरि॑सदो बृह॒स्पति॑ने॒त्रा रक्षो॑हण-
स्ते नः॑ पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यः (१) नम-

(राजसूयविधायानां शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपञ्चमीयमन्त्रापर्यामर्होममन्त्राणामभिधानम्)

स्तेभ्यः स्वाहा समूहः रक्षः संदग्धः रक्ष इद-
महः रक्षोऽभि सं दहाम्यग्नये रक्षोऽग्रे स्वाहा
यमार्य सवितो वरुणाय बृहस्पतये दुर्वस्वते
रक्षोऽग्रे स्वाहा प्राष्टिवाही रथो दक्षिणा देवस्य
त्वा सवितुः प्रगर्धेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां रक्षसो बधं जुहोमि हवः रक्षो-
बधिष्म रक्षो यद्वस्ते तदक्षिणा (२) ॥

(तेभ्यः पञ्चनत्वारिः शस्त्र) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके-
ष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

एते साकमेधाः समाविताः । समे शुनासीर्येन्द्रतुर्यै (तुरीय) वेति कर्मद्वयं
पञ्चमीयमन्त्रा अग्न्यामर्होममन्त्राभ्योऽप्यग्ने ।

तत्र शुनासीर्येन्द्राणि विधत्ते-

ऐन्द्राग्नमिति । शुनासीराय जुनो वायुः सीर आदित्यस्ताम्रां युक्तः शुना-
सीरः । द्वादशभिर्धृष्टीवदैरुत्तमानं सीरं छाङ्गलम् ।

अत्र वैश्वदेवगतामाशेषादीनां पञ्चानां हविषां बालगवनुवाक्ष्णं चातिदि-
शति-

“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीरपि ” [मा० का० १ प्र० ७ अ० १]
इति ।

अथोपदिशमानेषु पञ्चस्यैन्द्राग्नैश्वदेवयोः पूर्वमेव प्रयस्तत्वादवशिष्टानि
त्रीणि प्रशंसति । अथवा तयोर्विकल्पमभिधेयं तदभावपक्षानुसारेण तानुपेक्षया-
वशिष्टान्येव प्रशंसति-

“ अथेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वा
इन्द्राशुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवकुन्वे । वायुर्ध्वं पयो भवति । वायुर्वै

(राजसूयविधायार्णं शुनासीर्येन्द्रतुरीयेतिकर्मद्वयपथेऽभीष्टमन्त्राणामर्होममन्त्राणामभिधानम्) वृष्ट्यै प्रदायमिता । स एवास्मै वृष्टिं प्रदायति । सौर्यै एककपालो भवति । सूर्येण वा अमृष्मिच्छीके वृष्टिर्भूता । स एवास्मै वृष्टिं निषच्छति (१) । द्वादशमवः सीरं इक्षिणा समृद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

अस्य च शुनासीर्यस्य कालं बौधायन आह—“ अथातश्चेतुर्षु मासेषु शुनासीरीयहविर्मैयक्षयपाणो भवति ” इति । तत्र पूर्वभ्यस्त्रिभ्य पर्वभ्य ऊर्ध्वं मत्स्येकं मासचतुष्टयमविवाह्य क्रियमाणमिदं संवत्सरादूर्ध्वं भवतीति । तदेवदामिपेत्य संवत्सरो वा इन्द्राशुनासीर इत्युक्तम् । वायुसूर्याभ्यां युक्त इन्द्रः संवत्सरे समाप्ते प्रास्तत्वात्संवत्सर इत्युच्यते । वायोः पुरोवातरूपेण वृष्टिप्रदायमितृत्वम् । “ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्प्रमादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याऽऽजायते वृष्टिः ” इति स्पर्णा-
त्सूर्यस्य स्वर्गे वृष्टिधारकत्वम् ।

अथेन्द्रतुरीयस्य हवींषि विधत्ते—

आभ्रेयमिति । गावीभुक्परण्यधान्यविशेषनिव्यञ्जम् । पुष्टे भारं वहतीति वहिनी ।

इन्द्रतूर्थ्यं (तुरीयं) विधातुं प्रस्तौति—

“ देवासुगाः संपत्ता आसन् । ते देवा अधिमञ्चवन् । त्वया वीरेणासुराभी-
भवायेति । सोऽब्रवीत् । वेधाऽहमात्मानं विकारिष्य इति । स वेधाऽऽत्मानं व्यकु-
रुव । अग्निं तृतीयम् । रुद्रं तृतीयम् । वरुणं तृतीयम् (२) । सोऽब्रवीत् ।
क इदं तुरीयमिति । अहमितिन्द्रोऽब्रवीत् । सं तु सृजामहा इति । तौ सप्तसु-
जेताम् । स इन्द्रस्तुरीयमभवत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रस्तुरीयस्येन्द्रतुरी-
यत्वम् । ततो वै देवा व्यजयन्त ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

वीरत्वसिद्धये शरीरव्यक्त्येव विकारः । स वेधा विहृतोऽग्निरिन्द्रं प्रति मप्रच्छ—मयेदं तत्प्रवयं युद्धसमर्थं संपादितम् । अथ कोऽभ्य इदं चतुर्थ्यं रूपं विजयसमर्थं करिष्यतीति । अहमेव करिष्यामीतिन्द्रोऽब्रवीत्तत्त्वया तथा क्रियतां कित्वावां युद्धविजयक्षमो समृष्टौ भवावेति । इन्द्र एव तुरीयो यस्मिन्कर्मणि तत्कर्मैन्द्रतुरीयम् । अत्रान्यद्विरूपापेक्षया तुरीयत्वमनुष्ठाने तु पाठकेमेव वरुणस्तुरीयः । विधत्ते—

(राजसूयविधानां शुनासीन्द्दतुरीयेति कर्त्तव्यमन्वेष्टीयमन्त्राणामर्गहोममन्त्राणामभिधानम्)

“ यदिन्द्रतुरीयं निरुप्यते विजित्यै (३) [आ० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

चतुर्देवमिमांशसंपादनेन दक्षिणां प्रशंसति—

“ वह्निनी धेनुर्दक्षिणा । यदह्निनी । तेनाऽऽग्नेषी । यदौः । तेन रोदी । यज्जेतुः । तेनैन्द्री । यत्क्षी सती दान्वा । तेन बारुणी समृद्धये ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

गोत्रं जातिः । धेनुत्वं नववत्त्वम् । अस्म्य चेन्द्रतुरीयस्य कर्मणः शुनासी-
र्षदिन एवानुष्ठानमावस्तम्बो दर्शयति—“ ततश्चतुर्हविषेन्द्रतुरीयेण यजते ” इति ।

इन्द्रतुरीयविधानादुर्ध्वं ये देवाः पुरःसद् इत्यादयो मन्त्रा आज्ञादास्तेषां
विनिषोमवापस्तम्बो दर्शयति—“ एतस्या एव रात्रेर्निशायां यज्जेध्वीयेन यजते
चतुर्धाऽहवनीर्षं पतिदिशं ध्रुवधृत्य मध्ये पञ्चमं कृत्वा पृथगिध्वानुपसमाधाप्य
जुह्वा पञ्चगृहीतं गृहीत्वा ये देवाः पुरःसद् इत्येतैर्वंधासिङ्गं जुहोति मध्ये पञ्चमेन
समूहं रक्ष इति मध्य इध्वानुपसमु मु श्लोकधोपसमाधावापरं पञ्चगृहीतं
गृहीत्वाऽग्नये रक्षोमे स्वाहेत्युत्तराः पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति षड्विधाही रथो दक्षिणा ”
इति । ये देवा इत्यादिपञ्चपाठस्तु—

ये देवा इति । पुरःसदः पूर्वदिग्धर्तिमोऽग्निमेवा अभियमुत्वा ये देवा रक्षो-
हण्यो राक्षसघ्नाः सन्ति ते देवा नोऽस्मान् रक्षोनिवारणेन गन्तु । पुनरपि ते देवा
नोऽस्मान् कर्मानुष्ठानेनावन्तु । तेभ्यो देवेभ्यो नमस्कारोऽस्तु । तेभ्य इदं हव्यं
स्वाहुतमस्तु । दक्षिणसदो यमनेवा इत्यस्य मन्त्रस्माऽऽदौ ये देवा इत्यनुपज्यते ।
अन्ते च रक्षोहण इत्यादिकमनुपज्यते । एवं तृतीयचतुर्थयोर्ब्रह्मण्यम् । पञ्चमे तु
ये देवा इत्येतावदेवानुपज्यते । प्रथमे तु रक्षोहण इत्यादिकमेवानुपज्यते ।

तदेतत्पञ्चध्वीषं विधातुं वस्तौति—

“ प्रजापतिर्वज्रममुजव (४) । तस्मै सृष्टं रक्षास्त्वजिवास्सन् । स एताः
यज्यातिरात्मनो देवता निरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षास्ति प्राणुदत ”
[आ० का० १ प्र० ७ अ० १] इति । विधत्ते—

“ यत्पञ्चावतीषं जुहोति । दिग्भ्य एव वयजमानो रक्षास्ति यणुदते ”
[आ० का० १ प्र० ७ अ० १] इति ।

पञ्चकृत्वोऽवदाय संपादितमाज्यं पञ्चावतीषम् ।

समूहमित्यादिपञ्चपाठस्तु—

(राजसूयविषयाणां शुनासीयेन्त्रतुरीयेतिकर्मद्वयमध्येऽपीयमन्त्राणामार्गहोममन्त्राणामभिधानस)

समूहमिति । रक्षोऽस्पृश्वतिकूलं राक्षसजातं समूहं नाशयितुं तन्वगे-
कीकृतं संदग्धं च । पुनरपीदमिदानीमहं रक्षोऽभि दग्धस्य रक्षसोऽभितः सर्वतोऽ-
वस्थितस्तत्तदनुचरान् तस्मद्गृहामि । एतन्मन्त्रपाठेन तस्य सिद्धिं दर्शयति—

“समूहं रक्षः संदग्धं रक्ष इत्याह । रक्षास्तेष्वेव संदहति ” [ब्रा०
का० १ प० ७ अ० १] इति । अग्नये रक्षोऽभ्य इति मन्त्रपाठस्तु—

अग्नय इति । ममपेस्थादिषु रक्षोऽग्ने स्वाहेत्यनुषज्यते । बृहस्पतेर्दुर्वस्वत
इति विशेषणम् । परिचर्मावदि (त इ)त्यर्थः ।

अग्निवमादयो जितवन्त इति युक्तस्तद्धोम इति दर्शयति—

“अग्नये रक्षोऽग्ने स्वाहेत्याह । देवताम् एव विजिग्यानाभ्यो मागयेयं करो-
दि ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

विजिग्यानाभ्यो विशेषेण जितवतीभ्यः । देयं रथं विधत्ते—

प्रष्टिवाहीति । त्रिवादाधारवदन्वयेणोत्सवानः प्रष्टिवाही ।

समृद्धिहेतुरेव तं यशंसति—

“प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा समृद्धये (५) ” [ब्रा० का० १ प० ७
अ० १] इति ।

अपामार्गहोममन्त्राणां विनियोगमावस्तम्य आह—“व्युष्टामां पुराशीप्रहोना-
दपामार्गहोमेन चरन्ति, अपां न्ययनादपामार्गानाहृत्य तान्सकृन्कृत्वा दक्षिणाग्ने-
रेकोलुप्तं भूषापय्यरति, उत्तरपूर्वमक्षान्तरदेशं गत्वा स्वकृत हरिणे यदरे वोपस-
माधाय देवस्य त्वेत्यनुष्टुप् रक्षसो बधं जुहोमीति पर्णमयेन जुवेण जुहोति, इ-
तं रक्ष इति जुवमनुमहत्यावधिष्म रक्ष इत्युपनिष्ठते ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य स्वेति । एते त्रयो मन्त्राः स्तुष्टार्थाः । तत्र रक्षसो बधमुद्दिशयेति
विशेषः ।

होमकाले यद्वस्त्रमाच्छादयति तस्य दामं विधत्ते—यद्वस्त्र इति ।

अपामार्गहोमं विधानं यस्तौति—

“इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान्पराभाष्य । नमुनिवासुरं नास्रभन । तं शष्पाऽ-
गृह्णात् । तौ समस्रभेताम् । सोऽस्मादभिधान्तरोऽभवत् । सोऽभवीत् । संपात्रं सं-
दधावहे । अध त्वाऽवक्ष्यामि । न वा वाक्केज नाऽऽर्देण हनः (६) । न दि-

(रजसूयविवशाणां हुनास्तीर्थं नञ्जतु रीथेति कर्मद्वयपक्षेऽपीयमन्वापामगौक्षोऽमन्त्राणामगिधानम्)
 ना न नकायिति । स एवमपां केनमसिञ्चत् । न वा एष शुष्को नाऽऽर्द्रो व्यु-
 ष्ठाऽऽसीत् । अनुदितः सूर्यः । न वा एतद्विवा न नक्तम् । तस्यैवस्मिंल्लोके । अपां
 केनेन शिर उदवर्तयत् । तदेनमन्ववर्तत । मित्रधूमिनि (७) । स एतानवा-
 भार्यानिजनयत् । तानजुहोत् । तैर्दे स रक्षास्त्वपाहव ” [जा० का० १
 प० ७ अ० १] इति ।

इन्द्रो वृषवधावृष्वमन्त्रामसुरान्पारिभूतान्कृत्वा नमुचिनामानमसुरं मालमत न
 परामधितवान् । अपरामूर्धं तं नमुचिं सन्मत्वा स्वशक्त्याऽगृह्णात् । यथा युध्य-
 नेको मल्लः स्रुद्धशङ्कोऽपि धैर्येण साकिमापास्य हस्त्वान्मयां मतिमल्लमालिङ्ग्य
 गृह्णाति तद्वत् । तवस्त्वाविन्दनमुची समलमेतां परस्परौपमर्दनपरौ स्तरन्वी हस्त्वाभ्यां
 पादाभ्यामन्वाम्भं दृढमवष्टभ्य मल्लद्वयवृद्धौ पतिषौ । तदानीं स नमुचिरस्मादि-
 न्द्रादभिक्षुनवरोऽभितौ हरतमोः पादयोश्च बलवत्तरोऽभूत् । ततो मुमूर्षुभिः दमवलो-
 क्य कृपालुरिदमवधीत्-भो इन्द्र विगृह्यमाणराजद्वयवदावां परस्परार्द्धगिका-
 रेण संधिं करवाव । अथ त्वो मुमूर्षुमवस्त्रक्षयामि मोक्षयिष्यामीति ।
 ततः प्रहारसाधने काले च समयमेवं कृत्वा-भो इन्द्र शुष्केणाऽर्द्रेण वा
 काष्ठादेना साचनेन मां न हनो मां मा वधीर्द्विवा रावी च मा वधीरिति ।
 इन्द्रश्च तं समयमङ्गुलिहस्त्य तेन मोचिवो धैर्येण स्वस्थो भूत्वा तमथानुसारेण तं
 नमुचिं हस्तुमपां केनैवामुर्धं आवधित्वा तस्मिन्ममुचावसिञ्चत् । न सैवं सति
 समयलोपः शङ्कनीयः यत एव केनो नैव शुष्कः । तस्यै सति कटिन्यामतीतेः
 नाप्यादस्तेन वस्त्रादेरक्लेदनात् । कालं च समयानुसारेण संपादयामास । यदा
 रात्रिर्बुध्ना मभावाऽऽसीत्तुर्ध्वानुदितस्तदानीमन्वकारादावाज रात्रिस्त्वं सूर्योऽपा-
 भावाच्च नैतदहः । एतस्मिंल्लोके रजिरह्नाश्च संधिकाले तस्य नमुचेः शिरोऽपां
 केनेनोदवर्तयदुदच्छिनत् । तच्चोच्छिन्नं शिरो हे मित्रद्रोहिन्निन्देत्युच्चारयदेन-
 सिद्धमन्ववर्तत सर्वदाऽनुमतमभूत् । ततस्तच्छिरो वारयितुं स इन्द्र एवाल्लोकम-
 सिद्धानपामार्यामजययत् । तानुत्पन्नानजुहोत् । तैरेव हुतः स इन्द्रो नमुचेः
 शिरःसहितानि सर्वाण्यवशिष्टानि रक्षति हतवान् । विधत्ते—

“ वदपामगौक्षो भवति । रक्षतामवहृष्टै ” [जा० का० १ प० ७
 अ० १ इति ।

मै वा० ८ अनु० ८} छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । ८८१

(राजसूयविषयानां शुनासीयेन्द्रतुरीयतिकर्मद्वयपञ्चेभ्योऽपामार्गहोषामन्त्राणामभिवानम्)

अङ्गविधीन्यन्वद्वयारुमानं च क्रमेण दर्शयति—

“ एकोऽमुल्लेकेन यन्ति । तद्धि रक्षसां भामधेयम् । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वायामेव दिशि रक्षारसि हन्ति (८) । स्वस्त्य इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्दे रक्षसांशयतनम् । स्व एवाऽऽयतनं रक्षारसि हन्ति । पर्णवधेन सुवेण जुहोति । अस्र वै पर्णः । अस्रयैव रक्षारसि हन्ति । देवस्थ त्वा सवितुः यतव इत्याह । सवितुषस्तु एव रक्षारसि हन्ति । हतं रक्षोऽवधिष्य रक्ष इत्याह । रक्षसारस्तुत्यै । यद्वस्ते तदक्षिणा निरवश्यै । अपरीक्षमामग्निः । रक्षसामन्त्रार्हिस्यै (९) ” [वा० का० १ प० ७ अ० १] इति ।

इमां दिशं वायवीम् । स्तुत्यै हवनाय । निरवश्यै मामप्रदानेन निःसारणाय । स्पष्टमन्वत् । अथ शुनासीयेन्द्रतुरीयपञ्चेभ्योऽपामार्गहोषानां चतुर्णां कर्मवेदेष्वेकस्मिन्नेव दिने कर्तव्यत्वादेकेनानुवाकेनोपसंग्रहः ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ पञ्चेभ्यवह्नौ जुहुयाद्ये देवा इति पञ्चभिः ।

सपूहन्तीभ्मांस्तमिति पञ्चहोमस्तथाऽभ्यने ॥ १ ॥

मिथि हुत्वा सक्तुहोषः मातर्देवेति मन्त्रवः ।

हतं सुवमहरणमवधिष्येति चोरिधतिः ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता मन्त्राश्चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सामगान्धार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपराटके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमपराटकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपत्यनु-
मत्यै चरुं राकार्यै चरुं मिमीवात्यै चरुं
कुह्लै चरुं मिथुनौ गावौ दक्षिणाऽऽजनाविष्णवमे-

कादशकपालं निर्वपत्यैन्द्रावैष्णवमेकादशक-
पालं वैष्णवं शिकपालं वामनो वही दक्षि-
णामनीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीन्द्रासो-
मीयमेकादशकपालं सौम्यं चरुं चतुर्द-
क्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं
पौष्णं चरुं इयामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा धारुणं यव-
मयं चरुमश्वो दक्षिणा (१)

(वैश्वानरं द्वादशपालं निरहौ च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ
ष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठप्रपाठकेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके शुनास्तिर्षादिकर्मचतुष्टयमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । अष्टमे देविकादि-
कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ देविकानामकानि पञ्च हवीषि विधत्ते—

धात्रे पुरोडाशमिति । अन धात्रादीन्पञ्च देवान्दक्षिणां च प्रजोत्पत्त्युप-
सृजेन प्रशंसति—

“ धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै धाता । संवत्सरेजो-
वारमे प्रजाः प्रजनयति । अन्वेवास्मा अनुमतिर्मयते । राते राक्ता । य सिनी-
वाली जनयति । प्रजास्त्वेष प्रजातासु क्रुद्धा नाचं दधाति । विधुनौ नावौ दक्षि-
णा ससृज्ये ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

संवत्सरकालस्वाधी धाता गर्भधारणामारभ्य संवत्सरादवोगेन प्रजोत्पत्तिं कार-
यति । अनुमतिर्देवता यजमानार्थं प्रजोत्पत्तिमङ्गी करोति । राक्ता तु पुत्रपुट्या-
दिरूपं राते ददाति । सिनीवाली उद्भवं गर्भं निःसारयति । क्रुद्धदेवतामाऽर्घ्यं
प्रजासु नाशमुच्चारयितुं सामर्थ्यं च दधाति ।

(राजसूयविषयेविकादिकर्मपट्टकामिधानम्)

अथ विहविष्काणि त्रीणि कर्माण्येकैकहविष्के द्वे कर्मणि च कवेण विभक्ते-

आग्नावैष्णवमिति । वधुः कपिलः । मध्यमस्य विहविष्कस्य देवता दक्षि-
णां च प्रशंसति-

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालम् (१) ।
वैष्णवं विकपालम् । वीर्यं वा अग्निः । वीर्यमिन्द्रः । वीर्यं विष्णुः । प्रजा एव
प्रजाता वीर्यं प्रतिष्ठापयति । तस्मात्प्रजा वीर्यावतीः । वामन ऋषभो बही दक्षि-
णाः । मद्बही । तेनाऽऽग्नेयः । सदृषभः (२) । तेनैन्द्रः । प्रवामनः । तेन वै-
ष्णवः समृज्ये ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

आग्नेयादीनां वीर्यप्रदत्वात्तद्वृत्तम् । प्रजानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यं वीर्यम् ।
बहीत्यादीनामग्न्यादिभिप्रत्वाद्भेदादित्वम् ।

मध्यमस्य विहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति-

“अग्नीवोभीप्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीयमेकादशकपालम् । सौम्यं
चरुम् । सोमो वै रेतोधाः । अग्निः प्रजानां प्रजनयिता । बुद्धानामिन्द्रः प्रदाययिता ।
सोम एवास्यै रेतो दधाति (३) । अग्निः प्रजां प्रजनयति । बुद्धानिन्द्रः प्रवच्छ-
ति । बभ्रुर्दक्षिणा समृज्ये ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० २] इति ।

गर्भाशये निविकर्त रेतो यथा रहितं निःसरति, यथा च न पूयति, तथा
सोमो धारणसामर्थ्यं प्रवच्छति । धृतस्य च गर्भस्य वतनादिविशेः परिहृत्याग्निः
प्रजा उत्पादयति । इन्द्रस्तूतव्याः प्रजाः स्वस्वोचितगुणैरभिवृद्धा यथा भवन्ति
तथा सामर्थ्यं प्रवच्छति ।

अन्तमस्य विहविष्कस्य देवता दक्षिणां च प्रशंसति-

“सोमावैष्णवं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रावैष्णवं चरुम् । सोमो रेतोधाः । पूषा
पशूनां प्रजनयिता । बुद्धानामिन्द्रः प्रदाययिता । सोम एवास्यै रेतो दधाति ।
पूषा पशून्प्रजनयति (४) । बुद्धानिन्द्रः प्रवच्छति । वैष्णवश्चरुर्भक्षति । इयं
वै पूषा । अस्त्रामेव प्रतिविद्यति । यामो दक्षिणा समृज्ये ” [जा० का० १
प्र० ७ अ० २] इति ।

आद्ये विहविष्के व्यासकदेवतान्तःपाती यो विष्णुः स एवैकाकी वैष्णवे त्रि-
कपालमित्यश्रोच्यते, न त्वन्यः कश्चिद्भूतः सहैव व्याख्यातः कृतम् । इह तु व्या-
सकदेवतान्तःपाती पूषा । कश्चित्पौषकः पुरुषविशेषः । वैष्णवचरी तु भूमिः
पूषा । अतो देवताभिदात्पुष्पव्याख्यातम् ।

(राजसूयविषयेवैकालिककर्मपट्टकामिधानम्)

एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां दक्षिणां च प्रशंसति—

“ बहु वै पुरुषोऽमेध्ययुग्मच्छति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति । संव-
त्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः । संवत्सरेणैवैनं त्यज्यति । हिरण्यं दक्षिणा (५) ।
प्रविष्टं वै हिरण्यम् । पुनात्येवैनम् ” [जा० का० १ म० ७ अ० २] इति ।

अमेध्यावनशुचित्वं, तच्च बहुविधं भोजनादिकालेषु पुनः पुनः प्रवृत्तत्वात् ।
तत्र संवत्सरस्वामी वैश्वानरोऽग्निः संवत्सरकालेनैव यजमानं त्यज्यति मेध्यं करो-
ति । तच्चानिष्टिमात्रेण लभ्यते । हिरण्यस्थोच्छिष्टादिसंस्पर्शोऽपि मृज्जाण्डवत्पारि-
त्वागामावात्प्रविशत्यम् ।

एकहविष्के षष्ठे कर्मणि देवतां [दक्षिणां च] प्रशंसति—

“ बहु वै राजन्योऽमृतं करोति । अथ जाम्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणम् ।
वदत्यमृतम् । अनृते स्त्रुतु वै कियमाणे दुरुणो मृक्षति । वारुणे यवमयं चरुं
निर्वपति । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति । अथो दक्षिणा । वारुणो हि देवतयाऽथः
समुद्भवे (६) ” [जा० का० १ म० ७ अ० २] इति ।

राजन्यः क्षत्रियो बहुविधममृतमश्नास्तीति करोति । तद्यथा—जाम्यै जापायै
जापात्वं संपादयितुमुपहरते यस्य कस्यचिद्वृक्षमुपेत्य स्त्रियं हरति । ब्राह्मणं वि-
द्याप्रसङ्गादिना जिनाति जयाति न्यक्करोति । स्पष्टममृतम् । प्रविशत्यमृते
वरुणायाभाविश्याम्नातत्वादथस्य वारुणत्वम् ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीय(चतुर्थ) आदे चिन्तितम्—

“सोपापौष्णादिके तन्धमङ्गलानामृत भिन्नता ।

तन्धे फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृवेदतः ” ॥

राजसूये श्रूयते—“ सोपापौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्णधरुः पौष्णधरुः
स्यामो दक्षिणा ” इति । “ आग्नावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रापौष्ण(वैष्णव)
अरुवैष्णवशक्कपालो वापनो दक्षिणा ” इति । तत्र द्वयोस्तिकयोस्तन्धेणानुष्ठा-
नम् । कुतः । ऋक्सस्य राजसूयस्य फलैक्येनैवदेकदेशयोरनयोरपि फलैक्यात् ।
न च दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति, येनावपि तथा शङ्क्येतेति यावे
ब्रूमः—१५१५वामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानेतानां कर्तृणां वेदादङ्गवनि भिद्यन्ते ॥

(राजसूचीवध्यानां रत्निहनिषामभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बा॒र्हस्प॒त्यं च॒रुं निर्व॑पति ब्र॒ह्म॒णो॒ गुहे॑
 शि॒तिपु॒ष्टो दक्षि॑णै॒न्द्रमे॒काद॑शकपालः॒ राज॒-
 न्य॒स्य गु॒हे ऋष॑भो दक्षि॒णाऽऽदि॒त्यं च॒रुं
 म॒हिष्ये॑ गु॒हे धेनु॑र्दक्षि॒णा नैर्ऋ॑तं च॒रुं परि॒-
 वृ॒क्षत्ये॑ गु॒हे कृ॒ष्णानां॑ बी॒हीणां॑ न॒स्रनि॑र्मिजं
 कृ॒ष्णा कू॒टा दक्षि॑णाऽ॒ग्रेय॑म॒ष्टाक॑पालः॒
 से॒नान्यो॑ गु॒हे हि॒रण्यं॑ दक्षि॒णा वारु॑णं द॒शक॑-
 पालः॒ सु॒तस्य॑ गु॒हे म॒हानि॑र॒द्यो दक्षि॑णा मा॒रु-
 तः॒ म॒म॒र्कपालं॑ आ॒म॒ण्यो गु॒हे पृ॒थि॒र्दक्षि॑णा
 सा॒वि॒त्रं द्वाद॑शकपालम् (१) । क्ष॒चुर्गृ॒ह उप॑-
 ध्व॒स्तो दक्षि॑णाऽऽ॒श्विनं॑ द्वि॒कपालः॒ स॒ंघ॒ही-
 तुर्गृ॒हे स॒वा॒त्यो दक्षि॑णा पो॒ष्णं च॒रुं भा॑ग॒दु-
 घ॒स्य गु॒हे इ॒यामो॑ दक्षि॒णा रौ॒द्रं गो॒षीधू॑कं च॒रु-
 म॒क्षावा॑पस्य गु॒हे श॒बल॑ उ॒द्धारो॑ दक्षि॒णेन्द्रा॑य
 सु॒त्रा॒णो पुरो॑दा॒शमे॒काद॑शकपालं॒ प्रति॑ निर्व॑-
 प॒तिन्द्रा॑याः॒ होम॑चेऽयं नो राजा वृ॒त्रहा॑ राजा
 भू॒त्वा वृ॒त्रं व॑ध्या॒म्यैत्रा॑बा॒र्हस्प॒त्यं भ॑वति श्वे॒तार्यै॑
 श्वे॒तव॑त्सा॒र्यै दु॒ग्धे स्व॑र्य॒मूर्ते॑ स्व॑र्यमथित आ॒ज्य
 आ॒श्वेत्ये॑ (२) पात्रे चतुः॒श्रक्तौ॑ स्वयमवप-

जाये शाखायै कर्णाश्चार्कणाश्च तण्डुलान्वि
चिनुयाद्ये कर्णाः स पर्यसि बाह्वस्पत्यो येऽ-
र्कणाः स आज्ये मैत्रः स्वयंकृतं वेदिर्भवति
स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृत इधमः सैव श्वेता
श्वेतवर्त्सा दक्षिणा (३) ॥

(सारिधं द्वादशकपालमाथये वर्षस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयज्ञुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अहमे देविकादिकं कर्मषट्कमेकदिनकर्तव्यमुक्तम् । नवमे रत्निनां हवींष्यनुदिनं
क्रमेण कर्तव्यान्मुच्यन्ते । त्रैकादश हवींषि विधत्ते-

बाह्वस्पत्यमिति । कस्मिन्विशेषो ब्रह्मा, तस्य गृहे राजा गन्तैवामिष्टिं कु-
र्वात् । एवं सर्वत्र । शितिपूष्ठः श्वेतपूष्ठः । कृताभिषेका राज्ञः स्त्री महिषी । परिवृ-
क्तिः प्रीतिरहिता राज्ञः स्त्री । तद्गृहे गत्वा कृष्णानां त्रीहिणां कृष्णान्त्रीहिभ-
सैर्निर्मिद्यावचादमन्तरेणैव तण्डुलाभिष्याद्य चरुः कर्तव्यः । कूटा मयसृङ्गन गौः ।
तूदः सारथिः । महानिरष्टः पीडितवृषणः । पुंभिः शुक्लः । अल्पतनुरित्यन्ये ।
क्षता मष्टिहस्तोऽग्नः पुराभ्यक्षः । संकीर्णवर्ग उपभ्रस्वः । समहीना धनसंग्रहक-
तां कोशाभ्यक्षः । सवात्सौ समानमावरी वत्सावेकोदरावित्यर्थः । यो राज्ञः पार्श्वे
षट् भागं प्रकाश्यामु गृह्णाति स भागदुदः । गावीपुकोऽरण्यमोघुवनिव्यञ्जः ।
अज्ञावापो द्युतकारः । शशलाब्धिवर्णैः । उदारो दीर्घपुच्छः । यथोक्तानि स-
र्वाणि हवींषि समस्य पशंसति-

“ रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य प्रदातारः । एतेऽप्रादा-
तारः । य एव राष्ट्रस्य प्रदातारः । वेऽप्रादातारः । य एवास्मै राष्ट्रं प्रपच्छन्ति ।
राष्ट्रमेव भवति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषाग्निधानम्)

रत्नान्वेषां सन्तीति रत्निनः । ब्राह्मणराजसूयमहिष्यादयो रत्निनः । तद्भिमानि-
देवातां दियाम्येतानि हवींषि । अवस्तदगृहेष्वेव गत्वा निर्वपेत् । एते रत्निनाम-
यिमानिनो देवा एव राष्ट्रं पदाहुमवादातुं च समर्थाः । अतः स्वकीयजसादिगृहेषु
निर्वापेण तुष्टा अस्यै राष्ट्रं पश्यच्छन्ति ।

रत्नीत्येकनाम्ना प्रसक्तं ममोमेक्यमपवादो देशभेदमात्रं प्रयोगभेदं प्रशंसति—

“ यत्समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथायथं निर्वपति रत्नित्वाय (१) ”

[ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

अरत्निनो रत्नराहिता इति श्रुतिः ।

पूर्वोक्तदेविकादिवदेकानुवाकविहितत्वेन प्रसक्तं दिनैक्यमपवादितुं दितभेदं वि-
धत्ते—

“ यत्सद्यो निर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाऽऽशिषमवकृन्धे । तावतीमवकृन्वीत ।
अन्नाहं निर्वपति । भूमसीवेनाऽऽशिषमवकृन्धे । भुयसो यज्ञकतूनुवैति ” [ब्रा०
का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

आशिषे कलम् । बहुदिनानुष्ठाने कतुचाहुत्ये जनानां प्रदीपते ।

गृहस्वामिने ब्रह्माग्निमानिने गृहस्वार्थं प्रशंसति—

“ बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे । मुखत एवास्यै ब्रह्म सश्रवति ।
अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति । शितिपृष्ठो दक्षिणा समुद्ध्यै (२) ” [ब्रा०
का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

मुखत एव कर्षोपक्रम एव यजमानार्थं ब्राह्मणजार्तिं संश्रमति सम्यक्कीदृशी
करोति । उतरुहं करोतीत्यर्थः । किंच प्रथमतो ब्रह्मगृहं यथा राजसूयगृहमित्येवं
ब्राह्मणजादिमनु क्षत्रियजापारम्भः कारितो भवति । इत्थं प्रशंसति—

“ हेतुमेकादशकपालं राजसूयं गृह । इन्द्रियभेषावकृन्धे । ऊर्ध्वो दक्षिणा
समुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

अदितिं प्रशंसति—

“ आदित्यं चरुं महिष्यै गृहे । इयं वा अदिनिः । अस्यांस मतिविद्यति ।
धेनुर्दक्षिणा समुद्ध्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

अथ द्रुतमब्राह्मण उपोक्षितं हविर्विष्टेयं विधत्ते—

“ भगव्यं चरुं वाशतायै गृहे । भगवेद्यास्मिन्दवाति । विदित्तगर्भा पटौही
दक्षिणा समृद्धयै (३) ” [जा० का० १ म० ७ अ० ३] इति ।

वावाता महिष्या अभिजिकाया अर्वाचीना परिवृक्तयाः नीदिरहिताया उत्त-
पत्वेन स्वर्धं मध्यमा राक्षः स्त्री । अत एवाध्वेधमकरणेऽध्वपलंकुर्वत्यो राज-
स्त्रिय उत्तममध्यमाधमाद्येकैर्मणैरेव नामभिर्निर्दिष्टाः—“ भूरिति महिषी । भुव
इति वावाता । सुवसिति परिवृक्ती ” इति । भगवेव सौभाग्यमेव । विदित्त-
गर्भा विशेषेण चित्तो ज्ञातोऽभिव्यक्तो गर्भो यस्या इति विग्रहः । पटौही काल-
गर्भिणी । निर्कंति प्रशंसति—

“ नैर्कंति चरुं परिवृक्तयै गृहे रुष्ण्यानां नीहीनां नखनिर्मिषम् । शम्पानेष्व
निर्कंति निरवदपते । रुष्ण्या कूटा दक्षिणा समृद्धयै ” [जा० का० १ म० ७ अ० ३] इति ।

शम्पानो निर्कंतिशरीरवाचां पति प्रशंसयैषा ।

अग्निं गृहस्वामिनं च प्रशंसति—

“ आग्नेयमष्टाकपालं सेनान्यो गृहे । सेनामेवास्व, सस्त्रपति । हिरण्यं
दक्षिणा समृद्धयै ” [जा० का० १ म० ७ अ० ३] इति ।

वरुणं प्रशंसति—

“ वारुणं दशकपालं सूतस्य गृहे । वरुणस्यपेवावरुण्ये । महानिरष्टो द-
क्षिणा समृद्धयै ” [जा० का० १ म० ७ अ० ३] इति ।

वरुणस्यो वरुणानुजा । मरुतः प्रशंसति—

“ मारुतं सप्तकपालं मागण्यो गृहे (४) । अजं वै मरुतः । अजमेवाव-
रुण्ये । पुष्टिर्दक्षिणा समृद्धयै ” [जा० का० १ म० ७ अ० ३] इति ।

मरुतां वैरपत्वेनान्वसंवादकवादन्यस्य । सवितारं प्रशंसति—

“ सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्रगृहे प्रसूत्यै । उपपन्नस्तो दक्षिणा समृद्धयै ”
[जा० का० १ म० ७ अ० ३] इति । अधिनौ प्रशंसति—

“ आधिनं द्विकपालं सप्तहीमुर्गृहे । अधिनौ वै देवानां भिषजौ । शम्पानेषास्मै

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषाप्रमिषानम्)

मेवजं करोति । सवात्पौ दक्षिणा समुदये ॥ [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । पूषणं प्रशंसति—

“ पूषणं चक्रं भागदुषस्य गृहे (५) । अर्चं वै पूषा । अजवेदावरुन्धे । शवापो दक्षिणा समुदये ॥ [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

यथा मरुता वैस्पत्येनाजसंपादकत्वाद्भक्तत्वं तथा पूषणोऽजापोवकत्वाद्भक्तत्वं । रुद्रं प्रशंसति—

“ रौद्रं गावीधुर्कं चक्रमक्षावापस्य गृहे । अन्त एव रुद्रं निरवदयेत् । रुद्रञ्च उदारो दक्षिणा समुदये ॥ [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

मायपदानपूर्वकत्वेन रुद्रस्य पुरतो निस्तारणमपि प्रशंसति ।

पाटेनावमतां हविःसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशैतानि हवीरपि भवन्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणै-
रास्यै राष्ट्रमवरुन्धे । राष्ट्रमेव भवति (६) ॥ [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

विहितेभ्यो द्वादशहविर्भ्य ऊर्ध्वं स्वगृहे द्विर्द्वयं विधत्ते—

इन्द्रायेति । यति पातिस्विके गृहे । सुत्राम्यो सुत्रपालविधे । अहोमुचे शा-
वान्मोचकाय । पुरोडाशमेकादशकपालमित्यनुवर्तते ।

तमिषं पतिनिर्वपेत् प्रशंसति—

“ यथा यतिनिर्वपेत् । रत्निन आशिषोऽवरुन्धीरन् । यतिनिर्वपति । इन्द्राय
सुत्राम्यो पुरोडाशमेकादशकपालम् । इन्द्राय अहोमुचे । आशिष एवावरुन्धे ॥
[जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

रत्निनो नाल्लणराजन्मादय आशिषस्तद्विहितकलान्यवरुन्धीरन्गृहीयुः ।

अयं नो इति । एतेषां हविषां समीप एको मर्जि आम्नातस्तस्य विनिर्माण-
मापस्तम्ब आह—“ अयं नो राजा वृषहा राजा भूत्वा वृषं बभ्यादिति पुरस्ता-
त्स्विष्टकृत्योऽभ्यर्च्यते ॥ इति ।

अयं राजा राजसूयस्य कर्वाऽस्माकं राजा योऽस्त्यसौ अनुवधकृतो राजा
भूत्वा शर्तुं बभ्यात् ।

बभ्यादित्येतस्य पदस्थाऽऽशीरर्थत्वं द्योतयति—

“ अयं नो राजा वृषहा राजा भूत्वा वृषं बभ्यादित्याह । आशिषमेवैता-
माशस्ते ॥ [जा० का० १ प० ७ अ० ३] इति ।

८९० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
 (राजसूयविषयाणां रत्निहविषानभिधानम्)

यदुक्तमावस्तम्बेन—“भोभूदेऽभिषेचनीयस्वोक्तस्य दीक्षां प्रकथयति मैत्रावरुण-
 सत्या दीक्षणीया ” इति । तामिदमभिषेचनीयनामकस्य सोमयागस्याङ्गभूतां
 दीक्षणीयां चोदकपाण्तेष्टिनामनाम विधत्ते—

मैत्रावरुणस्पर्शमिति । मैत्रावरुणस्पर्श इतिरिति शेषः । तत्र दुग्धे वारुणस्पर्श-
 श्रुतः । आज्ये मैत्रश्रुतः । कीदृश आज्ये । स्वयंभूते स्वयंमथिते । तदिदमावस्तम्बेन
 स्पष्टीकृतम्—“ येदां येतवस्तां यानाग्रस्य दती दुहन्ति तत्स्वयंभूतं संयोगेन परि-
 ब्रूहि तत्स्वयंमथितपाते विषजन्ति तत्स्वयंमिच्छीनमाज्यं भरति ” इति । अत्रिण
 कलपुष्परेले लेपितायां (ते) दती यत्तत्र आतश्चनपन्तरेणैव भूर्ति दधि भवति
 तत्तत्र बदरादिकलसंयोगेन परिवहति तत्तत्परितः क्षरति । तदिदं स्वयं मथि-
 तम् । नात्र मृङ्गाण्डे पाकः किंवाश्वत्थे पात्रे चतुःसक्तौ यदु वर्तुते । तत्तत्र पात्रं
 यथा कया [चि] च्छिन्नशास्त्रा न कर्तव्यं किंतु वाय्वाग्रमिषादेन स्वयमेव
 पतितया निष्पादनीयम् । कर्माः स्फुटिततण्डुलाः । अकर्णा अस्फुटिताः । तत्र
 स्फुटितैः पयसि बृहस्पतेश्चरुनिष्पादनीयः । अस्फुटितैस्तु मित्रस्याऽऽज्ये चरुः ।
 स्वयंकृता शास्त्रीयोद्धननादिरहिता । स्वयंदिनं सम्पन्नकशास्त्रीयच्छेदनमन्तरेणैव
 स्फुटितम् । स्वयंकृत इत्यः । अत्रापि शास्त्रीयसंपादनमन्तरेणैव निष्पन्नः ।

तमिन् विधिमनुष्य दशोर्हविष्याजयोः संसर्गं विधत्ते—

“मैत्रावरुणस्पर्शं भवति । येतायै येतवस्तायै दुग्धे (७) । वारुणस्पर्शे मैत्र-
 मथि दधाति । नक्षत्रैवास्मि क्षत्रं च तमीची दधाति । अथो नक्षत्रेव भद्रं
 प्रतिष्ठापयति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

वारुणस्पर्शे चरुपात्रेऽध्यापयित्वे तस्योपरि मैत्रं चरुपात्रमपि दध्यात् । तथा
 सति बृहस्पतिस्तथा ब्राह्मणजातिभिन्नरूपा क्षत्रियजातिभेद्युभयपरमे सम्पक्तेपा-
 दितं भवति । किंचाऽऽभारभूदे ब्राह्मण एव क्षत्रियजातिमाधेयत्वेन प्रतिष्ठापि-
 तवान्भवति । पाठक्रमेण पश्चात्पार्श्वं वारुणस्पर्शप्रचारमपवदितुं विधत्ते—

“वारुणस्पर्शेन पूर्वेण प्रचरति । मुखत एवार्श्वे ब्रह्म स२१यति । ब्रह्मन्नेव
 क्षत्रमन्वारम्भवति ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ३] इति ।

स्वयंशब्दानामभिप्रायमाह—

“स्वयंकृता वेदिर्मवति । स्वयंदिनं बर्हिः । स्वयंकृत इत्यः । अनभिधितस्या-
 भिहित्यै । तस्माद्वाशापरण्वमभिलितम् ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ३]
 इति ।

(राजसूयविषयाणां रत्निहविषानभिधानम्)

यद्देशजातं युद्धप्रयासेन पूर्वमनभिजितं तस्मात्प्राभिजयः स्वयंकृतादिना भवति । यस्मादेवं तस्मात्लोकेऽपि राजान्मरणं युद्धप्रयासमन्तरेणवाभिजितं दृश्यते । दक्षिणां प्रशंसति—

“सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणाः समृद्धयै (८)” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ३] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पुरां स्विष्टकृतोऽध्वर्युरयं न हति संजयेत् ॥ [इति] ।

अथ भीमार्ता ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प्र(या)कृतं सर्वमाचरेत् ।

लुप्तार्थं वाध्यतां वाऽऽद्यथोदकप्रापितत्वतः ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वहनिरुद्धमनादिकम् ।

वाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यते ॥”

“रत्निनामेषानि हवींश्चि” इतिवाक्येन राजसूये रत्निनामकानां देवानां सम्बन्धीनि कानिचिद्धर्माणि दशपूणीनासेष्टिविहविरूपाणि विहितानि । ऊर्ध्वं भेषजानाहंस्पत्ये हविषि भूयते—“स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदिनं बर्हिः स्वयंकृत इध्मः” इति । इष्टाबुद्धमनेस्वममपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिनिष्पाद्यते । स्फयेन्नोत्तमां त्वचमुदन्ति । देवस्य सवितुः सव इति खनति । स्फयेन वेदिं परिगृह्णातीति वद्विधानात् । यज्ञस्य घोषदत्तस्यास्मिन्नमुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रच्छिन्नं बर्हिः सत्पाद्यते । त्रीन्परिषीमित्यादिमन्त्रोपेवाभिः क्रियाभिरिध्मः सिध्यति । विहविरूपे तु हविष्मुद्धननाद्यपेक्षां वारयितुं स्वममित्मुक्तम् । यथास्थित एव तु प्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः । इध्माबर्हिणी अपि स्वत एव च्छिन्ने श्वासीयच्छेदननिरपक्षे ग्रहीतव्ये इत्यर्थः । तत्र संशयः । लुप्तार्थमलुप्तार्थं न सर्वपङ्कजातं विहवावनुष्ठेयमुत लुप्तार्थं वर्जनीयमिति । चोदकस्य साधारणत्वात्सर्वपङ्कजेपित्पाद्ये पक्षे माते सिद्धान्तं नूनः—अङ्गरी सङ्गैरुपकृतः पक्षं साधयति । तथा सत्यङ्गिनोऽङ्गकृत उपकारे साक्षादपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्वाङ्गिनं प्रत्यङ्गेष्वप उपकारः । योग्यताऽपि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति न त्वङ्गनाम् । वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टोपकारयुक्तानि यकृताबुद्धननाद्यङ्गानि । विहवती तु वेद्याः स्वतः सिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते । उपकारद्वारोपकारकाणां प्राक्काङ्क्षासंभिधियोग्यत्वाद्बुद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मादुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि ।

(राजसूयविधवाणी देवसुवीं हविषामभिधानम्)

सोऽयं चोदकमारितस्योद्यमनाद्यनुष्ठेयत्वपत्ययस्य भ्रान्तिस्त्वभिधयो बाध उच्यते ।
चोदकस्य त्वनुष्ठेयकारैरुपकारद्वारेणाऽऽकाङ्क्षासंविधिसोम्यतायुक्तैर्हविरासाद-
नामन्त्रैश्चरितार्थेता संपद्यते ॥

इति श्रीमत्ताम्रणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ गु॒हर्प॑तये पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं निर्व॑-
पति॑ कृ॒ष्णा॒नीं श्री॒ही॒णाः॑ सोमा॒य वन॑स्पतये
श्यामा॑कं च॒रुः॑ संवि॒त्रे स॒त्यप्र॑सवाय पुरो॒डाश॑
द्वाद॑शकपालमाशूनां श्री॒ही॒णाः॑ रु॒द्राय॑ पशु॒-
पत॑ये गावीधुकं च॒रुं बृ॒हस्प॑तये वा॒चस्प॑तये
नेवा॑रं च॒रुमि॒न्द्राय॑ ज्येष्ठा॒य पुरो॒डाश॑मेकाद॒-
शक॑पालं म॒हाश्री॑हीणां मि॒त्राय॑ स॒त्यायाऽऽ-
न्वा॒नीं च॒रुं वरु॑णाय धर्म॑पतये यव॑मयं च॒रुः॑
संवि॒ता त्वा प्र॑स॒वानाः॑ सुव॑तामग्नि॒र्गुह॑र्पतीनाः॑
सोमो॑ वन॒स्पती॑नाः॑ रु॒द्रः पं॒थूनाम् (१)
बृ॒हस्प॑तिर्वा॒चामि॒न्द्रो ज्येष्ठा॑नीं मि॒त्रः स॒त्यानां॑
वरु॑णो धर्म॑पतीनां ये दे॒वा दे॒वसु॒वः स्थ॑त इ॒म-
मा॑मु॒ष्याय॑णम॒नमि॒त्राय॑ सुव॑ध्वं म॒हते क्षा॒त्राय॑
म॒हत आ॑र्धि॒पत्या॑य म॒हते जा॑न॒राज्या॑यैष वो
भर॑ता राजा सोमोऽस्माकं ब्रा॒ह्मणा॑नाः॑ राजा
प्र॒ति त्य॑जाम॒ राभ्य॑मे॒धायि॑ स्वां त॒नुवं वरु॑णो

(राजसूयविधवाजा देवसुवा हविमामभियानम्)

अशि॒ध्वे॒च्छ॒र्चे॒र्मि॒त्रस्य॒ व॒त्या अ॒भु॒माम॒न्महि
म॒ह॒त॒ क्र॒तस्य॒ नाम॒ सर्वे॒ वा॒ता वरु॑णस्याभू-
वन्वि॒ मि॒त्र ए॒वैर॒रा॒तिम॒ता॒री॒द॒सू॒ष॒दन्त॒ य॒ज्ञियां
क्र॒तेन॒ प्यु॒ त्रि॒तो ज॒रि॒माणं॒ न आ॒न॒द्द॒वि॒ष्णोः
क॒मोऽसि॒ वि॒ष्णोः क॒न्त॒म॒सि वि॒ष्णोर्वि॒कान्त॒-
म॒सि (२) ।

(पशूनां वाताः पञ्चविंशतिध) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमे रत्निनां हवींष्यभिषेचनीयस्य दीक्षणीया चेत्येतावदुक्तम् । दशमे देव-
सुवां हवींष्युच्यन्ते । तानि चाभिषेचनीयगदस्माग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्यानुनिर्वा-
प्याणि । तथा च बौधायनः—“सह सोमो कीमात्सभिषेचनीयाय दशवेयाम च
सह परिवहन्सर्वे राज्ञः पुरोहितस्य गृहे दशवेयार्थं निदधात्वग्नीषोमीयस्य पशुपु-
रोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपति समानं तु स्विष्टकृद्विदम् ” इति ।
तान्येवानि हवींषि विधत्ते—

अग्नय इति । गृहपत्यादीन्यग्न्यादिदेवताविशेषणानि । सत्यपत्तवायामो-
षान्यनुज्ञानाय । ✕वर्हिभिरेव दिनेः पच्यमाना आशुजीह्वयः । रधूतबीजं महा-
जीह्वयः । आम्ना चान्यविशेषाः । तेष्वेवेषु निक्षिपु भूयपाशा देवताः प्रकीर्तयि-
तव्यम् ।

“देवसुवायेतानि हवींषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त एवासौ
सवाग्रयच्छाति । त एनं सुवन्ते । अग्निरेवैमं गृहपतीनां सुवते । सोमो यनस्य-
तीनाम् । रुद्रः पशूनाम् । बृहस्पतिर्वाचां । इन्द्रो ज्येष्ठानाम् । मित्रः सत्यानाम्
(१) । वरुणो धर्मपतीनाम् । एतदेव सर्वं भवति ” [जा० का० १ म० ७
अ० ४] इति ।

यान्यस्ये गृहपतय इत्यादिभिरुत्पत्तिविधिभिर्विहितान्यष्टौ हवींषि तान्येवानि

(राजसूयविधिषाणां देवतुषां हविषामभिधानम्)

देवतुषां संवन्धीनि । याविनी(न्वा) संज्ञया यजमानो देवस्तं सुवन्तेऽनुजानन्दी-
त्वम्यादयो देवतुवः । यावन्तो विधिवाक्येष्वम्यादयः श्रूयन्त एतावन्त एव
देवानां मध्ये तत्रा अभ्यनुज्ञातारः । अतस्त एवाम्यादयोऽस्मै यजमानाय तत्रा-
न्स्वोचितमैश्वर्यविशेषाभ्यप्यच्छन्ति । हेऽम्यादय एनं यजमानं सुवन्त ईश्वरो यथा
भवति तथाऽभ्यनुजानन्ति । तत्राग्निरेवैनं यजमानमन्वेष्टां गृहपतीनामीश्वरमनुजा-
नाति । एवमन्यत्रापीश्वरं सुरत इति योज्यम् । सोऽयं वनस्पतीनां रुद्रः पशूना-
मित्रयन्त्रोर्मध्ये सविता सत्यप्रसवानामित्रध्वशर्हर्तव्यम् । स्वभूताभ्यमस्यैश्वर्यार्थ-
यमोषा या अभ्यनुज्ञास्तासामीश्वरं करोतीत्यर्थः । गृहप्रवादीन्धर्मवत्पश्यान्नाप्रति
यत्स्वामित्वमेतदेव लोकेऽप्येक्षितं सुर्वैश्वर्यम् ।

उक्तानां हविर्विधीनां तृतीयौ सवितित्वादयो मन्वा आह्वाताः । तत्र कल्पः—
“पुरस्तात्स्विष्टकृतः सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति ” इति । णटस्तु—

सविता त्वेति । सविता हविर्विधी तृतीयो देवः । सोऽयं माधान्मात्मधर्मं
निर्दिशते । यजमानस्य स्वभूत्येव ऐश्वर्यमनुज्ञाः प्रसवाः । हे यजमान त्वां
सविता तेषां प्रसवानां स्वामित्वेन सुवतामभ्यनुजानातु । एवमुत्तरं त्वां सुवता-
मिति पदद्वयानुषङ्गेण योजनीयम् । हे देवा अम्यादयो ये पूर्व देवतुषो यज-
मानपेरकाः स्य ते युष्मिन् यजमानमामुष्यपण्यमुष्य देवदत्तस्य पुत्रममुष्य
वज्रदत्तस्य गौत्रं चानभिवाय शत्रुराहित्यार्थं सुवध्यमभ्यनुजानीष्वम् । किञ्च
बह्वे क्षत्रायानुत्तमक्षत्रियकुलाय, बह्व आधिपत्यायाप्रतिह्वनियननसानश्वर्याय,
बह्वे ज्ञानराज्याय जनसंबन्धि यज्ञार्थं तच्च सामरपर्यन्तभूमिष्विष्यत्वाऽबह्वसाव-
भौमत्वाय सुवतामित्यर्थः । विधत्ते—

“सविता त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूत्ये” [जा० का०
१ म० ७ अ० ४] इति ।

पञ्चमदयोर्मध्योत्तमभागयोः स्वार्थतामाशीःतरतां च दर्शयति—

“ये देवा देवतुवः स्येत्साह । यथायजुरेवैवत् । बह्वे क्षत्राय बह्व आधि-
पत्याय बह्वे ज्ञानराज्यायेत्साह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [जा० का० १
म० ७ अ० ४] इति ।

एष इति । “कल्पः—अथैनं रत्निभ्य आवेदयत्येष वो भरता राजोति” इति ।

हे भरता राजन्वैश्यादयो धनिका एव यजमानो दुष्प्राक् राजा । एवं स्वा-
मिने यथोचितं सेवधर्मित्यभिप्रायः ।

(राजसूयनिषद्याणां वेत्तुनां हविषामभिधानम्)

सोमोऽस्माकमिति । कल्पः—“ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्रह्मा जयति ” इति ।

सोम उक्तेमो देवो राजा न स्वधमो यः क्षत्रिय इत्यर्थः ।

भरतानामिव ब्राह्मणानामप्ययमेव राजेति भातिं वारयितुं व्याचष्टे—

“ एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात्सोम-
राजानो ब्राह्मणाः ” [ब्रा० का० १ य० ७ अ० ४] इति ।

यंसामन्मन्त्रेण ब्रह्मा स्वकीयं राजानं विमज्ज निर्दिष्टवांस्तस्मात्क्रिकेऽयं भिष्टो-
मादिषामेव सोममेव राजशब्दोपहितैः सोम राजन्नेह बरोहेत्यादिभिर्मन्त्रैरुप-
चरन्ति ।

कल्पः—“ यति त्वन्नाम राज्यमधाधीति वारुणीभ्यां यजमानो मुखं विपृष्टे ”
इति । षाठस्तु—

प्रति त्यदिति । ऋतस्य नामेत्यन्त आद्यो मन्त्रः । सर्वे माता इत्यादिरितितीयः ।
त्यदाज्यं महत् इत्यादि जानराज्यायेत्यन्तं यत्पूर्वपभिहितं तद्वान्यं नाम नमनीयं
यजमानस्य यथाऽवश्यं भवति तथा यत्प्रदायि वरुणेन यतिष्ठासितम् । वरुणः
स्वां तनुवमशिभेदाभितवान् । वरुणो धर्मपतीनामिति मन्त्रेऽभिधानाज्जर्मपतीत्युक्त-
वान्भवति यजमानस्य स्वाभित्वमभ्यनुजानती वरुणस्य स्वकीयो तनुः । वरुण-
शब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाग्न्यादिदेवास्तदनुज्ञाजी स्वस्वतनुया-
भितवन्त इति द्रष्टव्यम् । यममपि शुचेर्भिवस्यानुज्ञया यत्याः कर्मयोग्या अभूव ।
मित्रः सत्त्वानामिति मन्त्रेऽभिहितत्वात् । मित्रशब्देनाग्न्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
अत एवाग्न्यादिदेवैरनुज्ञाता यमं महत् ऋतस्य प्रौढस्य यज्ञस्य नामामन्महि
राजसूयं कर्म कुर्म इति नामधेयं सर्वदा मन्यामहे । किंच, कृत्विजः सर्वे
वरुणस्यानुज्ञया माताः कर्मयोग्या अभूवन् । मित्रश्वैरस्मान्माति रक्षकत्वेनाऽऽ-
ममभैररतिं वैरिणं विशेषेणातारोद्विष्य यथा वैरिणमातिलङ्घयामस्तथाऽकरोत् ।
यज्ञिषा कृत्विज ऋतेन यज्ञेनासूषुदन्त रक्षितवन्तः । निमिषांस्तणादिनिर्वर्णैषां-
गेषु विस्तरार्थ इति विवोऽग्निः । स नोऽस्माकं जस्मिणं जरथा शैथिल्यं व्यु-
विशेषेणोद्धृत्वाऽऽनहासुष्यं व्यापितवान्भवति । दीर्घासूष्यं कृतवानित्यर्थः । तदिदं
यन्मद्वयं पादशो व्याचष्टे—

“यति त्वन्नाथ राज्यमधीत्याह (१) । राज्यमेवास्मिन्यतिदधाति । स्थां वनुर्ब वरुणो अशिभेदित्याह । वरुणसर्वमेवावरुण्ये । शुचेर्दिवस्य जत्या अभूमेत्याह । शुचिमेवैनं नत्वं करोति । अयमपि महत कदस्य नाभेत्याह । मनुव एवैनम् । सर्वे वाता वरुणस्याभूवन्तित्याह । सर्ववातमेवैनं करोति । वि मित्र एवैररातिमवारीदित्याह (२) । अरादिमेवैनं वारयति । असूषुदन्त याज्ञिया कतेनेत्याह । स्वदयत्वेवैनम् । ऽयु तितो जरिमाणं न आनदित्याह । आयुरेवासिमन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ४] इति ।

वरुणसर्वं वरुणस्यानुज्ञान् । एनं राजसूयं मनुव एव पुनः पुनः कर्तुमिच्छत्येव । सर्वेऽभ्यर्च्युग्रभूतयो वाता व्रतयोग्या मस्य मजमानस्मात्तौ सर्ववातः । एनं मजमानमरार्तिं दारयति त्रैर्धधिकम् कारयत्येव । एनं यज्ञं स्वदयत्वेन स्वादु करोत्यविघ्नेन पाञ्चमवत्यर्थः । मुखमार्जनं विधत्ते—

“ द्वाभ्यां विमृष्टे । द्विषाद्यजमानः यतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ४] इति ।

पुरतो निर्वाप्यस्थानुनिर्वाप्यैः सहैव श्विष्टकृदवदानं विधत्ते—

“अग्नीचोमीमस्य चैकादशकपालस्य देवसुक्तां च हविषामग्नये श्विष्टकृते समवेद्यति । देवताभिरेभैनमुभयतः परिरूहाति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ४] इति ।

एकवाधीनोती देवता, इतरवाहावगम्यादिदेवताः । एवमुभयतो देवताभिर्यज्ञस्य परिग्रहः । कल्पः—

“विष्णोः क्रमोऽस्तीति त्रीन्विष्णुक्रमान्माचः करोमति ” इति । पाठस्तु—

विष्णोरिति । वाचयेमे रथसमीपगमने व्याख्यातम् । विधत्ते—

“विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमात्तौकानभिजयति (४) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ४] इति । अथ विनियोगसंग्रहः—

“सवितेति स्वामेहस्तं ब्रह्मा गृहीत एव वः ।

रत्निभ्यः स्वाधिनं ज्ञयात्तोमेति ब्रह्मणो जवः ॥

यतिद्वाभ्यां मुखं स्वाधी मार्तिं विष्णोस्त्रिभिः करमः ।

दृशमे अनुवाकेऽस्मिन्नष्टौ मन्त्राः सदीरिषाः ॥ इति ।

अथ नीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“नानावीजेषु यागेषु वाग्विस्तर्गश्च पूर्ववत् ।

शङ्किते तद्विधौ तस्याविधित्वेन तु जन्नेरम् ॥”

राजसूये नानाविधबीजयुक्ता यागाः भूताः—“अमये गृहपत्ये पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपति छण्यानां श्रीहीणाः सोमाय दनस्पत्ये श्यामार्कं चरुम् ॥” इत्या-
दिना । प्रकृतौ प्रणीतामण्यनकाले निषमिताया वाचो हविष्कृत आह्वानकाले
वितर्गः भूतः । स चात्र चोदकप्रातः । तत्र यथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले
वाग्विस्तर्गो विकल्पित इति पूर्वपक्षे यागे चरम एवेति राक्षान्तः । अथैवं पूर्व-
पक्षिणोऽधिका शङ्क्य, न इत्येव कण्वयने विहितं वाग्विस्तर्गस्तु विहित इति ।
तत्रेदमुत्तरम्—विहितस्य वाङ्मनियमनस्वोपधित्वेनार्थं हविष्कृदाह्वानकालीनो
वाग्विस्तर्गोऽनुद्यते, रागमातृत्वान्नासौ विधीयत इति । तस्यात्मासनवद्विस्तर्गोऽपि
चरम एव काले निषम्यते ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“नानावीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भूयोऽपि वा सकृद् ।

चिकीर्षैकपात्रयोगाणां भिन्नत्वाच्च सकृद्भवेत् ॥”

राजसूये नानावीजयागेषु सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव प्रयोजकः । कुतः । स-
र्वावघाताविषयायामेकस्यां चिकीर्षायां मरुतत्वादिति यागे ज्ञमः—तन्मन्त्रोऽवघात-
व्योदकापिदेशेन यागो बीजेषु प्रयुज्यते । तण्डुलनिष्पत्तौ स छतार्थः संपन्नः ।
पुनर्बीजान्तरे तण्डुलनिष्पत्तये सप्तमस्यावघातस्य प्रयोजकव्यवहारसकृन्मन्त्रपाठः ।
अवघातयसङ्गतात्मध्ये मवाठक उदाहृतोऽप्यत्र मन्त्रविषयसाभादनुस्मारितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपत्राठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(राजसूयनिष्यगणामभिषेकार्यजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अ॒र्ये॒तः॒ स्या॒पां॒ प॒तिर॑सि॒ वृ॒षां॒ऽरु॒मिर्वृ॑षसे-
 नोऽसि॒ व्रज॑क्षितः॒ स्थ म॒रुता॑मोजः॒ स्थ सूर्य॑-
 व॒र्चसः॒ स्थ सूर्य॑त्वचसः॒ स्थ मा॒न्दाः॒ स्थ
 वा॒शाः॒ स्थ श॒करीः॒ स्थ वि॒श्वभू॑तः॒ स्थ जन॑-
 मृतः॒ स्थाभे॑स्तेज॒स्याः॒ स्था॒पामो॑र्षधीना॒ऽर॒ रसः॑
 स्था॒पो दे॒वीर्मधु॑मतीरगृ॒ह्ण॒त्तूर्ज॑स्वती॒ राज॑सूयाय
 चि॒ता॒नाः । या॒भिर्मि॑त्राव॒रुणा॑व॒भ्यपि॑ञ्च॒न्यामि॑-
 रि॒न्द्रम॑न॒य॒च॒त्तरा॑तीः । रा॒ष्ट्र॒दाः स्थ रा॒ष्ट्रं दत्त॑
 स्वा॒हा रा॒ष्ट्र॒दाः स्थ रा॒ष्ट्रम॑मु॒र्धे दत्त॑ ॥१॥

(अत्येकादश च) ।

इति ऋण्यवजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे देवसुधां हवींष्युकानि । एकादशेऽभिषेकार्यजलविषया मन्या उच्यन्ते ।
 कल्पः—“अपां गृह्णागृह्णात्याग्नीध्रे वापय्यैर्गृह्णन्ते षोडश सप्तदश वा महा
 गृह्णन्ते शकन्ते एव गृह्णा गृह्णन्ते, अर्धेतः स्थेति सारस्वतीष्यन्तु हस्तिवेनेव
 मन्त्रेण गृह्णात्येवमुत्तरैरेव जुहोति तेन गृह्णाति, अपां पतिरिति समुद्रियाः
 सैन्धवीर्वाज्यो वाऽभ्यः पुनदः स्यात्पुरुषे पशौ वाऽभ्यवेते मतीपमन्व ऊर्षिर्गु-
 ष्यत्स्वर्वापमन्वो वृषाऽसीति यः मतीपं वृषसेनोऽसीति योऽर्वापं मन्वक्षित इति
 कृष्णानां मरुतामोज इति माः मतीपं गच्छन्ति ह्यादुनीनां वा प्रभावरीः स्थेति
 या उत्सपद्मिद्वा तपैव पत्यवसिच्यन्ते परिवाहिणीः स्थेति परिनदीनां सूर्यवर्चस
 इत्यातपति वष्याणां सूर्यत्वचस इति यासु रूप्याणि परिहस्यन्ते मान्दा इति
 स्थावरानां वाशा इति पुण्याणां शकरीः स्थेति गोरुत्स्वानां विश्वभूत इति पमसो

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थं कृत्वा यमन्वाणामभिधानम्)

जन्मभूय इति दध्नोऽग्नेस्तेजस्या इति घृतस्थापामोषधीनां रस इति मधुनोऽग्नौ
देवीर्मधुमतीरगृह्णाभिति तथैव होमे ग्रहणे चानुपजति राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रं दत्त
स्वाहेति होतृसंयुक्ते राष्ट्रदाः स्थ राष्ट्रममुन्मै दत्तेति ग्रहणसंयुक्ते ” इति ।

सूत्रार्थो मन्त्रव्याख्यान एव स्पष्टी भविष्यति । मैभावरीः स्थ परिवाहिणीः
स्थेति मन्त्रद्वयं शाखान्तरगतम् । अत्र मन्त्रपाठस्तु—

अर्धेत इति । हे सारस्वत्य आपो सूर्यवर्धेतः स्थ, अर्धं प्रयोजनमुद्दिश्य
सारस्वत्या नद्या तकाशाद्यद्देशं मन्त्रि गच्छन्तीत्यर्थेतः, सूर्यं तथाविधाः स्थ ।
तमुदं कांचिज्जदीं पुनर्दं वा तंबोऽध्यापां पतिरसीत्युच्यते । त्वदीये जलं गृह्णा-
मीत्यभिप्रायः । हे प्रदीपं युध्यन्मूर्धे त्वं वृषासि सेचकोऽसि । हेऽन्वीपं युध्य-
न्मूर्धे त्वं वृषसेनोऽसि सेचनक्षपा सेना जलराशिरूपा यस्यासौ वृषसेनः । पुरुषे
पशौ वा नदीमुत्तरीतुं पविष्टे सत्युपरिभागस्थ ऊर्मिः प्रवाहस्योन्मैन्तरेण युध्यति,
अधोभागस्थः प्रवाहानुकूलः सहसा गच्छन्मूर्धन्तरेण युध्यति, तदुभयमनोकम् ।
हे कूप्या आपो सूर्यं व्रजक्षितः स्थ, वने गोश्रवद्वल्लीनां निवासयोग्ये
कूपस्थाने क्षिपन्ति निवसन्तीति व्रजक्षितः । हे प्रतीपगामिन्य आपो सूर्यं मरु-
तानोजः स्थ वायुनां वसरूपा भवत । आवर्त्तादिषु वायुना प्रतिहताः सत्यः
प्रतीपं गच्छन्ति । हे आतपयुकनृद्विसंवन्धिन्य आपो सूर्यं सूर्यवर्धेतः स्थ,
सूर्यवद्वर्धेजो यासां ताः सूर्यवर्धेतः । हे सूर्यादिपविचिम्बमाहिष्य आपो
सूर्यं सूर्यवर्धेतः स्थ, सूर्यस्य त्ववशरीरं पतिविम्बरूपेण यातु तिष्ठति ताः
सूर्यत्वचसः । हे स्थावरा आपो सूर्यं मान्दाः स्थ मत्वभावान्मन्दरूपाः
स्थ । हे मीहारगता आपो सूर्यं वाशाः स्थ वशा भवत ।
नीहारे हि नदीप्रवाहवन्मनुष्यगतिं न पतिमध्नाति ततो वशत्वम् । गोगर्भ-
वेष्टन उल्के स्थिता हे आपो सूर्यं शकरीः स्थ गर्भरक्षणे शका भवत । हे
क्षीरगता आपो सूर्यं विश्वभूतः स्थ, विश्वं विभ्रतीति विश्वभूतः । क्षीरेण हि
प्राणिजार्तं पुष्यते । हे दधिगता आपो सूर्यं जगभूतः स्थ । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
हे घृतव्रवस्था आपो सूर्यमग्नेस्तेजस्याः स्थ, व्यासत्वात्वाद्घृतमग्नेस्तेजस्तेन
मवास्तेजस्याः । हे मधुदवरूपा आपो सूर्यमपामोषधीनां रसः स्थ । गुप्तरस-
जन्मत्वादुभयसारत्वं प्रसिद्धम् । राजसूयार्थं चितानाभित्तमन्त्र कात्विजोऽग्नौऽग्नौ-

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्यजर्हविषयमन्त्राणामभिधानम्)

हणन् । कीदृशीः । देवीर्द्विष्यमाना मधुमतीर्बधुरा ऊर्ध्वस्वतीर्विलपदाः । ता एव पुनर्विशेष्यन्ते—यामिरङ्गिर्देवताः पूर्वं मिवावकृणावन्मन्त्रि-
न्युनरवि यामिरङ्गिररातीः शशूनतिकम्बेभ्यमनपंस्तादृशीरपो गृह्णातिस्वल्पः ।
हे आपो यूपं राष्ट्रपदवाघजमानाय राष्ट्रं दत्त स्वाहा तुम्भभिर्दं स्वाहुतम् । हे
आपो राष्ट्रपदस्वादुम्बै रामधुभिश्चिरादिवर्मणे राष्ट्रं दत्त । अत्रार्थेत्यादिषु पञ्चद-
शासु मन्त्रेष्वपो देवीरित्युक्तं शेषत्वेनानुषज्यते । स्वाहाकारान्तो राष्ट्रदा इति
मन्त्रो होमकाले शेषत्वेनानुषज्यते । तद्वहियस्तु ग्रहणकाले । विधत्ते—

“ अर्धेतः स्येति जुहोति । आहुत्यैवैनं निष्क्रीय गृह्णाति । अथो हवि-
ष्कृतानामेषामिष्टानां गृह्णाति ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति ।

एताः सरस्वत्यादिनदीगता अशो निष्क्रीय निःशेषेण पीत्वा । किंचाऽऽ-
हृत्या हविष्कृता हवीरूपत्वं प्रापिता मवन्ति । आप्यहोमस्यतीक्ष्णारण्यरूपत्वात् ।
होमादूर्ध्वमेतेन मन्त्रेण ग्रहणं विधत्ते—

“ बहन्तानि गृह्णाति । एता वा अपां राष्ट्रम् । राष्ट्रमेवासौ गृह्णाति ।
अथो भिषमेवैनमभिवहन्ति ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति ।

सरस्वत्यावन्मरुता वा नद्यां यवाहृत्वा बहन्त्यस्तासौ तकाद्याद्गृह्णीयात् ।
एता एव बहन्त्यः कुत्पारूपेण बहुविधतस्मोपकारित्वात्पां राष्ट्रमित्युच्यते ।
तद्ग्रहणेन यजमानार्थं राष्ट्रं कृतं भवति । किंचैनं यजमानं यति भिषं बह-
न्ति । स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ अपां पतिरसीत्याह । मिथुनमेवाकः ” [भा० का० १ प० ७
अ० ५] इति । यजमानस्य तस्याभिवृद्धये जलसंपत्तिं पदर्शयति—

“ नृषांऽशूषीरितिह (१) । ऊर्मिमन्तमेवैनं करोति ” [भा० का० १
प० ७ अ० ५] इति । स्वाधीनमेनायुक्तत्वं दर्शयति—

“ नृपतेनोऽसीत्याह । सेनामेवास्य तस्त्विति ” [भा० का० १ प०
७ अ० ५] इति । वैश्यादिपलासंपत्तिं दर्शयति—

“ व्रजक्षितः स्येत्याह । एता वा अपां विशः । विशमेवासौ पयूहति ”
[भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति ।

नगरस्थितवैश्यवत्कूपे सर्वदाऽवस्थानाद्वैश्यावम् । अन्नमाहिं दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजलविषयमन्त्राणामभिधानम्)

“ मरुतामोजः स्थेत्माह । अचं वै मरुतः । अचमेवावरुन्धे ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति । राष्ट्रस्य वैर्यमभिषवत्त्वं तेजो दर्शयति—

“ सूर्यवर्चसः स्थेत्माह (२) । राष्ट्रमेव वर्चस्त्वयः ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति । सत्मानुवपमुक्तं स्वातन्त्र्यं दर्शयति—

“ सूर्यैवचक्षः स्थेत्माह । सत्यं वा एतत् । मद्भवेति । अनृतं मदातपति वर्चति । सत्मानुते एवावरुन्धे ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति ।

आतपरादिताया वृष्टेः मभूतत्वेन कलपर्यन्तस्थापित्वादातपमुक्तायास्तद्वैपरी-
त्यम् । सत्यं सत्यं वक्तुमनृतं वर्जयितुं क्षमत्वं तयोः परोक्षः । वेदने मद्यं सति—

“ तेन२ सत्मानुते अदिते हिरणः । य एवं वेद ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति ।

विधिरास्वपु वर्षणादिकं विसृज्येव कर्तुं शक्यत्वाद्वाष्ट्रगतब्राह्मणवर्गस्य
ब्रह्मवर्चसं दर्शयति—

“ पान्दाः स्थेत्माह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्वयः (३) ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति ।

नीहारे वरमवस्य दर्शितत्वाद्वाष्ट्रस्यापि वरमत्वं दर्शयति—

“ वाशाः स्थेत्माह । राष्ट्रमेव वरमयः ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति ।

अस्वमतानामर्षा पशुसंबन्धात्पशुर्षाणि दर्शयति—

“ शकरीः स्थेत्माह । पशवो वै शकरीः । पशूमेवावरुन्धे ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति । क्षीरस्थजलेन क्षीरसंपादिं दर्शयति—

“ विधभुतः स्थेत्माह । राष्ट्रमेव विधस्त्वयः ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति । दध्न इन्द्रियमवत्त्वात्तज्जलेनेन्द्रियसंपादिं दर्शयति—

“ जनभुतः स्थेत्माह । राष्ट्रमेवेन्द्रियस्त्वयः ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति । घृतस्य तेजोऋतत्वात्तेजःसंपादिं दर्शयति—

“ अग्नेस्तेजस्याः स्थेत्माह (४) । राष्ट्रमेव तेजस्त्वयः ” [भा० का० १ प० ७ अ० ५] इति । अन्नोषधिरतस्य मधुरवान्मधुसंपादिं दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिधेकार्यजस्रविषयमन्त्राणामभिधानम्)

“ अवाधोऽर्धानां रतः स्थेत्पाद् । राष्ट्रमेव मध्व्यमकः ” [ना० का० १ म० ७ अ० ५] इति ।

बह्वन्तीनां गृह्णातीति नदीयावमवाहे जलमहर्षं यदुक्तं तस्यानुकूलत्वं द्योतयन्मुख्यकत्वं विधत्ते—

“ तारस्वतं महं गृह्णाति । एषा वा अर्षा पृष्ठम् । दत्तरस्वती । पृष्ठमेव न२ सप्तानानां करोति ” [ना० का० १ म० ७ अ० ५] इति ।

तारस्वत्याख्याज्यदीविशेषादानीयमानः तारस्वतः । अर्षा पृष्ठं पृष्ठमनुपरिवर्तिनी प्रशस्तेत्यर्थः । पृष्ठमेव करोत्युक्तद्वयेव करोतीत्यर्थः ।

शास्त्रान्तरमतेनैकेन मन्त्रेण सह षोडशसंख्यां विधत्ते—

“ षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकलो वै पुरुषः । पात्रमेव पुरुषः । तस्मिन्वीर्यं दधाति ” [ना० का० १ म० ७ अ० ५] इति ।

षोडशसंख्याकाः कृत्वा अनयवा यस्मेति षोडशकलः । एकादशेन्द्रियैः पञ्चभूतैश्चोत्पादितत्वाच्छरीरस्य षोडशकलत्वम् ।

अर्धेत इत्यादीनां षोडशमन्त्राणां होमशेषत्वं महमशेषत्वं च पूर्वं विहितम् । अर्धेतः स्थेति जुहोति बह्वन्तीनां गृह्णातीत्यभिधानाच्चोभयभावस्थितां षोडशसंख्यां तप्तस्य दर्शयति—

“ षोडशभिर्जुहोति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वाविंशशतं पश्यते । द्वाविंशशतं राधुनुद्वक् । पायनुद्वप् सदांषि छन्दोऽस्ति । वाचैर्बैन२ सर्वैर्मिश्रच्छन्दोभिरभिविञ्चति (५) ” [ना० का० १ म० ७ अ० ५] इति ।

अनुद्वच्छन्दसोऽक्षरसंघातगामित्वाद्वागुपत्वम् । अनुद्वभो वा इमानि यावन्त इति तापनीये सर्वदग्धेनुत्वाभिधानात्सर्वच्छन्दोरूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ तारस्वतीजलेऽर्धेति होमः सामुदिके त्ववाम् ।

वृषाञ्तीति पक्षीषोर्मावन्वीषोर्षौ पुनर्वृष ॥

मज्ज कूम्भासु मरुतां वायुमसिह्वास्वथ ।

सूर्यश्चाऽऽ(वाऽऽ)वपवृष्टासु सूर्यविम्बमुतासु च ॥

मान्दाः स्थिरासु वायव्यः स्थ नीहारस्थासु शकरीः ।

नवोत्पस्थासु विधेति क्षीरणासु जनेति तु ॥

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

दधिमासु मृतस्थानु त्वमेर्मधुगवासु तु ।

अपामपः स्रवणेन ऋगेवा राश्रूदा इति ।

स्वाहान्तो होमगोऽन्यस्तु ग्रहणे वश पञ्च च ॥ ११ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्तामसाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाहकेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

देवीरापः सं मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वं
महि बर्चः क्षत्रियाय वन्वाना अनाधृष्टाः सीद-
तोर्जस्वतीर्महि बर्चः क्षत्रियाय दधतीरनिभृष्ट-
मसि वाचो वन्धुस्तपोजाः सोमस्य दाशर्मसि
शुक्रा वः शुक्रेणोत्पुनामि चन्द्राश्चन्द्रेणामृता
अमृतेन स्वाहा राजसूर्याय चितानाः । सध-
मादो युमिनीरूर्ज एता अनिभृष्टा अपस्पृशो
वसानः । पस्त्यासु चक्रे बर्हणः सधस्थमपा-
शिणुः (१) मातृत्मास्वन्तः । क्षत्रस्योर्ल्व-
मसि क्षत्रस्य योनिरस्याविज्ञो अग्निर्गृहपतिरा-
विज्ञ इन्द्रो बुद्धश्रवा आविज्ञः पूषा विश्ववेदा
आविज्ञो मित्रावरुणावृतावृधावाविज्ञे यावा-
पृथिवी धृतर्वते आविज्ञा देव्यदितिर्विश्वरूप्या
विज्ञोऽथमसावाप्नुष्यायणोऽस्यां विर्यस्मिन्नाह्रे
महते क्षत्राय महत आर्चिपत्याय महते
जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेन्द्रस्य (२) वर्जोऽस्ति धार्ज-

म॒स्त्वयाऽयं वृ॒ज्रे ब॑ध्या॒च्छत्र॑बा॒धनाः स्थ पा॒त
मां प्र॒त्यञ्जं पा॒त मां ति॒र्यञ्जं म॒न्वञ्जं मा पा॒त
दि॒ग्भ्यो मां पा॒त वि॒श्वो॒भ्यो मा ना॒श्राभ्यः
पा॒त हि॒र॒ण्यव॑णा॒वुप॑सो॒ विरो॒केऽयं॒ऋ॒ष्यावु॒-
दि॒तो सूर्य॑स्याऽऽरो॒हत् वरु॑ण मि॒त्र ग॒तं तत्-
श्र॒क्षाया॒मदि॒तिं दि॒तिं च (३) ॥

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशेऽभिषेकजलमन्त्रा उक्ताः । द्वादशे तज्जलसंस्कारमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ देवीराप इति वेदते सवे ग्रहान्समवनीय ” इति ।

अप्सु जादो वृक्षविशेषो वेदस्तस्मै निर्मितं द्योमकलकसदृशं पात्रं सतै तस्मिन्
न्तते वामनैर्गृहीतास्ता अपोऽननयेत् । पाठस्तु—

दे॒वीरा॒प इति॑ । हे आपो दे॒व्यो नाना॑पात्रेषु गृहीता सूर्यं सत्रि॒याप॑ राज्ञे
बहि॑ व॒चो ब॒न्वाना॑ मह॒त्तेजः॑ संपाद॒यन्त्यः॑ परस्परं संतु॒ष्यध्वम् । कीद॑रयः कीद॒-
शीभिः॑ सह । मधु॒मती॑र्मधुरा मधु॒मती॑र्मिमधुरा॒मिः सह॑ ।

मन्त्रसामर्थ्येन परस्परं संसर्गः संपद्यत इति दर्शयति—

“ दे॒वीरा॒पः सं मधु॑मतीर्मधुमतीभिः संतु॒ष्यध्वमि॑त्याह । ब्रह्मणे॒वेनाः स॑स्तृ॒णवि॑”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ अनाधुष्टाः सीदतेत्यन्तरा होतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सावधि-
त्वा ” इति । पाठस्तु—

अनाधु॒ष्टा इति॑ । हे आपोऽनाधुष्टाः केनाप्यतिरस्कृता ऊर्जस्वतीः सारस्व-
त्यः सीद॑त तिष्ठ॑त । किं कुर्व॑त्यः । राज्ञे मह॒द्वचो॑ दध॑त्यः ।

मन्त्रसामर्थ्येनैवाऽऽतामुपवेशनमपि संपद्यत इत्याह—

“ अनाधु॒ष्टाः सीद॑तेत्याह । ब्रह्मणे॒वेनाः सा॑दयति ” [भा० का० १ प्र० ७
अ० ६] इति । विवने—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्यजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

“अन्तरा होतुश्च विष्णिष्ये ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयाते । आग्नेयो वै होता ।
ऐन्दो ब्राह्मणाच्छंसी । ऐवसा भैवेन्द्रियेण सोमयवो राण्डु परिगृह्णाति ”
[जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

य वो देवामाश्रय इत्याद्याग्नेयशस्त्रपाठाद्योताऽऽग्नेयः । इन्द्र त्वा नृषभे वप-
रित्याद्यैन्द्रशस्त्रपाठाद् ब्राह्मणाच्छंसिन ऐन्द्रत्वम् ।

कल्पः—“अनिभृष्टमसीति तस्मिञ्छतमानं हिरण्यमवधाव” इति । पाठस्तु—

अनिभृष्टमिति । हे हिरण्य त्वयनिभृष्टमसि यदादिवद्वह्निसेषोऽेषि नितरां
भृष्टं नासि न भवसि । किंच वाचो यन्धुरसि । हिरण्यवत्तया हि राजाभात्वा-
दीनां वाक्सर्वैराद्रियते । तपोऽजा असि सेतापवतोऽग्नेर्वातोऽसि । हिरण्यस्याग्निरे-
तस्त्वाम् । तथा चाऽऽधानप्रकरणेऽग्निं पठत्य श्रूयते—“तस्य रेतः परापवत् ।
तद्धिरण्यमभवत् ” इति । सोपस्य दावमासि सोमस्य कथार्थं त्वं दत्तमसि ।
“हिरण्येन कीर्णानि ” इति श्रुतेः ।

कल्पः—“शुक्रा वः शुक्लेणोत्पुनामीति तेनोत्पूय ” इति । पाठस्तु—

शुक्रा व इति । हे आपः शुक्रा वो दीपिषतीषुष्पाञ्जुक्तेषा दीपिषता हिर-
ण्येनोत्पुनानि । कीदृशीः कीदृशेन । चन्त्राश्चन्द्रेण । अभयोराह्लादकत्वं प्रति-
क्षम् । अमुता अमुतेन । स्वादुत्वादापोऽमृताः । विपत्ताद्विरण्यममृतम् । पुनरपि
कीदृशीः । स्वाहाकारसंवादितहोमशुक्राण राजनूयाय चितानाः सेपादिताः । विधत्ते-

“हिरण्येनोत्पुनाति । आहुतये हि पवित्राम्यामुत्पुनन्ति न्यावृत्तौ(१) ”
[जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

पवि स्थारितं हिरण्यं दर्भेण दीर्घसूत्रेण वा प्रमथ्य तत्सूत्रं हस्ताभ्यां भूतो-
त्पुनीवात् । आर्घ्यं त्वाहुत्यर्थं पवित्राम्यामेवात्पूयते । आपस्त्वभिषेकार्थं इत्या-
द्याद्वापूच्यर्थं हिरण्येनोत्पुनम् । हिरण्यपरिमाणं विधत्ते—

“शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतन्द्रियः । आयुष्येवान्द्रियं यतिति-
ष्ठति ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

राजपेये शूपाधरोहणप्रसङ्गे वाक्यपेवद्भ्याख्यातम् । मन्त्रद्वयभावानानर्थो
लोकसिद्ध इति दर्शयति—

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

“ अनिभूदवसीत्याह । अनिभूदः सेतम् । वाचो बन्धुरित्याह । वाचो सेव
बन्धुः । तपोषा इत्याह । तपोषा सेतम् । सोमस्य दावयसीत्याह (२) ।
सोमस्य सेतदापन् । शुक्रा वः कुक्केशोत्पुनामीत्याह । शुक्रा सापः । शुक्र
हिरण्यम् । चन्द्राश्चन्द्रोत्पुनामीत्याह । चन्द्रा सापः । चन्द्रः हिरण्यम् । अमृता अमृ-
तेनेत्याह । अमृता सापः । अमृतः हिरण्यम् (३) । स्वाहा राजसूयाये-
त्याह । राजसूयाय सेना उत्पुनाति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

राजसूयाय राजसूयान्दर्मतराज्याभिषेकाय ।

कल्पः—“ सधमादो शुम्निनीरिति चतुर्ष्वेषावेणु ध्यानयाति पालाश औदु-
म्बर आभये नैवमोषे च ” इति । पाठस्तु—

सधमाद इति । वरुणः परत्यासु गृहस्थानीयास्यन्तु अन्तर्मध्ये सधस्थं
चक्रे तामिरजिः सह स्थितिं कृतवान् । कीदृशीषु परत्यासु । मातृवमासु । अवि-
द्यमेव मातरो मातृवमाः । अविस्नेहशुक्रा मातरो हि पुत्रं पालयन्ति विष्य तद्वत्पाल-
यिष्य इत्यर्थः । कीदृशी वरुणः । अपां शिशुः । मातृस्थानीयानामपां पुत्रस्था-
नीयः । किं कुर्वन् । वसान एता अपी वसवदाच्छादयन् । कीदृशीरपः । सधमादः
स्वान्तःस्थितेन वरुणेन सहैकस्मिन्देवे स्थित्वा तं वरुणं मादयित्रीर्हर्षयित्रीः ।
शुम्निनीर्दीप्तिमतीर्धनवतीर्षा । ऊर्ध्वो बलहेतुभूताः । अनिभूता मवादिवद्भर्जना-
योग्याः । अपस्सुतः कर्माणीच्छन्तीः । विधत्ते—

“ सधमादो शुम्निनीरुर्ध्वं एता इति वारुण्यचां गृह्णाति । वरुणसर्वेषा-
वरुणैः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

वरुणसर्वं वरुणानुज्ञानम् । अत्र एकत्वे वक्ष्यसि—

“ एकया गृह्णाति । एकदेव यजमाने वीर्यं दधाति ” [जा० का० १
प्र० ७ अ० ६] इति ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ क्षत्रस्योत्त्वमसीति तार्ष्यं यजमानः परिधत्ते ।
क्षत्रस्य योनिरसीति वैष्णुरनुष्णीयं दिवसिं येन वैष्णुरविस्थावक्षते ” इति ।
तार्ष्यं धृतार्कं वसम् । वार्षपेथे व्यासपादौ मन्त्रौ । विधत्ते—

“ क्षत्रस्योत्त्वमसी क्षत्रस्य योनिरसीति तार्ष्यं चोष्णीयं च प्रयच्छति
स्योनित्वाय ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

यजमानो राजत्वात्क्षत्रियः । ताप्सोष्णीषयोरपि क्षत्रसंबन्धिन्ये समो नित्यं समानमादित्यं भवति । विषत्ते—

“ एकशतेन दर्मपुञ्जीलैः पवयति । शतामुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आत्मिक-
शतः (४) । यावानेव पुरुषः । तस्मिन्वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प०
७ अ० ६] इति ।

बहुभिर्देवताडीभिर्मुक्तमेकं काण्डे दर्मपुञ्जीलं, तादृशैरेकाधिकशतसंख्याकै-
र्यजमानं शोधयेत् । शतवीर्यः शतेन्द्रिय आत्मा यजमानजीवः शताधिकामे-
कत्वसंख्यां पूरयति । दस्यवयमक्षरं क्रमेण विषत्ते—

“ दध्याशयति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । उदुम्बरमाशयति । अचाशस्यावरुन्धे ।
शष्पाण्याशयति । सुरावलिमेवैनं करोति ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ०
६] इति ।

दध्ना इन्द्रियपिपासालेनेन्द्रियावरोधः । उदुम्बरफलस्य मधुरत्वान्मुदुत्वाच्चातुं
योग्यत्वम् । शष्पाणि मालवृणानि । बीहिषवाङ्मुराणीत्यर्थः । तेषां सुराजनक-
त्वात्सुरात्वम् । सा च सुरा मलिः पूजा यस्य सोऽयं यजमानः सुरावलिः ।

कल्पः—“ आविचो अग्निरित्याविदो यजमाने वायव्यमहिरुदानीय ” इति ।
आविद आवितस्तंशका मन्त्राः सन्त । उदानीयाऽऽग्नीमीयाद्दहिर्निःसार्यैः पाठस्तु—

आविच इति । अग्निरिदानीं गृहपतिराविचोऽग्नेन कर्मणा गृहपतित्वं
लब्धवान् । इन्द्रः प्रवृन्दकीर्तिं लब्धवान् । पूषा विश्वार्थं लब्धवान् । पित्रावरुणौ
सत्यवचनवृद्धिं लब्धवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ नियमेन सर्वस्वव्यापारस्त्वं व्रतधारणं
लब्धवत्यौ । अदितिर्देवमादा च सर्वदेवशरीरमुक्तत्वं लब्धवती । देवतारूपान्वहपु-
त्रानुत्पादयतीत्यर्थः । अयं पुरतो वर्तमानोऽसौ नरसिंहवर्माऽऽमुष्यायणोऽमुष्य राजे-
न्द्रवर्मणः पुत्रः पौत्रो वा । तादृशो यजमानोऽस्यां यजामारिभन्नाद्ये बहुद्वयः
क्षत्रत्वादिपूर्वव्याख्यातमुणेभ्यः पयोप्राः सन्नाभिजस्तान्गुणात्संभवानित्यर्थः ।

एष इति । कल्पः—“ एष वो भरता राधेत्युक्त्वा ” इति ।
पूर्ववदनेन मन्त्रेण यजमानं रतिभ्यः प्रदाय “ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ” इति ब्रह्मा जपतीत्यर्थः । विषत्ते—

“ आविद एता भवन्ति । आविदेमेवैनं पवयन्ति (५) ” [ब्रा० का०
१ प० ७ अ० ६] इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्घ्यजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

एता आविश्य इत्याद्या आविश्यंशुक्रा मन्त्रवाचो वाचनीया भवन्तीत्यर्थः ।
तेनैव यजमानवाचिद् गृहपतित्वादित्यामे वाचयन्तीत्यर्थः ।

आशमन्त्रचतुष्टयपाठं प्रशंसति—

“ अग्निरेवैनं गार्हपत्येनावति । इन्द्र इन्द्रियेण । पूषा पशुभिः । मित्राव-
रुणौ प्राणापानाभ्याम् ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

गार्हपत्यं गृहपतित्वम् । इन्द्रियेणावतीत्यनुवर्तते । पञ्चममन्त्रं प्रशंसति—

“ इन्द्रो वृषाय वज्रमुदयच्छत् । स दिवमलित्वत् । सोऽभ्येष्टः पन्था अभ-
वत् । स आविज्जे द्यावापृथिवी भूतज्जेते इति द्यावापृथिवी उपाधारत् । स
आभ्यसेव वसूत इन्द्रो वृषाय वज्रं पारहत् । आविज्जे द्यावापृथिवी भूतज्जेते
इति यदाह (६) । आभ्यामेव वसूतो यजमानो वज्रं भ्रातृव्धाव महरति ”
[जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

इन्द्रेणोद्यतस्य वज्रस्य तीक्ष्णतया सुखोके रेखा संपन्ना । सा च सूर्यस्य
भागोऽभवत् । तदानीं द्यौरुत्पादनेन क्षुब्धा यदा वज्रवहारायानुज्ञां दत्तवती तदा
स इन्द्रोऽनेन मन्त्रेण द्यावापृथिव्यौ सेवित्वा ताम्प्राप्तुमर्हातो वृषाय वज्रं ग्राह-
रत् । एवं यजमानोऽभ्येनेन मन्त्रेण वैरिणे वज्रं महरति । पञ्चममन्त्रं प्रशंसति—

“ आविष्ठा देव्यदितिर्विशरूपीत्याह । इष्टं वै देव्यदितिर्विशरूपी । अस्या-
येव प्रवितिष्ठति ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति । भूमिरेव
कांचिन्मूर्तिं धृत्वा देवमाताऽदितिरित्युच्यते । सप्तममन्त्रस्य पूर्वभागं प्रशंसति—

“ आविन्तोऽयमस्तावामुव्यापजोऽस्मां विरयस्मिन्नाष्टू इत्याह । विर्येवैनं रा-
ष्ट्रेण सप्तमवति ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

विशा करप्रदायिन्या यजया राष्ट्रेण सर्वसम्पदुक्तेन भूमिविद्येयेण च यज-
मानं सप्तममन्त्रेण । तस्य मन्त्रस्योत्तरभागानुत्तरी च मन्त्रौ पूर्ववद्व्यापके—

“ गृहते क्षत्राय महव आधिपत्यस्य महते जानराव्यायेत्याह । आशिषमे-
वेतामाशास्ते । एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाभ्यं राजेत्याह ।
तस्मात्सोमराजाभ्यो ब्राह्मणाः (७) ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

कस्यः—“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि दार्वेण हति धनुर्ध्रजमाशाय मयच्छति ” इति ।

(राजसूयविषयाणामभिषेकार्थं जलतस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

इन्द्रस्येति । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य वज्रवत्पहारसांचनमसि । अतस्त्वयाऽयं यजमानो वैरिणं वध्यात् । विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्न इति धनुः मयच्छति विजित्यै ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

ज्ञाञ्चिवाति । कल्पः—“ शत्रुबाधनाः स्येति जीन्वाणावतः ” इति ।

बाणा शस्त्रं तद्युक्ताग्रानित्यर्थः । जीनिपून्मयच्छदीति शेषः । हे इषवो मूर्धं शत्रूणां बाधका भवथ । विधत्ते—

“ शत्रुबाधनाः स्येतीषून् । शत्रून्नेवास्म माधन्वे ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति । मयच्छदीत्यनुवर्तते ।

कल्पः—“ पात मा यत्यञ्चमिति मदीयमानाननुमन्वधते ” इति । पाठस्तु—

पात मेति । यदा वैरी पुरतः स्थित्वा बाणं मुञ्चति तदानीमयं विध्यमानो बाणस्य मत्पङ्क्तुस्रो भवति । पार्श्वयोः स्थित्वा बाणमोक्षणेऽयं विषमभवति । पृष्ठतः स्थित्वा बाणमोक्षणे पलायमानोऽयमन्वग्भवति । हे मदीया बाणाः यत्य-गादित्यर्थं मां पात परकीमेभ्यो यथोक्त्यकारेण मां प्रमगच्छन्मथो बाणेभ्यो रक्षत । मुद्धकुशला हि स्वकीयैर्बाणैः परकीयानपसारयन्ति स्त्रण्डयन्ति वा । अतो मद्धस्तेऽवस्थिता हे बाणाः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो मां पात । न केवलं परकीयबाणेभ्य एव रक्षणं किंतु विश्वाम्यः सर्वाभ्यो नाह्नाभ्यो नाशहेतुभ्यः शत्रु-कृतपीडाभ्यो मां पात । मन्वस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—

“ पात मा यत्यञ्चं पात मा विमञ्चमन्वञ्चं मा पतेत्याह । तिस्रो वै शरव्याः । यतीषी तिरश्च्यन्ती । ताम्य एवैनं पान्ति ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

शरव्या हिंसिकाः परकीयहेतवस्तावत् पूर्वोक्तीरित्या मत्पयादिरूपाः ।

मन्वयभागं व्याचष्टे—

“ दिग्भ्यो मा पतेत्याह । दिग्भ्य एवैनं पान्ति ” [जा० का० १ प० ७ अ० ६] इति ।

वृत्तेशवर्तिनीषु दिक्षु स्थिताः संप्रविमहकारिषनुष्यनुत्सेन (ण) वैरिणो

(राजसूयविषयाणामभिवेकार्थजलसंस्कारमन्त्राणामभिधानम्)

भीषयन्ति । तान्मो दूरदेशवर्तिनीभ्यो दिग्भ्य एव यजमानं हस्तस्था बाणाः पान्तयेव । सूतीयमार्गं म्याचष्टे—

“ विधाभ्यो मा नाहूभ्यः पान्तिषाह । अपरिमितोदयेन पान्ति ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

अपरिमिताद्बहुविधाहूमावहारादित्वाहूमात् । कल्पः—

“ हिरण्यवर्णादिमुद्यतावभिमन्त्रयेत् ” इति ।

वेद्यमुद्यतो धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ । पाठस्तु—

हिरण्यवर्णाविति । हे वरुण धनुनिवारक वायहस्त, हे विव सनुमारक दक्षिणहस्त युवां गर्तमारोहन्, वेद्यमुद्यतो धनुर्बाणयुक्तौ यजमानहस्तौ रथस्थो-परिभारं गर्तसदृशमारोहन् परकीयबाणेभ्यो रक्षतम् । परितश्चर्मकलकादिभिराच्छादिते सति रथस्थोपरिभागो गर्तसदृशो भवति । आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते—
यवतां विरोके सूर्यस्थोदितौ मविदिनं यान्युर्वाति सूर्योदयात्पूर्वमावीनि तेषां संमन्थिनि विशिष्ट आलोके प्रवर्तमाने सति यः सूर्यस्थोदयस्तस्मिन्नुत्पजे सति । कीदृशी बाहू । हिरण्यवर्णौ सुवर्णसूचितकवचमविधौकेन हिरण्यवद्भा-समानौ । अयःस्थूणी लोहस्तम्भवदत्यन्तदृढौ । ततो रथारोहणादूर्ध्वमदितिम-खण्डितां रवसेनां दिशि खण्डितां परसेनां च चक्षाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेयम् । विचसे—

“ हिरण्यवर्णावुवतां विरोक इति विदुषा बाहू उद्गृह्णाति । इन्द्रिषं वै वीर्यं विदुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरिष्ठादात्मन्वसे (८) ” [आ० का० १ प्र० ७ अ० ६] इति ।

उद्ग्रहणमुद्यतयोरभिमन्त्रणम् । बौधायनपक्षे तु यथाव्याख्यानं बाहूयवनार्थं एव मन्त्रः । इन्द्रिषं वीर्यं हस्तपादादिगतसामर्थ्यं, तत्सामर्थ्यप्रदत्ताजिह्वुच्छन्द-सस्तद्रूपत्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवीति वैतसे पात्रे सर्वा अपि न्येदयः ।

अनेति सादयेन्मध्ये होतुर्मैसाह्मयाधिष्णययोः ॥

अनिभुष्टेति पार्वन्तः शतस्वर्णं विनिक्षिपेत् ।

स्वर्णेनोरधनं शुक्राः पात्रेषु व्यानयेत्सध ॥

(राजसूयविषयदिग्व्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

सृजेति धारयेत्स्वामी ताम्योष्णीषद्वयं कथान् ।

स्वामिने वाचयेदावितैत्तमन्त्रान्विनिर्गतौ ॥

एष वः स्वामिने दद्यात्स्तोमोऽस्मा ब्रह्मणो जपः ।

इन्द्रं दद्यात्स्वामिनोऽभ्यो धनुः शत्रुविति पाणकान् ॥

पठेधूमन्त्रयेत्स्वामी हिरं बाहुं तथोद्यतौ ।

अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्रा विंशतिरीरिताः ॥ इति ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथप्रकाशेऽष्टमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमऽष्टकेऽष्टमप्रपाठके नवोद्देशोऽनुवाकः) ।

समिधमा तिष्ठ गायत्री त्वा छन्दसामवतु

त्रिष्टुत्स्तोमो रथंतरं सामामिदं देवता ब्रह्म

णमुग्रामा तिष्ठ त्रिष्टुप्त्वा छन्दसामवतु पञ्चदशः

स्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं ब्रह्मिणं विरा-

जमा तिष्ठ जगती त्वा छन्दसामवतु सप्तदशः

स्तोमो वैरूपं सामं मरुतो देवता विद्ब्रह्मि-

णमुदीचीमा तिष्ठानुष्टुप्त्वा (१) छन्दसा-

मवचं कविदशः स्तोमो वैराजं सामं मित्रा-

वरुणी देवता बलं ब्रह्मिणमुर्ध्वामा तिष्ठ-

पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु शिणवजयस्त्रिंशौ

स्तोमो शाक्वरैरवते सामनी बृहस्पतिर्देवता

षष्ठां ब्रह्मिणमीदृष्वान्यादृष्वैतादृष्वं प्रतिह-

ह्वं मितश्च संमितश्च समंराः । शुक्रज्योतिश्च

(राजसूयविषयदिग्भ्यास्यापनमन्त्राणामभिधानम्)

चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च
 सत्यश्चर्तपाश्च (२) अत्यश्वाः । अग्नये स्वाहा
 सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै
 स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेन्द्राय
 स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहाऽ-
 रक्षाय स्वाहा भर्गाय स्वाहा क्षेत्रस्थ पतये
 स्वाहा पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे
 स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्ष-
 त्रेभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा परि-
 प्लवेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा (३) ।

(अनुष्टुप्चर्तपाश्च सरीसृपेभ्यः स्वाहा) ॥

इति रुक्णयजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 षमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽभिरुक्थिजलसंस्कारादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे दिग्भ्यास्थापनमन्त्रा
 उच्यन्ते । कल्पः—“अथैनं पञ्चमिर्दिशो व्यास्थापयति समिधमा विधेति मनसा
 चानु प्रकामति ” इति ।

व्यास्थापयति त्रिविधद्विगभिमुखत्वेन विजयाय प्रस्थापयतीत्यर्थः ।

तत्र प्रथमपञ्चपाठस्तु—

समिधमिति । समिध्येतेऽस्वाहादित्य इति समित्वाभी दिकां दिशमादि-
 ष्ठाऽऽकम्ब विष्टा तथा स्थितं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री रक्षतु । स्तोमानां मध्ये
 त्रिवृत्स्तोत्रो रक्षतु । साज्नां मध्ये रथंवरं साम रक्षतु । देवानां मध्येऽग्निर्देवो रक्षतु ।
 ब्रह्म ब्राह्मणसर्वदीपं दधिणं धनं रक्षतु । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वस्तं सान्नासणे

(राजसूयविषयदिग्भ्याम्वापनमन्त्राणामभिधानम्)

समाश्नातम्—“ तिसुभ्यो हिं करोति स मध्यमया तिसुभ्यो हिं करोति स मध्य-
मया तिसुभ्यो हिं करोति स उत्तमयोधयी त्रिवृतो विष्टुतिः ” इति ।

अथमर्थः—उपास्यै गायतेत्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति । तेषु
तिसुभ्य ऋभ्यो हिं करोति गायेत् । कामिस्तिस्तुभिः । मध्यमया त्रिष्वपि सूक्तेषु
या मध्यमा तथा स उदावा गायेत् । तथा सति तिसुभिर्गीतं भवति । सोऽयं
मध्यमः पर्यायः । द्वितीये सूक्तत्रयगतया मध्यमया गायेत् । तृतीये पर्याये सूक्त-
त्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकरणे त्रिवृत्स्तोमसंभाम्बिनी विशिष्टा स्तुतिः
संपद्यते । सेयं स्तुतिरुद्यतीनाम्नाभिधीयत इति । अभि त्वा शूर नोनुपदत्यस्था-
मुभ्युत्पन्नं साम रथंतरम् । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उग्रमिति । पूर्वन्मायेन योजनीयम् । पापिनां शिक्षकेण येनाभिधित-
त्वादाक्षिणादिगुमा ।

पञ्चदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसुभिः स एकया
स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसुभिः स एकया पञ्चभ्यो हिं
करोति स एकया स एकया स तिसुभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा एकैकेनैव
तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्राप्येकः क्रमः । मध्यमपर्याय आवाप्तिः पञ्चभिर्ज्ञ-
ग्भिर्गामेत् । तथा—मध्यमां त्रिर्गामेत् । इतरे द्वे सक्तसक्तद्वामेत् । द्वितीय-
पर्याये मध्यमां त्रिर्गामेत् । तृतीयपर्याये उत्तमां त्रिर्गामेत् । सेयं पञ्चदशस्तोमस्य
संभाम्बिनी विष्टुतिरिति । तस्माः पञ्चपञ्चिनीति नाम । त्वादिद्धि हृषामह इत्ये-
तस्मामुभ्युत्पन्नं साम बृहत् । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

विराजामिति । जलाधिपेन वरुणेन पालिता सती सम्यक्कलितैः सस्यैर्द-
शेभेण राजत इति विराट् परीची दिक् । सप्तदशस्तोम एवाम्नातः—“ पञ्चभ्यो
हिं करोति स तिसुभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स
तिसुभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसुभिः स तिसुभिर्न+ति
दशसभा सप्तदशस्य विष्टुतिः ” इति ।

+ सर्वपुस्तकेष्विति शब्दो वर्तते । परंतु नृपयुक्त इति शेषम् ।

१ क. न. “सप्त.स” ।

(राजसूयविषयसिंघ्यास्थापनमन्त्रालयमिधानम्)

मध्यमपर्याये मध्यमासृजं विर्गमेत् । द्वितीयपर्याये मध्यमां विर्गमेत् । तृतीय-
पर्याये मध्यमासृजं च विर्गमेत् । सेर्ये सप्तदशस्तेपसंस्त्रिंशती विष्टुतिर्वैश्व-
न्तेत्यभिधीयते । यथाह इन्द्र्येष्टस्वामृच्युत्पन्ने साध वैश्वसु । वसुर्थमन्त्रपाठस्तु—

उद्दीचीमिति । एकविंशस्रोत एवाम्नातः—“ सप्तभ्यो हि करोति स
तितुभिः स तितुभिः स एकया सप्तभ्यो हि करोति स एकया स तितुभिः स
तितुभिः सप्तभ्यो हि करोति स तितुभिः स एकया स तितुभिः सप्तसप्तिभ्ये-
कविंशस्य विसृतिः ” इति ।

प्रथमपद्यानि उत्तमां सहस्रायेत् । द्वितीयपद्यानि प्रथमां, तृतीयपद्यानि मध्यमां
सहस्रायेत् । सप्तमेकविंशस्तोमसंनधिनी विष्णुसिद्धिं सप्तसप्ततिनीत्यभिधीय-
त इत्यर्थः । विना सौममिन्द्र मन्वन्तु त्वेत्यस्यामृष्यावन्तं साम वैराजम् ।

पञ्चमयन्त्रपाठस्तु—

ऊर्ध्वामिति । विणवस्तोम एवमाग्नादः—“नवम्भो हिं करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवम्भो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवम्भो हिं करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै विणवः” इति ।

प्रथमपद्यानि प्रथमा निर्मायेत् । मध्यमां पञ्चकृत्यो गयेत् । उत्तमां सङ्कदा-
येत् । द्वितीयपद्यानि प्रथमां सङ्कदायेत् । मध्यमां निर्मायेत् । उत्तमां पञ्चकृत्यो
गयेत् । तृतीयपद्यानि प्रथमां पञ्चकृत्यो गयेत् । मध्यमां सङ्कदायेत् । उत्तमां
निर्मायेत् । सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेक्षत्वाज्जिघांसनामको षष्ठसप्तमः ।

वयस्त्रिंशत्सौ एवमस्मात्:-“एकदशभ्यो हि करोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एकैकदशभ्यो हि करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हि करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्यो वै वयस्त्रिंशः” इति ।

प्रथमपर्याये प्रथमां विर्गावेत् । मध्यमां सप्तकृत्वः । उत्तमां सङ्कृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमः सङ्कृद्द्वितीयां त्रिस्तुतीयां सप्तकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो द्वितीयां सङ्कृत्तृतीयां विरिति । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोयानामन्तः । यत्तु वाजपेय उच्यतेऽप्यनुवाके त्रयोदशस्तोमश्चतुर्दशस्तोम इत्यादिकमाप्तात् तत्सर्वमुज्ज्वलस्तोमभिपदिषेति ब्रह्मव्यम् । उन्नयनप्रकारस्तु सामसूत्रे ब्रह्मव्यः । योऽयं पुरोधमिति तस्यामुच्यतेऽयं साम आकरम् । रेवतीर्नः सप्तमाद् इत्यस्यामुच्यतेऽयं साम रेवतम् । त्रिषु मन्त्रेषु वासुपुत्राद्विषयैरपि ब्रह्मरक्षका उक्ताः ।

(राजसूयविषयदिग्यतरथापनमन्त्राणामभिधानम्)

चतुर्थे आरीरबलस्य तदक्षकत्वम् । मञ्जमे वर्चसः पत्यपातशूरनामकृतस्य तेजसो धनरक्षकत्वम् । विधत्ते—

“ दिशो व्यास्थापयति । दिशामभिलिखे ” [भा० का० १ प० ७ अ० ७] इति ।

यजमानं दिक्षु प्रस्थापितवतोऽभ्यर्च्योपासनसमुक्रमणं विधातुं प्रसीति—

“ यदनु प्रकामेत् । अभि दिशो जमेत् ” [भा० का० १ प० ७ अ० ७] इति ।

यद्यभ्यर्च्योपासनमनु पादेन प्रकादेदिशामभिजयो भवेत्किंतुन्मायेद्विज्रनं याप्नुयात् । विधत्ते—

“ मनसाऽनु प्रकामति । अभि दिशो जयति । नोन्मायति ” [भा० का० १ प० ७ अ० ७] इति ।

प्रक्रमणस्य कृतत्वादिविजयः । पादेन तदकरणादुन्मादाभावः ।

समिदादीनि दिशां नामाति पशंसति—

“ समिधमा तिष्ठेत्याह । तेज एवावरुन्धे (१) । उग्रमा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराजया तिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । उदीचीया तिष्ठेत्याह । पशूमेवावरुन्धे । ऊर्ध्वाया तिष्ठेत्याह । सुवर्गमेव लोकमभिजयति ” [भा० का० १ प० ७ अ० ७] इति ।

समिच्छद्भ्यः दीक्षिमेतिपादकतया तेजःप्राप्तिः । उग्रशब्द इन्द्रियवलोपेतः । अन्नं वै विराडितिभुत्तनुसारेणाभ्याप्तिः । “ यर्हि पशुमापीतमुदञ्चं नयन्ति ” इति पशोरुत्तरदिक्तं बन्धवशात्पशुप्राप्तिः । स्वर्गलोकस्थोर्ध्वप्राप्तित्वादभिजयः । विहितं मानसमुक्रमणं पशंसति—

“ अनुजिहीवे । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ (२) ” [भा० का० १ प० ७ अ० ७] इति ।

कल्पः—“ मारुतमेकविंशतिक्रवाले निर्वपति वैश्वदेवीमामिक्षां तस्यारण्येऽनुवाक्यतृतीयैर्गवैः कपालाभ्युपदधाति—ईदङ्चान्याहङ्चेत्तेताभ्यां मध्येऽरण्येऽनुवाक्येन ” इति । पाठस्तु—

ईदङ्चेति । ईदङ्ङित्यादीनि षष्ठ्येकेषाणां नामधेयानि । तद्वृत्तेण भावितत्वात्कपालानामपि तन्नाम । हे मथमकपाल त्वमीदङ् चामि । एतन्नामकमेवाति । एवमप्यत्रापि योजयम् । विधत्ते—

“मारुत एव भवति । अर्धं वै परुतः । अर्धमेवावरुन्धे ” [जा० का० १ प० ७ अ० ७] इति ।

एव पुरोडाश इत्यर्थः । तस्मिन्गुणं विधत्ते—

“एकार्षीत्यतिक्रान्तो भवति प्रतिष्ठित्यै” [जा० का० १ प० ७ अ० ७]

इति । एकार्षीशः रतोमाना प्रतिष्ठेत्युक्तत्वात्प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ।

कवालोपधानमन्त्राणां शेषं पूरयितुं विधत्ते—

“योऽरण्येऽनुवाक्यो गणः । तं मध्यत उपधाति । आर्धैरेव पशुभिरारण्याभ्युपशून्परिगृह्णाति । तस्माद्ब्रह्मैः पशुभिरारण्याः पशवः परिगृहीताः ” [जा० का० १ प० ७ अ० ७] इति ।

अत्राऽऽम्नात ईदृक्चेत्यादिः सप्तसंख्यायुक्त एको गणः । शुक्रज्योतिषेस्पादिः सप्तसंख्यायुक्तोऽपरो गणः । तयोर्गणयोर्मध्ये गणान्तरं प्रक्षेपणीयम् । अरण्ये गत्वाऽभ्येत्यो योऽनुवाकस्तस्मिन्नुवाके स गण आम्नातः । तथा हि—“धुनिध ध्वान्ध ध्वनयश्च । त्रिलिम्बश्च त्रिलिम्बश्च त्रिलिपः ” इति । एतस्य गणस्य मध्यत उपधाने सत्युभयतोऽवस्थितैर्ग्राम्यैः पशुभिः परितोऽवभ्याऽरण्यान्पशून्गृह्णाति । यस्माद्वारण्यगणो मध्ये प्रक्षिप्तस्तत्कालोकेऽपरण्यवासिनो हरिणाद्य आनीयमानाः वस्त्रायनं वाराधितुं ग्रामे परिचर्यवद्भिर्हरिणादिभिरुभयत एकपाद्येन बद्ध्वा परिगृहीता भवन्ति ।

कल्पः—“अग्नये स्वाहेति षट्पाथानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति ” इति । “इन्द्राय स्वाहेति षट्पाथान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति ” इति च । “धृष्टिभ्ये स्वाहेति षट्भूतानामवेष्टीः ” इति च । “अद्भ्यः स्वाहेति षट्भूतानामवेष्टीः ” इति च ।

एतस्मिन्नेष्टिविनिर्गोष्पभिषेकानूर्ध्वं षट्कमेकं तत् ऊर्ध्वमपरं षट्कमिति द्रष्टव्यम् । षष्ठस्तु—

अग्नय इति । अत्र चतुर्थ्यन्तैरुकाः सर्वे देवताविशेषा द्रष्टव्याः ।

तत्र पाथानि विधातुं प्रसीति—

“धृष्टिर्बैभ्यः । अभ्यविष्यत (३) । स राष्ट्रं नामवत् । स एवानि पाथान्यवसवत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स राष्ट्रमभवत् ” [जा० का० १ प० ७ अ० ७] इति ।

(राजसूयविषयादिगव्यास्थापनमन्त्राणामभिधानम्)

देनस्य पुत्रः पृथिव्यामा कश्चिद्वाभा राजसूये पार्थिवोमे विनैवाभ्यविच्यत । ततः स राष्ट्रं न याप्नोत् । अतो राष्ट्रमाप्तये पार्थिवंशकान्मन्त्रये स्वाहेत्यादीनि मन्त्रवाक्यान्पि पयःपश्यत् । तैर्हृत्वा राष्ट्रं याप्नोत् । विचक्षे—

“ यत्पाथानि जुहोति । राष्ट्रमेव भवति ” [जा०का० १५०७अ०७] इति । भक्षस्तेव पाथोत्येव । यष्टसप्तममन्त्रो यशंसति—

“ सार्हस्वस्यं पूर्वेषामुत्तरं भवति । ऐन्द्रमुत्तरेषां मध्यमम् । जलं चैवास्मै क्षत्रं च सपीची दधाति । अथो जलमेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति (४) ” [जा० का० १५०७अ० ७] इति ।

बृहस्पतये स्वाहेत्येतन्मन्त्रवाक्यं पूर्वेषां षण्णां मन्त्राणां चरमम् । इन्द्राय स्वाहेत्येतद्वाक्यमुत्तरेषां षण्णां मध्यमम् । यथा सति बृहस्पतेरिन्द्रस्य च ब्राह्मण-क्षत्रियभिमानिदेवतादस्मै यजमानाय दध्यातिद्वयं सपीची दधाति परस्परस्नेह-मुक्तं करोतीत्यर्थः । किंच तपोर्मन्त्रयोः पूर्वोत्तरभावेन ब्राह्मणे क्षत्रियं प्रति-ष्ठापयति ब्राह्मणानुक्तं करोतीत्यर्थः । विचक्षे—

“ षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षड्परिष्ठात् । द्वादश संपद्यन्ते । द्वादश मासाः संपत्सतरः । संपत्सतरः सत्सु वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं मभ्यतो व्यप-सर्षति । तस्य न कुतश्चनोपाध्यायो भवति ” [जा०का० १५०७अ० ७] इति ।

दसन्ते^१ वसन्ते देवैः सोमस्य पीयमानत्वाद्ज्योत्स्नानत्वेन संपत्सरो देवानां पुरमिष भवति । यथा पुरे पण्यवीथी व्यवस्थितान्यामुपगतो वारिकाभ्यां मुक्ता भवति तस्यां गच्छ-पुरुषश्चौरैरविजो भवति तद्वत्पार्थिवोः वत्कथोर्मध्येऽभिषेकाय यजमानो देवपुरमध्ये यविशति तस्य कुतोऽप्यन्यस्माद्धापो न भवति । विचक्षे—

“ भूतानामवेष्टीर्जुहोति । अत्रात्र वै मृत्युर्जायते । यत्र यमैव मृत्युर्जायते । तत एवैनमवयजते । तस्माद्वाजसूयेनेजानः सर्वमापुरेति । सर्वे ह्यस्य मृत्युनोऽवेष्टाः । तस्माद्वाजसूयेनेजानो नामिचरितिवे । मत्पगोनमभिचारः स्तृणुते (५) ” [जा० का० १ म० ७ अ० ७] इति ।

भूतानां यक्षराक्षसापिशाचादीनां मृत्युहेतूनामवयजनस्य विनाशस्य हेतव आ-हुतयः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादिद्वादशमन्त्रवाक्या आहुतयो भूतानामवेष्टयस्ता जुहु-यान् । अत्रात्र सध्याकाळे मध्यरात्रे निर्जनदेश उच्छिष्टदेशे नात्याद्यवस्थायां च मृतोपद्रवस्तो मृत्युकृत्ययते । अनेन तु होमेन तव एव देशात्काटादवस्थाविशे-

पाचैर्न मृग्युपवयजये नाशयति । यस्मान्मृत्पुनर्नाशितस्तस्माद्वाजसूयेनेष्टवतो यजमानस्यावन्मृत्पुनरिहारेण कृत्स्नायुःपाहिर्भवति । यस्माद्दैरिमिरापादितो भूताग्रुपदवो राजसूययाजिने न दामोति नस्मादयं नाभिचरितैव नाभिचरणीयः । स च परैः कृतोऽभिचारः प्रत्यक्षकर्तुरेवामिमुखो भूत्वा तमेवमभिचारकर्तारं स्तृणुये हिनस्ति ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“दिशो व्यास्थापयेद्भूपमध्वर्युः समिपञ्चभिः ।

मारुतस्य कपालानि दध्यादीदृष्ट्वातुं दश ।”

अत्राभिषेकतः पूर्वं षट् पार्थान्सुचराणि षट् ।

पृथिवदृक्द्वयं तद्वत्सुभूतानामवेष्टयः ॥

षषोदशोऽनुवाकेऽस्मिन्निष्पत्तिरिति दीरिताः ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

षषोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूधा-
दमृतमसि मृत्योर्मा पाहि दियोन्मा पात्यवेष्टा
दन्दशुका निरस्ते नमुचेः शिरः । सोमो राजा
वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचः
सुवन्ता ते ते प्राणः सुवन्ता ते ते चक्षुः
सुवन्ता ते ते श्रोत्रः सुवन्ता सोमस्य त्वा
गुप्तेनाभि पिञ्जाभ्यमेः (१) तेजसा सूर्यस्य
वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरुणयोर्वीर्येण मरु-
तामोजसा क्षत्राणां क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि
समाववृजान्नधरागुदीचीरहि बुध्नियमनु संच-

(राजसूयविषयामिवेकमिधानम्)

रन्तीस्ताः पर्वतस्य घृषभस्य पृष्ठे नावश्चरन्ति
स्वसिचं इयानाः । रुद्रं यत्ते कथी परं नाम
तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि । प्रजापते न त्वदे-
तान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तज्जो अस्तु वयं स्याम
पतयो रयीणाम् (२) ।

(अग्रेस्तैकदश व) ॥

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथोदशेऽनुवाके दिव्यास्थापनमुक्तम् । चतुर्दशेऽभिषेक उच्यते । कल्पः—

“ अग्रेण प्रशास्तुर्धिष्ण्यं स्वादिरिगौदुम्बरीं वाऽस्तन्वीं प्रतिष्ठाप्य सोमस्य
त्विषिरसीति तस्यां शार्दूलचर्मं प्राचीनयीवमुत्तरलोमाऽस्त्यार्यं ” इति । पाठस्तु—
सोमस्येति । हे शार्दूलचर्मं त्वं सोमस्य दीप्तिरस्यतस्तवेव मे दीप्तिर्भूयाद् ।
विषत्ते—

“ सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलचर्मोपस्तृणाति । यैव
सोमे विषिः । यां शार्दूले । तावेवावरुन्धे ” [आ० का० १ प० ७ अ० ८] इति ।

शार्दूलचर्मगतौ दीप्तिं दृष्ट्वा सोमदीप्तिस्त्वेन भावनादुभयवरोधः । कल्पः—

“ अमृतमसीति तस्मिञ्शवमानं हिरण्यं निधाय ” इति ।

तस्मिञ्शार्दूलचर्मणि । पाठस्तु—

अमृतामिति । हिरण्यस्यामृतत्वमसकृत्पूर्वमुक्तम् ।

“ हिरण्यस्थं स्थापने तत्प्रमाणं च क्रमेण विषत्ते—

“ मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छार्दूलः । अमृतं हिरण्यम् । अमृतमसि
मृत्योर्मां पाहीति हिरण्यमुपागम्यति । अमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते । शवमानं भवति

(१) । अतायुः पुरुषः शवेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये पवितिष्ठति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति । वर्णां देहः ।

दिद्योदिति । कल्पः—“ दिद्योन्मा पाहीति सौवर्गेन अतपनेन अतक्षरेण अतक्षयत्वेन यजमानस्य शीर्षजघि निधत्ते ” इति ।

हे दिद्योदद्योतनात्मक शिरस्यविषेकजलसेचनार्थं स्थापित शतच्छिद्यमुक्त सुवर्णपात्र त्वं मां रक्ष । विधत्ते—

“ दिद्योन्मा पाहिस्मिपरिष्ठादाधिनिद्धाति । उभयत एवास्मै शर्म दधाति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

उभयतोऽथस्तादुपरिष्ठाच्छाभूतरूपस्य सुवर्णस्य स्थितव्यात्सुखं भवति ।

अवेष्टा इति । कल्पः—“ अवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणत आसीनं क्लीबं सीसेन विध्यति ” इति ।

दन्दशूकाः सर्पा अवेष्टा विनाशिवाः । विधत्ते—

“ अवेष्टा दन्दशूका इति क्लीबं सीसेन विध्यति । दन्दशूकानेवावययते । तस्मात्क्लीबं दन्दशूका दन्दशूकाः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

यस्मात्सर्वत्वेन भावितं सीतं क्लीबं पातितं तस्माच्छोकेऽपि क्लीबं पुंसवरहितं पलायनाद्यक्षमे बहुवर्त्मीकोवेतेऽरण्ये गच्छन्तं सर्पा दन्दशूका दंशुका भवन्ति । दंशशीला इत्यर्थः ।

निरस्तामिति । कल्पः—“ सव्येन पदा लोहितायसं निरस्यति निरस्तं नमुचेः शिर इति ” इति ।

लोहितायसं ताम्रं पूर्वं केनेन पातितं यन्ममुचेः शिरस्तादिदं ताम्ररूपं संतिरस्तं परित्यक्तम् । एतच्च ताम्रं नापितस्मोपरि प्रक्षेप्यम् । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—“ ताम्रारोहन्मजपानोऽवेष्टा दन्दशूका इति दक्षिणेन पदा सीतं षण्डकाय प्रत्यस्याति, निरस्तं नमुचेः शिर इति सव्येन लोहितायसं केवलापाय, लो बहिर्वेदि निरस्यतः ” इति । विधत्ते—

“ निरस्तं नमुचेः शिर इति लोहितायसं निरस्यति । पाप्मानमेव नमुचि निरवदश्यते ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

“ कल्पः—ऊर्ध्वबाहुं विहन्तं माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिविष्ठाति सोमो राजित्यभिमन्त्र्य सोमस्य त्वा कुजेनाभिविष्ठासीति पालाशेन पुरस्तादध्वर्युरेवमितरनौ—

(राजसूयविषयाभिषेकमिधानम्)

दुम्भरेण दक्षिणतो ब्रह्मा राजसूयो वाऽऽधत्थेन पथाद्विश्वो नैयत्रोपेनोत्तरतो जन्मः ” इति । जन्मः सत्त्वा । अविमन्त्रणमन्त्रपाठस्तु—

सोमो राजेति । यः सोमो राजा वरुणो यो राजा ये चान्ये देवा गृह-
पत्यग्न्यादयो धर्मसुवो धर्ममनुजानन्तः सन्ति ते सर्वे तव वाचमनुजानन्तु । एवं
प्राणादिषु योज्यम् । अभिषेकमन्त्रपाठस्तु—

सोमस्येति । हे यजमान त्वां सोमस्य शुभ्रेण दीप्त्याऽभिषिञ्चामि । एवम-
ग्नेस्तेजस्तेत्यादौ योज्यम् । अभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रयोजनं दर्शयति—

“ प्राणा आत्मनः पूर्वैऽभिषिञ्च्य इत्याहुः (२) । सोमो राजा वरुणः ।
देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचर सुवन्तां ते ते प्राणर सुवन्तापित्वाह । प्राणा-
नेवाऽऽत्मनः पूर्वानभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

आत्मनो यजमानस्य प्राणा वागादयो ये सन्ति ते यजमानाभिषेकात्पूर्वम-
भिषिञ्च्य इत्याहुरभिज्ञाः । सुको हि तेषाममूर्तानां मन्त्रपाठमात्रेणाभिषेकः ।
मन्त्रे हि सोपादयो देवा वागादीनभिषिक्ताननुजानन्त्वित्येवावबुध्यते । तस्मात्स-
त्पाठ एवाभिषेकः । स च पाठः प्रथमतः कृत इत्यसौ पूर्वाभिषेकः ।

अभिषेकयन्त्रे प्रथमयागस्य शास्त्रान्तरपाठं निराकृत्यावर्त्य पाठं विचिन्ते—

“ यद्रूपात् । अग्नेस्तेवा तेजसाऽभिषिञ्चाभीति । तेजस्येव स्यात् । दुधर्मा
तु भवेत् । सोमस्य त्वा शुभ्रेनाभिषिञ्चाभीत्याह । सोम्यो वै देवतया पुरुषः
(३) । स्वयैवेनं देवतयाऽभिषिञ्चति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

सोमो वै रेतोधा इत्यादौ रेतोधारिणः पुरुषस्य सोमत्वानिरूपणात्पुरुषः सोम-
देवतयः । सोमदेवतयाऽभिषेके सति छात्रण्यत्नामाद्रुदुधर्मत्वं न भवेत् ।

उक्तभागानां पाठं तत्तत्प्राप्त्या प्रकशयति—

“ अग्नेस्तेजस्तेत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति । सूर्यस्य बर्चस्तेत्याह । बर्चं
एवास्मिन्दधाति । इन्द्रस्येन्द्रियेणेत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । विश्ववरुण-
मोर्वीर्येणेत्याह । वीर्यमेवास्मिन्दधाति । मरुतामोजस्तेत्याह (५) । ओज एवा-
स्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

क्षत्राणामिति । कल्पः—“ क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्यभिषिञ्चमानमभिमन्त्र-
यते ” इति ।

(राजसूयविषयाभिधेकाभिधानम्)

हे यजमान त्वं क्षत्रिषाणां पविरसि । नात्र केपांचित्पतिः, किंतु सर्वेषां क्षत्रिषाणाम् । अनेनैषाभिधायेण क्षत्रशब्दस्य द्विरुक्तिः ।

मन्त्रसामर्थ्यादशेषक्षत्रिषमपतित्वसिद्धिं दर्शयति—

“क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोदि” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

अतीति । कल्पः—“कृष्णविषाणया वारतांति विचूर्त(स्य), एकं द्वे सप्तोणि वा, एवान्युत्तर उदस्यस्थानि दिवस्थाहीति ” इति ।

यान्धभिषेककाले लेपस्त्रिषानि वस्त्राणि तेषामेव त्यागः । हे यजमान दिवो द्योतमानानन्यान्पद्मार्थिषानतिक्रम्य त्वमेव सर्वा भूमिं पारि ।

पुशब्दस्वेतरपुरुषवरत्वं दर्शयति—

“अदि दिवस्थाहीत्याह । अत्यन्यान्प्राहीति बावैवदाह ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

कल्पः—“समाववृत्रजिति येऽभिधिच्यमानस्य तेषां व्यवसावन्ति तान्पात्रैरुन्मार्षि ” इति । पाठस्तु—

समाववृत्रजिति । वा आपो लेपत्वेण स्रवन्ति अधरागधोवशाः, उदीचीरूर्ध्वं गताः, समाववृत्रन्तस्मगावृत्त्य स्थिताः, न हीयन् इत्यद्विकृतपाङ्क्तं, वृत्रस्य पावृत्पात्रमानो मुक्षियः, शिरःपृष्ठेति पादाग्रपर्यन्तमनुक्रमेण संचरन्त्यस्था आपः पर्यंतस्य वृषभस्य पृष्ठे पर्यंतसदृशस्य वर्षणक्षमस्य मेघस्योपरि नद्यां नात्र इव भरन्ति । यद्वा नावो नौमोग्या बहुलाभ्यरन्ति । कीदृशयः । स्वत्तिचः स्वमात्मीये यजमानक्षेत्रं तिश्नन्तीति स्वत्तिचः । इयाना आगच्छन्त्यः । माहृत्वेन सर्वत्र घमवन्त्य इत्यर्थः । वस्त्रनिरसनपत्रः पूर्वमाज्ञातोऽपि सामर्थ्यात्तथात्मघोकाव्यः ।

लेपोदकानामूर्ध्वाधोभागयोः सम्पगावृत्त्य स्थित्या राष्ट्रधीव्यसंपत्तिं दर्शयति—

“समाववृत्रन्तधरापुदीचीरित्याह । राष्ट्रमेवास्मिन्धुवनकः ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० ८] इति ।

रुद्रेति । कल्पः—“आग्नीध्रे परेकं जुहोति रुद्र षष्ठे क्रवी परं नाम तस्मै हुतमासि षषोऽपसि स्वाहेति ” इति ।

(राजसूयविषयामभिषेकानिवानम्)

अत्र स्वाहाकारोऽभ्यास्तुतः । हे रुद्र मत्तव परमुत्कृष्टं नाम शर्वादिकं नमः शिवाय पशुपतय इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं कथि जपपरान्मुरुषान्कलप्रदानेन क्रीडावि वशी करोतीति कथि तस्मै नाम्ने हुतमसि, अभिषेकशेषभूतं पात्रस्थं जलं हुत- मस्तु । तच्च यमस्वेष्टमस्तु । विधत्ते—

“उच्छेषणेन जुहोति । उच्छेषणमागो वै रुद्रः । भागवेधेनैव रुद्रं निरव- दधते (५) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८] इति ।

यदग्रे स्विहल्लेऽप्यद्यति भागवेधेनैव तद्रुद्रं समर्पयतीति श्रुतत्वादुदस्योच्छे- षणमागतम् । तत्रैव कविद्विशेषं विधत्ते—

“उदङ्ग परेत्याऽऽग्निरे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदधते ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८] इति ।

नाम्न आहुतिप्रदानेन ययोजनं दर्शयति—

“रुद्रं मत्ते कधी परं नामेत्याह । यद्वा अस्य कधी परं नाम । तेन वा एष हिनस्ति । य२ हिनस्ति । तेनैवैन२ सह शमयति” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८] इति ।

एष रुद्रस्तेनैव शर्वादिनाम्ना स्वक्रोधविषयं पुरुषं हिनस्ति । तथा सति यो बध्योऽस्ति तमेनं पुरुषं तेनैव घातकेन नाम्ना सह शमयति । आहुतिदानेन घातकं नाम शाम्यति, तदानीमेव बध्योऽपि शाम्यति । बध्यत्वं भिषत् इत्यर्थः । यमेष्टमित्यस्य पदस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमादेवास्य मृत्युमवधजते (६) ” [ब्रा० का० १ प० ७ अ० ८] इति ।

यमस्वेष्टसिद्धौ तदनुग्रहादेव यजमानस्यापमृत्युं विनाशयति ।

कल्पः—“अत्रैतेषामभिषेकाणां मुख्यपात्रे संस्तोवान्तमवनीय मतिहितस्य गृहा- नेत्यन्वारब्धयोः मतिहिते च महिष्यां च जुहोति प्रजापते न त्वदेतान्मम इति” इति ।

मतिहितोऽयन्त्वमिषपुत्रस्तं च महिषीं च स्वर्शयित्वा जुहुमात् । पाठस्तु—

प्रजापत इति । हे प्रजापते त्वदन्यः कोऽपि पुरुष उत्पन्नाणि तान्मेतानि विश्वाणि न पारिबभूव परिभक्षितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः कुष्ठेरप्युपलक्षणम् ।

तृष्टिसंहारघोरशक इत्यर्थः । अतस्ते यद्य वयं भस्काया जुहुमस्तरकलनस्माकमस्तु ।
वयं जनानां पतयः स्वयम् । विधत्ते—

“ मजापते न त्वदेतान्मन्य इति तस्यै शूढे जुहुवात् । यां काम्येव राष्ट्रय-
स्यै मजा स्वादिवि । राष्ट्रमेवास्यै मजा भरति ” [ना० का० १ प० ७
अ० ८] इति ।

अस्यै मजा राष्ट्रं स्यात् । पिमाया भार्यायाः पुत्रो राष्ट्रं वाञ्छयितुं समर्थो
भूयादित्यर्थः । विधत्ते—

“ पर्णमयेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसेवास्मिन्निषाधिं दधाति । औदुम्बरे-
ण राजन्धः । ऊर्जमेवास्मिन्नाध्वं दधाति । आश्रयेन वैरयः । विशमेवास्मि-
न्पुष्टिं दधाति । नेमशोभेन धन्यः । मिवाप्येवास्यै कल्पयति । अथो पविष्टित्यै
(७) ” [ना० का० १ प० ७ अ० ८] इति ।

ब्रह्मवर्चसेव विषिमध्यमनादिकृतमुत्कर्षम् । ऊर्जमेवाध्वं बलपदमन्त्रं
मिथं चाकम् । विशमेव पुष्टिं करमदातृमजासंयत्तिम् । अवविनियोगसंग्रहः—

“ सोमाऽऽतन्धां व्याघचर्माऽऽस्तीर्षामु स्वर्णकं क्षिपेत् ।

दिशोदात्ता स्वर्णपात्रं दध्यान्मूर्ध्नि शवक्षरम् ॥

अवे रोहिन्निहाऽऽतन्दीं कञ्चीवे सीत्सेन विधदि ।

निरस्तं केचवापाय निरस्मेहोहिताभस्तम् ॥

सोषोऽध्वर्युर्मन्त्रयेत सोमस्येत्यभिषिञ्चति ।

क्षत्वाभिषिक्तं सप्तम्यं त्वजेद्वृक्षमतीत्यतः ॥

समाधेयान्मार्जनं स्याद्वृक्षेण जुहोति हि ।

मजापते काम्यहोमो मन्वा द्वादश वर्णिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
वैचिरीयसंहिताभाष्ये यथमकाण्डेऽष्टमपपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(राजसूयविधयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जंस्त्वयाऽयं वृजं
वंध्यान्मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा
युनाज्मि यज्ञस्य योगेन विष्णोः क्रमोऽसि
विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि मरुतो
प्रसवे जेषमसं मनः समहमिन्द्रियेण वीर्येण
पशूनां मन्थुरसि तवेव मे मन्थुर्भयाजमो मात्रे
पृथिव्यै माऽहं मातरं पृथिवी हिंसिषं मा
(१) मां माता पृथिवी हिंसीदियं दस्यायु-
रस्यायुर्मे धेह्युर्गस्यूजं मे धेहि युद्धसि
वचोऽसि वचो मयि धेह्यमये गृहपतये
स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहेन्द्रस्य चत्वाय
स्वाहा मरुतामोजसे स्वाहा हंसः शुचिपदसं-
रन्तरिक्षसद्धोता वेदिपदतिथिदुरीणसत् । नृप-
द्वरसद्वतसद्योमसद्वजा गोजा क्रतुजा अग्निजा
कृतं बृहत् (२) ।

(हिंसिषं मर्तवास्तीभि च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमपाठेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्विंशेऽभिषेक उक्तः । पञ्चदशे रथेन विजयोऽभिधीयते । कल्पः—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जं इति रथेऽमुं ब्रूहत्स ” इति । पाठस्तु—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि । व्याख्यातो वाजपेये । विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वारुण इति रथमुपावहरति विजित्यै ” [ना० का० १ म० ७ अ० ९] इति ।

मित्रावरुणयोरिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं पौर्ण्यं युनक्ति मित्रावरुणयोस्ता प्रशास्त्रोः पश्चिमा युनक्ति यज्ञस्य योगेनेति ” इति ।

हे दक्षिणाथ त्वां प्रशास्त्रो राजावधिनो मित्रावरुणयोः पश्चिमा प्रशास्त्रेन यज्ञसंयन्त्रि(न्त्र)निमित्तं रथे युनक्ति । मित्रावरुणपदमिमांशं दर्शयति—

“ मित्रावरुणयोस्ता प्रशास्त्रोः पश्चिमा युनज्मीत्याह । यज्ञयोगेनैव देवताभ्यां युनक्ति ” [ना० का० १ म० ७ अ० ९] इति ।

यज्ञायाः मन्त्रेण प्रतिपादिताभ्यां मित्रावरुणदेवताभ्यां प्रशासितो युनक्ति ।

रथस्याध्वनयोपेतत्वं विधत्ते—

“ पश्चिमाहिर्न युनक्ति । पश्चिमाही वै देवरथः । देवरथमेवास्यै युनक्ति ” [ना० का० १ म० ७ अ० ९] इति ।

शादरां रथे मकारान्तरेण प्रशंसति—

“ यथोऽथा भवन्ति । रथधनुर्धः । द्वौ सम्येष्ठसारथी । षट् संपद्यन्ते (१) । षट् वा कतवः । कतुभिरेवैनं युनक्ति ” [ना० का० १ म० ७ अ० ९] इति ।

सम्येष्ठेत्यत्र दक्षिणस्थेयध्याहारम् । ततः पार्श्वद्वयवर्तिनौ द्वौ सारथी संपद्यन्ते ।

कल्पः—“ विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽप्येति ” इति । पाठस्तु—

विष्णोरिति । एते त्रयो मन्त्राः वाजपेये न्यास्यमाताः । विधत्ते—

“ विष्णुकर्मान्कषते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ” [ना० का० १ म० ७ अ० ९] इति । धियुवस्यान्वारम्भणं विधत्ते—

“ यः क्षत्रियः प्रतिहितः । सोऽन्वारमते । राष्ट्रमेव भवति ” [ना० का० १ म० ७ अ० ९] इति । मान्गोतीत्यर्थः । य सत्साक्षि इत्येतामृषं विधत्ते—

“ विष्टुमाऽन्वारमते । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति (२) ” [ना० का० १ म० ७ अ० ९] इति ।

सैवमुगुपानुवाक्यकाण्डे चतुर्थपपाठकान्ते त्वमग्ने सुहृदय इत्यस्मिन्ननुवाके समान्तावेति तत्रैव ध्यास्यास्थते ।

मरुतामिति । कल्पः—“ मरुतां पसवे जेषमिति मयाति ” इति ।

मरुतसंज्ञकानां देवानामनुज्ञायां सत्यानहं जेष्यामि ।

(राजसूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

तदनुज्ञायां जयहेतुतां दर्शयति—

“ मरुतां प्रसवे जेषमित्पाह । मरुद्भिरेव प्रसूत उज्जमति ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

आप्तमिति । कल्पः—“ सधनू राजन्यः पुरस्तादुत्तरतो वाऽवस्थितो भवति तस्मा एतानिपूतस्मत्पार्श्वं मन इति ” इति ।

मनोऽभिमतपार्श्वं प्राप्तम् । अनुमेवार्थं दर्शयति—

“ आर्शं मन इत्याह । यदेव मनसैप्सीत् । तदावत् ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

ऐप्सीदावुमिष्टवान् । आप्तवान्नेति । विधत्ते—

“ राजन्यं जिनाति । अनाकन्यत एवाऽऽक्रमते ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

बाणविमोकेन राजन्ये जिते सति स्वर्षं शत्रुणाऽनपक्रान्त एव सञ्जगृन्मा-
क्रान्तवान्भवति ।

समहमिति । कल्पः—“ तं जिता समहमिन्द्रियेण वीर्येणेति प्रदक्षिणमा-
वर्तते ” इति । हस्तादीन्द्रियगतेन सामर्थ्येनाहं संगतोऽभूवम् ।

मन्त्रवाटेन वीर्यसंगतिं दर्शयति—

“ वि वा एव इन्द्रियेण वीर्येणर्ष्यते । यो राजन्यं जिनाति । सपहमिन्द्रि-
येण वीर्येणेत्याह (३) । इन्द्रियमेव वीर्यमात्मन्बले ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

“ पशूनां मन्थुरसीनि वाराही उपानहावुपमुञ्च ” इति । पाठस्तु—

पशूनामिति । हे वराहचर्मनिमित्त उपानत्वं पशूनां मन्थुरूपमस्ति । अतो
यथा तव मन्थुरूपत्वं तद्वन्मयापि वैरिषु मन्थुर्भूयात् । विधत्ते—

पशूनां मन्थुरसि तेष्व मे मन्थुर्भूयादिति वाराही उपानहावुपमुञ्चते । पशूनां
वा एव मन्थुः । यद्वराहः । तेनैव पशूनां मन्थुमात्मन्बले ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । वराहस्याभिनिवेशाधिक्यं मन्थुरूपत्वम् ।

वाराहत्वं प्रशस्योपानह उपमोर्कं प्रशंसति—

“ अभि वा इव२ सुप्रवाणं काममते । तस्येधरेन्द्रियं वीर्यमादातोः । वाराही

(राजसूयेनियमस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

उपानहाकुपमुञ्चेत् । अस्या एवान्तर्धत्ते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्यै (४) ”

[भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

इयं भूमिः सुपुषाणमभिषिक्तमभिलक्ष्य तदीयमिन्द्रियं वीर्यमादातुं कामयते । कामयित्वा च तस्मैन्द्रियं वीर्यमादातुमीश्वरा सका मवति । उपानदुपमोकेन भूम्याः सकाशादन्तर्धानं कृतवान्भवति । तस्यान्तर्धानमनात्यै भूम्या वीर्यस्या-
स्वीकाराय भवति । कल्पः—

“ नमो मात्र इत्यवरोक्ष्यपृथिवीमभिमन्त्र्य ” इति । पाठस्तु—

नमो मात्र इति । अन्योन्यसहिताभावपार्थनं विस्मयम् । एतदेव दर्शयति—

“ नमो मात्रे पृथिव्या इत्याहोहि०सायै ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ अवरोक्ष्य मणीन्प्रतिमुञ्च्य इमदस्तीति राजतपूर्वसीतौदुम्बरं मुह-
कसीति सौवर्णम् ” इति । औदुम्बरं ताम्रमयम् । पाठस्तु—

इयदिति । हे राजतवणे त्वमिदस्वेतावत्परिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनभिनीयते । परिमितत्वादेवाऽऽयुःस्वरूपोऽसि तस्मादायुर्मे मयच्छ । हे ताम्रवण ऊर्मन्ति चक्ररूपोऽस्त्वतो नलं मे मयच्छ । हे सौवर्णवणे मुहकसि धारयितुं योग्योऽसि । धारिते त्वि च वर्चोऽसि तेजस्वी भवस्त्वतो मे कान्ति मयच्छ । मन्त्राणां पाठादेव तदुक्तकसिद्धिर्दिदर्शयति—

“ इयदस्यायुरस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्वचे । ऊर्मस्पर्जं मे धेही-
त्याह । ऊर्ममेवाऽऽत्मन्वचे । मुहकसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहीत्याह । वर्च
दवाऽऽत्मन्वचे ” [भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । विधत्ते—

“ एकधा नसृण उपहरति । एकमेव यजमान आयुर्तुर्जं वर्चो दधाति ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति । तदिदं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—

“ उपहृतायामिहापादुन्मुच्य मणीन्प्रसृणो ददाति ” इति । कल्पः—

“ अग्नये गृहपतये स्वाहेति रथविमोचनीयान्होमान्भुत्वा ” इति । पाठस्तु—
अग्नय इति । सद्योऽर्थैः । विधत्ते—

“ रथविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै (५) ” [भा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति । पाठमाहामाहुतिसंख्यां यथांस्तति—

“ यथोऽथा भवन्ति । रथभ्यतुर्धः । तस्माच्चतुर्जुहोति ” [भा० का० १
प्र० ७ अ० ९] इति । कल्पः—

(राजशूयविषयस्य रथेन विजयस्याभिधानम्)

“ हंसः शुचिषदिति सह संमहीवा रथवाहने रथमत्यादधाति ” इति ।

अथस्य प्रमहं सम्मगृह्णातीति संमहीता । पाठस्तु—

हंस इति । हन्ति पृथिवीमिति हंसो रथः । शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति शुचिषत् । स्वर्गोपरि यजमानं वासवतीति वजुः । तत्तुमुत्माद्यनवरु-
ज्येष्ठतरिके सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होता हातुसमानः तदेव कथमित्युच्यते—वेद्यां
सीदतीति वेदिषत् । अतिथिसदृशश्च । तदपि कथमित्युच्यते—दुरोगेषु गृहेषु
सीदतीति दुरोगसत् । यो यस्तमारोद्धं नमवि तस्य तस्य संहं सीदति । नृपु
मनुष्येषूपकारं कर्तुं सीदतीति नृषत् । नरे भेष्टे राजादिगृहे सीदतीति नरसत् ।
कृते यज्ञे वाजपेयादीं सीदतीत्युतसत् । सूर्यं रोद्धं व्योमस्याकाशे सीदतीति
व्योमसत् । अन्तुयोनिषां अथ इति भ्रूतरुद्रयो जातिरथैरुपेतत्वादजाः । गोश-
ब्दवाच्यमाद्वजाज्जायत इति गोजाः । एतच्च स्ववस्तुवीच्यं रथस्तुवीचमिया-
जातम् । ऋतजाः पट्टिवाहिनः ऋतार्थं यज्ञार्थं जातत्वात् । अदिभ्यः वावा-
नसदृशेभ्यो दृढेभ्यः काठेभ्यो जातत्वाददिजाः । इंदुशो रथो बृहस्पती
राजशूयाख्यमुतं यज्ञं संपादयति शिवः । विधत्ते—

“ यदुभौ सहावतिष्ठेताम् । समानं लोकमिषादाम् । सह संमहीवा रथ-
वाहने रथमादधाति । सुवर्गदिवैनं लोकाद्वत्तदधाति ” [भा० का० १ प्र० ७
अ० ९] इति ।

अथप्रमहहारी यः संमहीता यश्च रथाद्वत्तुटो यजमानस्वानुमौ सह स्वर्ग-
रूपाणां वेद्यां पद्यवतिष्ठेतां तदानीं यश्च चैतरश्च सदृशं लोकं प्राप्नुयातां तस्मा-
युक्तम् । तस्माद्वत् एवत्वस्थितेन संमहीता सह तं रथं रथवाहने काठे स्थाप-
येत् । तथा सति संमहीता वेदिरूपात्स्वर्गाद तर्हिता भवति । यन्त्रं विनिमुञ्चे—

“ हंसः शुचिषदित्यादधाति । ब्रह्मणैर्वैनमुपावहरति । ब्रह्मणा दधाति ”
[भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

पूर्वमिन्द्रस्य बज्रोऽसीति मन्त्रेणैर्वैनं रथमुपावहरतान् । तस्मादिदानीमपि हंस
इति मन्त्रेण रथमाधत्तुं युक्तम् । मन्त्रगतञ्छब्दोविशेषं प्रशंसति—

“ अतिच्छन्दा दधाति । अतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि ।
सर्वेभिरवैनं छन्दोभिरादधाति । रथं वा एवा छन्दसाम् । यदनि-

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

च्छन्दाः । पद्विच्छन्दसा दधति । वर्धयेदैनर समानानां करोति (६) ”

[भा० का० १ प्र० ७ अ० ९] इति ।

हंसमन्त्रस्य च्छन्दोऽविजगती । सा च गायत्र्यादीन्महत्त्वच्छन्दांस्त्वैकम्य
वर्तते इति तस्मा अविच्छन्दसमम् । अत्र एव च्छन्दसां त्वान्तराभावात्सर्वच्छन्दो-
रूपत्वम् । तथा सत्यनया रथ आहिने सति सर्वैश्छन्दोभिराहिनी भवति । किं-
च, एषाऽविजगती सर्वेषां छन्दसां शरीरम् । अवत्यैरक्षरैः कैश्चित्कचित्कस्य-
विच्छन्दसः संपादयितुं शक्यत्वात् । तथा सत्यनया रथाबाने यजमानः सर्वेषां
समानानां शरीरस्थानीयो भवति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ इन्द्रेति रथमाहृत्य विवेत्येतं पुनकिं हि ।

विष्णोस्त्रिभी रथं गत्वा मर्षारुह्य प्रयाति सः ॥

आश्रं कृत्वा इष्टं मुक्त्वा संपदक्षिणमाव्रजेत् ।

परित्युषानहौ धृत्वा नमो भूम्यभिमन्त्रजम् ॥

इयन्मर्षिं राजतं चोर्ध्वं गन्तात्पौष्टुम्बरं मणिम् ।

युङ्क्षौषर्षी चाग्नं हुत्वा चतस्रो रथमोचनीः ॥

हेतो रथं स्थापयति मन्वा अष्टादशेरिताः ” ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदवि-

तैचिर्यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुश्लोकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पौष्टुशोऽनुश्लोकः) ।

मि॒त्रो॒ऽसि वरु॑णो॒ऽसि स॒महं वि॒श्वेदे॒वैः क्ष-
त्रस्य॒ नाभि॑रसि क्ष॒त्रस्य॒ योनि॑रसि स्यो॒नामा
सीद॒ सुप॑दा॒मा सीद॒ मा त्वा हि॒ंसी॒न्मा मां
हि॒ंसी॒न्नि प॑साद् धृ॒तव्र॑तो वरु॑णः प॒स्त्या॑स्वा
साम्रा॒ज्याय॒ मुक्तु॑र्व॒ह्ना इ॒न्त्व॑ राज॒न्व॒ह्नाऽसि॑

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सविताऽसि सत्यसवो ब्रह्माश्म्वः राजन्त्र-
ह्माऽसीन्द्रोऽसि सत्यौजाः (१) ब्रह्माश्-
म्वः राजन्त्रह्माऽसि मित्रोऽसि सुशेवो ब्रह्माश्-
म्वः राजन्त्रह्माऽसि वरुणोऽसि सत्यधर्मेन्द्रस्य
वज्रोऽसि वार्ध्नस्तेन मे रघ्य दिशोऽभ्ययः
राजाऽभूत्मुश्लोकोऽस्य सुमङ्गलोऽस्य सत्यराजा-
श्म्वः । अपो नप्त्रे स्वाहोर्जो नप्त्रे स्वाहाऽश्वे
गृहर्षतये स्वाहा ॥ २ ॥

(सत्यौजाश्चत्वारिंशश्च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे दिग्विजयोऽभिहितः । षोडशे विजयादूर्ध्वमासन उपविश्य सर्वैः
सेव्यत्वं वर्णयते ।

मित्रोऽसीति । कल्पः—“ मित्रोऽसीति दक्षिणं बाहुं यजमान उपाबहते
वरुणोऽसीति सव्यम् ” इति ।

पूर्वं हिरण्यवर्णावुपसामिति मन्त्रेण यजमानस्य बाहू उदुहीतौ तपोरिदानी-
पक्षस्तावुपाबहरणमुच्यते । हे दक्षिणबाहो त्वं मित्रोऽसि मित्रवज्रोऽजनादाविष्टार्थ-
प्राप्तकृतात् । हे वामबाहो त्वं वरुणोऽसि शौचादावनिष्ठनिवारकृतात् ।

समहमिति । कल्पः—“ समहं विधेर्देवैरिति वैश्वदेव्या[मा]मिक्षायां हस्ता-
वुपाबहते ” इति । अहं सर्वेदेवैः संगच्छेयम् (य) ।

मित्रशब्दस्य सूर्यवाचित्वात्तन्नाम्ना व्यवहृतस्य दक्षिणबाहोरहोत्पत्तत्वं वरु-
णशब्दस्यान्धकारवदावरकषाचित्वात्तन्नाम्ना व्यवहृतस्य रात्रिरूपत्वमिति
व्याचष्टे—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमासगोपविष्टस्य तर्पणं सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ मिषोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः । अहोरात्राभ्यामेवैनमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

मिषावरुणयोरनेकदेवरूपत्वात्सर्वदेवसंबन्धिन्यामामिक्षामां मिषावरुणात्मकत्वेन निरूपितयोर्हस्तयोर्नुपावहरणं युक्तमित्येवदर्शयति—

“ मिषोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैत्रो वै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वैश्वदेव्यामिक्षा । स्वमेवैनौ मामधेयमुपावहरति ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विश्वेदेवैरितिपदेऽन्वारणेन तत्संबन्धिनानां प्रथानां यजमानमोक्षत्वं संपन्नं कृत्यमित्येव ध्याचष्टे—

“ समहं विश्वेदेवैरित्याह (१) । वैश्वदेव्यो वै यजाः । हा एवाऽऽद्याः कुरुते ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ स्वादिरीमासन्दीं यदिडास्य क्षत्रस्य नाभिरसीति वस्त्रां कृत्यधीवासमास्तीत्यर्थे ” इति । कृत्यधीवासं चर्पपटः । पाठस्तु—

क्षत्रस्येति । हे कृत्यधीवास क्षत्रस्योपवेशनाय त्वं नाभिरन्वभ्यस्थानपाति । मातृवज्जारकत्वेन क्षत्रस्य योनिः कारणपाति । विधत्ते—

“ क्षत्रस्य नाभिरसि क्षत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमास्तुगावि सयोनित्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

योनिरसीति चर्पपटस्य कारणत्वेन भावनया सकारणत्वं क्षत्रस्य संप्रकृते ।

स्योनामिति । कल्पः—स्योनामा सीद तुषदाया सीदिति तामास्ताय यजमानो मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्युपदिशति ” इति ।

हे मदीयशरीर स्योनां तुषकरीमेनामासन्दीं प्रत्यासीद् समीपस्थे भव । तुषदां तुषेन्नोपवेष्टुं योग्यामासीद् । इयमासन्दी त्वां शरीरं मा हिंसीत् । मामपि शरीरस्वामिने मा हिंसीत् । मन्वद्वयार्थस्य विस्पष्टतां दर्शयति—

“ स्योनामा सीद तुषदाया सीदित्याह । पथायजुरैवेदत् । मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्याहहिंसायै ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ निषत्ताद् ब्रुवन्नत इषासीन्नमनुमन्वपते ” इति । पाठस्तु—

नि षत्तादेति । अयं यजमानो ब्रुवन्नतः स्वीकृत्यपञ्चो वरुणोऽनिष्टनिवारको भूत्वा निषत्तादास्यामासन्त्यामुपविशेत् । पस्त्यासु बहुषु वैरिगृहेष्वात्म्यं साधार्थं कर्तुं तुक्नुः शोभनसंकल्पो भवतु ।

(रागशुच्यविषयस्य विजयादूर्ध्वमासतोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वं च वर्जितम्)

साम्राज्यमुद्दिश्य सम्मन्त्रसंकल्पसिद्धिमेव दर्शयति—

“ निषसाद् भुवमती वरुणः परमास्वा साम्राज्याय सुकतुस्तिवाह । साक्षा-
ज्यमेवैनं सुकर्तुं करोति ” [जा० का० १ म० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ दमृत्विजो रतिनश्च सर्वतः पर्युपविशन्ति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो
ब्रह्मा पश्चाद्यतोत्तरत उद्राता, उपविष्टेषु ब्रह्माङ्ग ओमित्यध्वर्युं राजा मन्त्र-
यते त्वं राजन्ब्रह्माङ्गीदीवरः पर्याह्वं ब्रह्माणं होतारमुद्रातारं चोत्तरोत्तरेणेते
पर्याहुः ” इति । एतेषामपधानां मन्त्राणां पाठस्तु—

ब्रह्माङ्गत्वमिति । दूरादाह्वतुं प्लुतिः । हे राजस्त्वमेव ब्रह्माङ्गसि ब्राह्म-
णोऽसि न त्वहम् । कुतः । यत्स्त्वमेव सविताऽसि ब्राह्मणधर्मान्ताडयन्स्माक-
मनुष्ठानायानुज्ञायाऽसि । सत्यसवस्त्वमपोधानुज्ञः । अतो ब्राह्मणवर्णाभ्यमवर्णाणां
त्वदर्शनत्वाच्चमेव ब्रह्मा । तथेन्द्रोऽसि परमेश्वर्यवानसि । सप्तयौजा अपोषरी-
योऽसि । तथा मित्रोऽसि शिष्टपरिपालनाय देव(मित्र)नामाऽसि । सुशेवः
सुहृ सेवितुं योग्योऽसि । तथा वरुणोऽस्वनिष्ठनिवारकोऽसि । सत्यधर्मां क्षाप्ती-
मधर्मयुक्तोऽसि । यथा लोके परराष्ट्रं जित्वा समागत्य सिंहासने सपासीनं राजा-
नपथ उषविष्टाः पुरोहितादयो बहुभिराशीर्भिः स्तुविमिध्व स्तुवन्ति तद्वद्वापि
सेवोपचारः क्रियते । एतस्मादङ्गीर्षाद्विरूपया सेवया ब्राह्मणेषु यस्तापर्थ्यं शान्ता-
नुम्रहृत्स्वं तद्वाजनि मतिष्ठापितं भवति । तदेतदभिष्टेय वाजसनेपिगो बृहदा-
रण्यके क्षत्रियसृष्टिपस्तावे सप्तमनन्ति—“ क्षत्रायपरं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः
क्षत्रियमवस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दद्याति ” इति ।

यथोक्तार्थपरत्वेन मन्त्रान्वाचष्टे—

“ ब्रह्माङ्गवन् राजन्ब्रह्माङ्गसि सविताऽसि सत्यसव इत्याह । सविता-
मेवैनं सत्यसवं करोति (२) । ब्रह्माङ्गवन् राजन्ब्रह्माङ्गीन्द्रोऽसि सप्तयौजा
इत्याह । इन्द्रमेवैनं सप्तयौजसं करोति । ब्रह्माङ्गवन् राजन्ब्रह्माङ्गसि मित्रोऽसि
सुशेव इत्याह । मित्रमेवैनं सुशेवं करोति । ब्रह्माङ्गवन् राजन्ब्रह्माङ्गसि
वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । वरुणमेवैनं सत्यधर्माणं करोति ” [जा० का०
१ म० ७ अ० १०] इति ।

(राजसूयनिष्यस्य विजयादूर्ध्वमासुनोपविष्टस्य सर्वैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सवित्रेन्द्रो मित्र इति देवतापदानामुच्चारणेन तद्देवताभिधानं छन्दसानुच्चारणं संभवति इति दर्शयति—

“ सविताऽसि सत्यस्य इत्याह । मायमीमैवेतेनाभिव्याहरति । इन्द्रोऽसि सत्योऽसि इत्याह । विष्टुममेवैतेनाभिव्याहरति (३) । मित्रोऽसि सुशेव इत्याह । जयमीमैवेतेनाभिव्याहरति । सत्यमेवा देवताः । सत्यमेवानि छन्दांसि । सत्यमेवादरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

एता इन्द्रादयो देवताः सत्यं पालयन्त्येतानि गावध्यादिछन्दांसि च सत्यमयोर्धं फले षयच्छन्ति । अत उभयोः सत्यरूपत्वादिन्द्रादिपदोच्चारणेन गावध्याद्युच्चारणसिद्धिः । तेन यजमानः सत्यवादित्वमेव सर्वतः संवादयति ।

वरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप् उच्चारणसिद्धिं दर्शयति—

“ वरुणोऽसि सत्यधर्म इत्याह । अनुष्टुपमेवैतेनाभिव्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते वरुणः । सत्यानृते एवादरुन्धे (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

विधे देवस्य नेतुरित्यस्यामनुष्टुभिः प्रथमपादः सप्ताक्षर इत्यनृतत्वम् । उत्तरे त्रयः पादा अष्टाक्षरा इति सत्यत्वम् । एतच्च “ एकस्मादक्षरादनामं मध्यमं पदम् ” इत्यादिनाक्षणेनैव दर्शितम् । वरुणोऽपि कचिदनिष्टकारित्वादनृतत्वः । कचित्ताच्चिरतं कत्वात्सत्यत्वः । एतच्च “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽथ प्रतिगृह्णाति पावतोऽथान्प्रसिगृह्णाति पावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेद्दक्षममेव स्वेन भागधेयेनोपपादति स एवैनं वरुणपशान्मुञ्चति ” इत्यादिषु ब्राह्मणेषु स्पष्टं दृष्टव्यम् । अत उभयरूपत्वसाम्पादवरुणपदोच्चारणेनानुष्टुप् उच्चारिता भवति । तेन च यजमानोऽनृतं त्यक्तुं सत्यं वक्तुं च समर्थत्वात्सत्यानृते स्वाधीने करोति । वेदने प्रथेति—

“ नैव सत्यानृते उदिते हिःस्त्वः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

कल्पः—“ इन्द्रस्य वज्रोऽसीति स्वयं ब्रह्मा राज्ञे षयच्छन्ति ” इति । पाठस्तु—इन्द्रस्येति । हे स्वयं वज्रतृतीयशतत्वात्वं वज्रोऽसि । स्वयस्तृतीयमिति श्रुतेः । यतो विरोधिषावी त्वं देन कारणेन मे पदार्थं रभ्य द्युतस्थानपरिजेतनरत्वं कार्यं लाभय । विधत्ते—

(राजसूयविषयस्य विजयवृद्धिमासनोपविष्टस्य सर्वैः सन्ध्यस्तस्य वर्णनम्)

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वावन्न इति स्पर्शं प्रयच्छति । वज्रो वै स्पर्शः । वजे-
नैवास्मा अवरपरं रन्ध्रयति । एवं हि तच्छ्रेयः । यदस्मा एते रन्ध्रेयुः ” [जा०
का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

रन्ध्रेषुधारणेनास्मै यजमानायावरं परं धारयितुं सर्वकार्यं रन्ध्रयति साधयति ।
यद्यदि यजमानयिते कार्यविशेषा रन्ध्रेषुः सिध्येयुः । एवं सति भेषो हि तत्पर-
शास्तरं खलु ।

दिश इति । कल्पः—“ दिशोऽभ्यस्यं राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्प्रति प्रयच्छति ”
इति ।

अयं यजमान ऊर्ध्वदिक्संहिताः पञ्च दिशोऽभिलक्ष्य राजाऽभूत् । विधत्ते—
“ दिशोऽभ्यस्यं राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान्प्रयच्छति । एते वै सर्वेऽद्याः । अपरा-
जायितमेवैव करोति (५) ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अक्षाः कर्णदंकाः सुवर्णनिर्मिताः । निर्मादककलानि सौवर्णानीत्येके । ते चाक्षा
सूतस्थाने निवर्तनीयाः । तथा चाऽऽयस्तन्मेन दर्शितम्—“ अक्षावापोऽधिदे-
वममुद्धत्याचोक्ष्याक्षाञ्चिबपेत्सौवर्णान्वरः शतान्वरः सहस्रान्वा ” इति । तेभ्यः पञ्चा-
क्षानुद्गृह्य जितवानयं राजेत्यभिप्रायेण तस्मै राज्ञे दद्यात् । एव एव पञ्चाक्षा
अद्याः सर्वे संपद्यन्ते । अयश्चन्द्रोऽक्षयार्चा । पञ्चादिवत्पञ्चाभिप्रायेण पञ्चाक्षाणां
दत्तत्वाद्वाशिस्थाः सर्वेऽप्यक्षा दत्ता भवन्ति । तथा सत्येन यजमानपराजायितुं
कदाचिदपि पराजयरहितमेव करोति । विधत्ते—

“ ओदतमुदनुबन्त । परमेष्ठी वा एषः । यदोदतः । परमादेवेन रभियं गम-
यति ” [जा० का० १ प्र० ७ अ० १०] इति ।

अधिदेवनकाल आदत्तं पणत्वेन सर्वं परस्परं क्षुम् । अज्जिदं प्रजाः प्रजा-
यन्त इति भुवेरोदनः परमेष्ठिरूपः । तथा सत्योदतपणयतिज्ञया परमां भियं
यजमानः याम्नोति ।

सुश्लोकौ ३ इति । कल्पः—“ मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽहरयति सुश्लोकौ ३
इति सैषहीवारं सुमङ्गलौ ३ इति भागदुर्भं सुत्पराजा ३ इति अक्षरम् ” इति ।

शोभनः श्लोकः स्तुतिर्यस्यासौ शुश्लोकः कोशाभ्यक्षाऽभ्यममह्वारी वा ।
वायुमापि स्वस्वकार्यं सम्यगनुतिष्ठन्तो शोभतस्तुतिशुक्लौ भवतः । शोभने मङ्गले
मर्मादानुष्ठेयनेन प्रजाम्भ्यः करादानरूपं यस्य भानुदस्य सोऽयं सुमङ्गलः ।

(राजसूयविषयस्य विजयावृद्धमासनोपविष्टस्य सूर्यैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

सत्यस्यावस्यभाविनीन्वत्पूररक्षणस्य स्वाधी क्षत्ता सत्पराजा । एतेषां संरोधना-
नि प्लुतयश्च दूरादाह्वानार्थोः । द्वयोः सामुदासिकत्वं सांप्रदायिकम् ।

स्वकीयाः संप्रहृषादयः सुखोकादयो भूयासुरित्येवमाशीः परतया व्याचष्टे—

“ सुखोकांश्च सुगच्छांश्च सत्पराजाऽनित्याह । आशिषपेवैवामाशास्ते ”

[भा० का० १ प० ७ अ० १०] इति । विधत्ते—

“ शीनःशेषमारुमापयते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति ” [भा० का० १ प० ७ अ० १०] इति ।

शीनःशेषेन दृष्टं शस्त्रं शीनःशेषं, तदध्वर्युर्होतारं बाधयेत् । तेन यजमानं वरुणपाशान्मोचयतीति । तत्र कर्कशत्वात् विधत्ते—

“ परःशतं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आमुष्येदेन्द्रिये भविति-
द्वदि ” [भा० का० १ प० ७ अ० १०] इति ।

परःशतं शताधिकम् । कर्कशत्वा चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता—“ शीनः-
शेषमारुमापयत कचो माथामिथाः परःशदाः परःसहसा वा ” इति । विधत्ते—

“ मारुतस्य चैकविंशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै चाऽऽमिक्षाया अग्नये स्विष्ट-
कृते सप्तवयति । देवतामिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति ” [भा० का० १ प० ७ अ० १०] इति ।

सप्तवयति सप्तस्यैकीकृत्यावयेत् । तेनोभयतः कर्मद्वयेऽवस्थितामिंदेवतामिरे-
वैनं यजमानमुभयोः पार्श्वयोः पालितवान्भवति ।

अर्षां नष्टा इति । कल्पः—“ अवमृथेन प्रचर्माणां नष्टे स्वाहेत्यन्तु जुहो-
त्यूर्जो नष्टे स्वाहेत्यन्तरा दुर्मस्तम्बे स्थाप्यो बल्लीकवपायां वा हुत्वाऽग्नये गृह-
पत्ये स्वाहेति यत्येत्य मार्हपत्ये हुत्वा ” इति ।

अर्षां नष्टे नपातयित्रे विनाशप्रकुर्वते बह्वये । न सस्वमिरपो नाशयति किं-
तुत्वादयति । अग्नेराप इति दृष्टिपक्षणे अवगात् । ऊर्जो बलस्य नपातयित्रे
बह्वय ऊर्जो नष्टे । उद्राग्निना भुक्तेऽग्ने जीर्णे सति बलं वर्धते न तद्दिनात्पदे ।
विधत्ते—

“ अर्षां नष्टे स्वाहोर्जो नष्टे स्वाहाऽग्नये गृहपत्ये स्वाहेति तिस्र आहुती-
जुहोति । त्रय इमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु भवितिष्ठति (६) ” [भा० का०
१ प० ७ अ० १०] इति । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(राजसूयविषयस्य विजयाकूर्ध्वमासनीपविष्टस्य सर्वैः सध्यस्त्रस्य वर्णनम्)

“ बाहू अधो हरेद्द्वाम्यां भिन्नं चरुयेति च ।
स्वाम्युपाहत्य बाहू तं वैश्वदेव्यां यसादयेत् ॥
क्षत्राऽऽसन्त्यां नु स्वादिर्वी कृष्णर्धावासतस्तुदिः ।
स्याना स्वाभी स्यामत्य मा त्वा नशोपसीदति ॥
नि योषक्षिष्टं संपन्थ नसाऽनन्वयुर्भारयेत् ।
यस्याह साऽपि त्वमिति जज्ञा होना च साधनः ॥
राक्षोका उत्तरं याहुस्मिन् स्पर्धं स्थाप्येन प्रेषत् ।
दिशोऽक्षाम्नापयेत्तज्ज तुशोक इति च क्रमात् ॥
समहीता भागदुषः क्षत्रा चाऽऽहूयन्ते विभिः ।
अप्रां जुहोत्यस्तु दर्भे गार्हपत्ये विभिः क्रमात् ।
अनुवाके षोडशेऽसिंस्त्रयांस्त्रिंशतिरिदिनाः ” ॥ इति ।

अथ र्भाषात्ता ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ राजसूयेऽभिषेच्याख्ये यागं वै देवनादयः ।
तच्छेवास्तेऽस्त्रिंशत्तथा वा तच्छेवास्तस्य त्रिंशः ॥
राजसूयकथंभावाभ्युत्तः सर्वशेवना ।
कल्प्याऽऽकाङ्क्षाऽभिषेच्याख्यं प्रक्रिये प्रचलते ततः ” ॥

राजसूये पश्चाद्विषययोगा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयात्पथः कश्चि-
त्सोपयोगः । तत्संनिधौ देवनादयः अयन्ते—“ अक्षेर्दीध्यति राजसूयं जिनाति
शूनःशेषवारुणापयन्ते ” इति । जिनाति जयति । बहुवचमाख्ये समाप्नातं
शूनःशेषविषयमुवाख्याने शूनःशेषम् । तत्र संनिधिनलादेवनादयोऽभिषेचनी-
याङ्गमिति चेन्मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायाभ्युत्तयां विहितं देव-
नादयः यकरणेन राजसूयशेवाः । राजसूयश्च बहुधागत्यक इत्यत्र सर्वशेव-
त्यम् । न चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिष्वस्ति । ज्योतिष्टोमविष्कृति-
त्वेनातिदिष्टैः प्राकृताङ्गैरेव नदाकाङ्क्षान्वृत्तेः । संनिहितविधिनलादाकाङ्क्षो-
त्थाप्यत इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षात्पथमवात्तरपक्रममादौ परिकल्प्य
तद्द्वारा वाच्यलिङ्गभुतिकल्पनया संनिधिर्बिम्बकल्पते । राजसूयाकाङ्क्षारूपे नु
महामकरं कल्पत्वादेकया कक्षयया संनिष्ठप्यते । तस्मात्पक्षरणेन संनिधि-
र्भाषात्सर्वशेवा देवनादयः । राजसूयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(राजसूयविषयस्य विजयादूर्ध्वमास्तनोपविष्टस्य तस्यैः सेव्यत्वस्य वर्णनम्)

“ अभिवेष्यमास्तदाङ्गसमाप्तौ देवनादिकम् ।

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमाप्त्यौ देवनादयः ॥

अभिवेषकोऽपकृतोऽस्मात्पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्तप्तौ मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ ”

राजसूय सोमयागस्याभिवेषनीयस्य संनिधौ देवनशीनःशेषोपाकमानामि-
वेकाः कर्मणाऽऽम्नाताः । तत्राभिवेषनीये चोदकमाश्लेषङ्गजातं नारिष्ठन्यायेन
मध्यमं संपाद्य एवादेवनादयः कार्या इति प्राप्य ज्ञेयः—माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभि-
विच्यत इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिवेषकोऽपकृतः । अभिवेषकापूर्व-
भावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठपारम् । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्तिष्काळे
प्रयाजाधारवद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः । चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“ एकस्मैवाभिवेष्यस्य तदङ्गं निस्सिद्धस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादायः प्रक्रियस्योत्तरः ” ॥

यदेतदेवनादिकमङ्गमभिवेष्यते तदेतदभिवेषनीयस्य सोमयागस्यैकस्मैवाङ्गम् ।
कृतः । अपकर्षात् । यद्यप्यभिवेषनीयविधेरूर्ध्वं तत्संनिधौ देवनादय आम्नाता-
स्तथाऽप्यभिवेषनीयमध्ये तेऽपकृत्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्याभिविच्यत इति
वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिवेषको माध्यंदिनसप्तमे स्तोत्रकालेऽपकृत्यन्ते । तस्मि-
न्अपकृते सति ततः पूर्वमाम्नादयानां विदेवनादीनामपकर्षोऽपकर्षः । ततो माहेन्द्र-
स्तोत्रादिवदभिवेषनीयमयोगान्तःश्रितित्वादेवनादिकमभिवेषनीयस्यैवाङ्गत्वमिति प्रा-
प्ये ज्ञेयः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमयाभारमकरणम्
उभयथाऽपि प्रत्यक्षस्य महामकरणस्य प्रकृतत्वादेवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् ।
राजसूयचन्दश्चानुषत्वादींस्तर्वाभ्यागानभिधत्ते । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुष्ठानं
तु राजसूयमध्ये कविद्वेषितमिति वचनबलादभिवेषनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले
तदनुष्ठीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाध्वे मध्यमकाण्डेऽष्टमपराठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(राजसूयविषयाणां संसृपां दशसंख्याकहविषां विधिः)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

आमेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा
सारस्वतं चरुं वत्सतरी दक्षिणा सावित्रं द्वाद-
शकपालम्पध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुं
श्यामो दक्षिणा बाह्वस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो
दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालम्पभो दक्षिणा वारुणं
दशकपालं महानिरष्टो दक्षिणा मौर्ध्न्यं चरुं
बभ्रुर्दक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं शुण्ठो दक्षिणा
वैष्णवं त्रिकपालं वामभो दक्षिणा (१) ॥

(आमेयं हिरण्यं सारस्वतं द्विषत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

बोहशे जितवतो राज इतरसेऽयत्वरूप उपचारो वर्धितः । सप्तदशे संसृपां हवींषि दशसंख्याकानि विधीयन्ते—

आमेयमिति । उपरदस्वनपाना वत्सतरी । शुक्रकायः शुण्ठः । तान्मेवानि हवींषि प्रसंसति—

“ वरुणस्य सुपुत्राणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापद्यत् । तत्संस्तुद्धिरनु तप-
सर्वत् । तत्संस्तृषां सत्सुप्तवत् । आग्निना देवेन मधमेऽहन्ननु प्रासुङ्क्त । सर-
स्वत्या वापा द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिश्चतुर्थे । बृहस्प-
तिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वरुणेन स्वया देवदया सप्तमे (१) ।
सोमेन राज्ञाऽष्टमे । त्वष्ट्रा स्तोत्रेण नवमे । विष्णुना यज्ञेनाऽऽप्नोत् । यत्संस्तुषो
भवन्ति । इन्द्रियमेव तद्दीर्घं यजमान आप्नोति ” [वा० क० १ प० ८
अ० १] इति ।

(राजसुयविषयाणां संसृपां वृक्षसंख्याकहविषां विधिः)

सुषुभागरस्य सुष्टु सोममभिषेचनीयकर्मण्यभिपुनरतो वरुणस्येन्निष्यतामर्थ्यं दशधा भूत्वा परावपद्दिनष्टम् । स च वरुणरतदिन्विषं संतुष्यन्दाभिहितैर्देव्यो-
क्तहविर्भिरनुकमेण सम्पक्पादवान् । सम्पक्सृप्यते माप्यते वीर्यमाभिरम्ब्यादि-
भिर्देव्याभिषिति संतृपो देवतास्त्राणां हवींश्चपि तन्नामकानि । स वरुणः पथ्येऽ-
ह्नि देवेन द्योतनात्मकेनाग्निना सहाष्टाकपालं वायुङ्ककाऽऽग्नेयमहाकपालं निर-
वपदिमर्थः । द्वितीयेऽह्नि वायुरया सरस्वत्या चरुं निरवपत् । तृतीये वसव-
कारणेन तविना सह द्वादशकपालं निरवपत् । चतुर्थे वशामिरुपलक्षितेन पूष्णा
सह चरुं निरवपत् । पञ्चमे भासाभाभिधानिना बृहस्पतिना सह चरुं निरवपत् ।
षष्ठे द्योतनात्मकेन्द्रेण सहैकादशकपालं निरवपत् । सप्तमे स्वकीयदेवतात्वेणा-
तीतकल्पगतवरुणेन सह दशकपालं निरवपत् । अष्टमे राज्ञा यजननेन तेमि-
न सह चरुं निरवपत् । नवमे रूपवरा खड्गा सहाष्टाकपालं निरवपत् । दशमे
मग्नत्वेण विष्णुना सह त्रिकपालं निरप्य तदिन्विषमाप्नोत् । यदि यजमानस्यापि
संतृपो यामा भवेत्सुस्तदाऽतो यजमान इन्द्रियत्रामर्थ्यं माप्नोषीति । उपसिदि-
विभिर्दिहितानां संतृपापनेनार्थेदादेन भिन्नदिनानुष्ठानविधिरुपेयः । अन्यं प्रका-
रविशेषं विधत्ते—

“ पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुण्यौ ” [आ० का०
१ म० ८ अ० १] इति ।

पूर्वा पूर्वदिग्गता दिनमेदेन बहुवेदित्वद्योतनार्था वीप्ता । तत्प्रकारत्वाऽवस्त-
म्बेन स्पष्टीकृतः—“ योभूते परेण सौमिकदेवयजनं दशभिः सप्तभिर्वा संतृपां
हविर्भिर्यजत आग्नेयमष्टाकपालमिति पूर्वं पूर्वं देवयजनमप्यवस्थति यत्र * पूर्व-
स्याऽऽहवनीयस्तत्रोत्तरस्य मार्तपत्य उत्तमायाः मार्मंश आहवनीयो बहिर्गोर्ह-
पत्यः ” इति ।

अष्टमनवमदशमानां हविषां स्वस्वदिनेषु कवित्कालविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तादुपतदाः सौम्येन पचरति । सोमो वे रेतोधाः । रेत एव तदधाति ।
अन्तरा स्वाष्टेय । रेत एव द्विषं खण्डां कृताणि विकरोति । उपरिहाद्वैष्णवेन ।

* स. पुस्तकस्तिवण्यां “ पूर्व अहवनीयस्तत्रोत्तरो मार्तपत्यः ” इति पाठः ।

१ स. य. क. च. “ निद्रयं सा ” । २ क. “ पूर्वपूर्वदे ” । ३ स. य. च. “ पूर्वदे ” ।

(राजसूयविषयाणां संसृषां दशसंख्याकहविषां विधिः)

यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवातन्वः पविषिष्ठति (२) ॥ [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० १] इति ।

अभिषेचनीयात्सोमयागादूर्ध्वं दशपेषः सोमयागः कर्तव्यः । तस्य च संसृ-
न्त्यागसंबन्धिनि सप्तमेऽह्न्येका दीक्षा कर्तव्या । तत्र ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसदः
कर्तव्याः । तत्र प्रथमोपसदिने उपसद्यागात्पूर्वं सौम्याकथेन संसृषाऽहमहविषा
प्रचरेत् । मध्यमोपसदिने पौर्वाहिकापराह्निकोपसदोर्ध्वे त्वाष्ट्रेण मयमहविषा
प्रचरेत् । तृतीयोपसदिने पौर्वाहिकापराह्निकोपसदावनुष्ठापपरिष्ठाद्वैष्णवेन दश-
महविषा प्रचरेत् । सोमस्य रेतोधारणहेतुत्वात्प्रथमतस्तमघोने यजमानो रेतो
दधाति । ततस्त्वष्टुः प्रयोगे सति धूर्त्वं रेतोऽवष्टभ्य त्वष्टा रूपाणि विविधानि
करोति । विष्णोर्मन्त्ररूपत्वाद्गन्ते त्वष्टाभिःप्रयोगे सति यजमानो राजसूयादूर्ध्वमपि
यज्ञानुष्ठान एव प्रतिष्ठितो भवति । दशपेषतन्त्रमध्ये ययाणां हविषामनुष्ठानमा-
वस्तम्भेन स्पष्टीकृतम् । अपराह्णे दशपेषस्य तन्त्रं एकमवतीत्युपकम्प्यैवं पठ्यते—
“ एका दीक्षा दिस्त्र उपसदः पुरस्तादुपसदा२ सौम्यं चरुं निर्वपति अन्तरा त्वाहू-
मष्टाकपालमुपरिष्ठाद्वैष्णवं विकपालम् ” इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ।

अङ्गलङ्किभावः कालो वा वाक्यादायः प्रतीयते ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भाषी(ति) कालविधित्वतः ।

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमित्येष्टिवत् ॥ ”

राजसूये संसृष्णान्दवाभ्यान्मात्रेणाष्टाकपालादीनि दश हवींष्याम्नातानि ।
तेष्वहमवमदशमार्गि सौम्यत्वाद्भूवैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमात्मनापते—“पुर-
स्तादुपसदा२ सौम्येन प्रचरति । अन्तरा त्वाष्ट्रेण । उपरिष्ठाद्वैष्णवेन ” इति ।
योऽर्थं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नुपदिष्टानामुपसद्यामादिमभ्यावसानेषु सौम्यादीनां
ययाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन बोध्यते । ततो वाक्यात्सौम्यादीन्पुसदामङ्गलानीति
प्राप्ते ज्ञमः—उपसदापेवि षष्ठ्याः कालयाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात्सौ-
म्यादीनां कालविशेषसंबन्धपरमिदं वाक्यं न त्वङ्गलङ्किभावपरम् । ततो न
कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकं किंत्वनुमत्यादिवत्प्रधानम् ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यश्रुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठके
तत्तद्वशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति पु-
ण्डरिस्रजां प्र यच्छति दशभिर्धत्सतरेः सोमं
क्रीणाति दशपेयो भवति सतं ब्राह्मणाः
पिबन्ति सप्तदशः स्तोत्रं भवति प्राकाशाव-
ध्ययं ददाति स्रजमुद्राभे रुक्मः होधेऽर्धं
प्रस्तोतुप्रतिहर्तृभ्यां द्वादश पञ्चोहीर्धस्रणे व-
शां मैत्रावरुणार्धभे ब्राह्मणाच्छःसिने
वाससीनेष्ठापोतुभ्याः स्पूरि यवाचितमेच्छा-
वाकायानद्वाहमग्नये भार्गवो होता भवति
आयन्तीर्धं ब्रह्मसार्धं भवति वारवन्तीयमग्नि-
ष्टोमसार्धः सारस्वतीरपो मूलाति (१) ॥

(वारवन्तीयं चत्वारि व) ।

इति छण्यश्रुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

तत्तद्वशो संसृपां हविर्भ्युक्ताणि । अष्टादशे दशपेय उच्यते । तत्र दीक्षासो-
पक्रमयोभोदकपार्श्वं दिनमेदमपवदितुं विधत्ते—

सद्य इति । प्रकृशवन्तु स्नात्यगोऽध्यावीति मद्विहितं वदपवदितुं विधत्ते—

पुण्डरिस्रजामिति । वदेतत्सुत्रकारः स्पष्टी चकार—“अपो दीक्षायाः स्थाने
द्वादशपुण्डरीकां स्रजं प्रतिमुञ्चते ” इति । प्रतिमुञ्चयेदित्यर्थः । वदेतः पश्चात्तति—

(राजसूयविवेकस्य दशपेयस्याभिधानम्)

“ वापि वा एतत्कुर्वन्ति । यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीयन्ति ।

पुण्डरिसिजां य पञ्चदशयजामित्वाय । अङ्गिरसः सुवर्गं लोके भन्तः । अप्सु दीक्षावपसी प्रविशयन् । यत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिसिजां य पञ्चदश । तत्सा-
देव दीक्षावपसी अवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

चोदकपात्रानि हिरण्यवासःप्रभृतीनि दशविवकमवस्थाप्यपवादितुं विधत्ते—

दशभिरिति । यत्सदरा उपरतस्तनपानाः । अत्र एव सूत्रकारो विशिष्यति—

“ दशभिर्वत्सतैः सोमं क्रीणाति ” इति । अत्र संख्यां प्रशंसति—

“ दशभिर्वत्सतैः सोमं क्रीणाति । दशाक्षरा विराट् (१) । अर्धं विराट् ।
विराजिवाभाद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

साण्डह्यं विधाय प्रशंसति—

“ मुष्करा भवन्ति सेन्द्रवाय ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।
सेन्द्रत्वमिन्द्रियसामर्थ्यसहितत्वम् । प्रधानं कर्म विधत्ते—

दशपेयं इति । दशसु पैकवचमसेषु पातव्यः सोमसो यस्मिन्कतौ तु
कतुर्दशपेयः । यद्वा—एकैकस्मिन्पात्रे दशपिबोक्षणेः पातव्यः सोमो यस्मि-
न्त दशपेयः । एतदेवाभिधेयं सूत्रकार आह—“ थोभूते वायसेत्तादनकाटे दश
यमसानधिकामधुनाकि तानुचयनकाल उचयति भक्षणकाटे दश दशैकैकस्मि
धमसे ब्राह्मणाः सोमपाः सोमं भक्षयन्ति ” इति । तं विधिं प्रशंसति—

“ दशपेयो भवति । अन्नाद्यस्यावरुज्यै ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ०
२] इति । विधत्ते—

ज्ञातमिति । एकैकस्मिन्पात्रे दश दश ब्राह्मणा इति विहित्वा शतं ब्राह्मणाः
विभन्ति । प्रशंसति—

“ शतं ब्राह्मणाः विभन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येनेन्द्रिये
प्रतिविडति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

सप्तदशमिति । अस्मिन्कतौ यद्यत्सोत्रं तस्य सर्वस्य सप्तदशसोपेतमेव
कुर्यात् । प्रशंसति—

“ सप्तदशः सोमं भवति । सप्तदशः प्रजापतिः (२) । यजापदेरान्ये ”
[ब्रा० का० १ प० ८ अ० २] इति । विधत्ते—

प्राकाशाविति । प्राकाशो सुवर्णदर्पणौ । प्रशंसति—

“ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति । प्राकाशयेवैनं ययसति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । हिरण्यसज्जो दानं विधत्ते—

स्रजमिति । तथा च सूत्रकारः—“ दक्षिणाकाले हिरण्यप्राकाशावध्वर्यवे ददाति हिरण्यस्रजमुद्गात्रे ” इति । प्रशंसति—

“ राजमुद्गात्रे । ध्वेवास्यै वासयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अस्य यजमानस्य ज्येष्ठ विंशष्टमेव दुकूलादिकं वासयति उत्तरीयत्वेनाऽऽ-
च्छादयति । वर्जुलस्य स्वर्णाभरणस्य दानं विधत्ते—

रुक्ममिति । प्रशंसति—

“ रुक्मरु होत्रे । आदित्यमेवास्या उन्नयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । उदधं प्रापयतीत्यर्थः । विधत्ते—

अम्बमिति । ददतीत्यनुपपत्त्ये । द्वाभ्यामेकद्वयदानं वाचनिकम् । प्रशं-
सति—

“ अथं वस्तोनुपतिहर्तुभ्याम् । पात्रापत्न्यो वा अयः । प्रजापतेरायस्यै (३)” ।
ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति ।

अधमेधप्रकरणे प्रजापतेरक्षयस्य चत्तराशदिति भुतेरभ्रस्य पात्रापत्न्यम् ।

वासवर्भिणीनां गवां दानं विधत्ते—

द्वादशेति । वासवद्वाराभिवृद्धिस्तृचनार्वायुस्याभिवृद्ध्या प्रशंसति—

“ द्वादश पशौद्दीर्घसृजे । आयुरेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । वन्ध्याया गोर्दानं विधत्ते—

वशामिति । वशाशब्देन बुद्धिस्थं वशित्वमभिधेयं प्रशंसति—

“ वशां पैवावरुणाप । राष्ट्रमेव वरुणकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । रेतःसेपनसमर्पणस्य गोर्दानं विधत्ते—

ऋषमिति । ऋषमशब्देन बुद्धिस्थमिन्द्रियमित्यभिधेयं प्रशंसति—

“ ऋषमं ब्राह्मणाच्छरत्तिने । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २] इति । द्वाभ्यां प्रत्येकं वस्तुदानं विधत्ते—

वाससी इति । वसवस्तपोः बुद्धिहेतुत्वमभिधेयं प्रशंसति—

“ वाससी नेहापोदुभ्याम् । पवित्रे एवास्यैवे ” [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० २]
इति । स्थूलस्य यवपूर्णशकटस्य दानं विधत्ते—

(राजसुयविषयस्य दशमेयस्यनिष्ठानम्)

स्थूरि यवाचितमिति । वारुणं पवनमयं वरुमिति भुवस्वाद्यवमिदं वरुणं स्वकीयभागपदात्नेन स्वकीयदेशान्ताद्दहिर्निःसारितवान्मवतीत्यभिप्रेत्य पशंसति—

“स्थूरि यवाचितमच्छावाकाम । अन्तत एव वरुणपवनवजते (४) ” ।

[भा० का० १ प० ८ अ० २] इति । विधये—

अनह्वाहमिति । वक्रिदारकेणोभयोः संबन्धेन पशंसति—

“अनह्वाहमग्नीधे । वक्रिवां अनह्वात् । वक्रिरग्नीत् । वक्रिमेव वक्रि यज्ञस्थीं-
वरुन्धे ” [भा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

दशंशुभाससोराभेयद्विपुंकस्य शकटस्य वह्नादनह्वान्वाक्रिः । अग्नेरिन्ध-
ताद्वाग्नीध्रोऽपि वह्निः । उभयोः संबन्धे सति वह्निरूपेणानुह्वा यज्ञस्य वक्रि-
ताह्वकृष्मिणादृष्टिग्यातं स्वाधीनं करोति ।

चोदकृष्मार्थं होतुसाधान्यादिकं वाधितुं विशेषान्विधये—

आयन्वी होतेति । यकृती यः कोऽपि होतृत्वापि तत्प्राप्तौ भृगुगोनीत्यत्र
यतेति विशेष्यते । यकृती ब्राह्मणाच्छंसिनं यथाव्यस्तोत्रे मापवसाम्नो विहि-
तत्वात्तद्वपदाय आयन्वीयं सायाव विधीयते । आयन्व इव सूर्यस्त्वस्यामुष्मु-
त्तमं साय आयन्वीयम् । यकृती यज्ञायज्ञियस्याभिष्टोमसाम्वात्तद्वोद्य वारव-
न्दीयं साय विधीयते । अर्थं न त्वा वारवन्दयित्वस्यामुष्मुत्तमं वारवन्दीयं साय ।
यकृदो वहन्वीनां गृह्णातीति यवाह्नादयत्नानामपरां वसतीपरित्याद्वापि तत्प्राप्तौ
सारस्वतीमवा एवाऽऽपो विधीयन्ते । हेन्ववीर्यत्वेन अर्थं पशंसति—

“इन्द्रस्य सुवृषाणस्य वेधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् । भृगुस्तृतीयममवत् । आव-
न्दीयं तृतीयम् । सारस्वती तृतीयम् । यार्गयो होता भवति । आयन्वीयं ब्रह्मसार्गं
भवति । वारवन्दीयमभिष्टोमसामम् । सारस्वतीरपो गृह्णाति । इन्द्रियस्य वीर्य-
स्यावरुन्धे ” [भा० का० १ प० ८ अ० २] इति ।

आयन्वीयस्येन्द्रवीर्यत्वाभावेनात्र स्तुतेरप्रवृत्तिज्ञात्नेन सह स्तोतुं आयन्वीयमपि
नृजह्मदत्ते—

“आयन्वीयं ब्रह्मसार्गं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं भवति । वारवन्दी-
यमभिष्टोमसामम् । इन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं वारपति (५) ” । [भा० का० १
प० ८ अ० २] इति ।

(राजसूयविषयस्य दशपेयस्याभिधानम्)

साधनान्नि अतिधातोः प्रतीत्याद्यजमानेन दीपेयाधीयते । द्वितीयनामि
वारयितुं यदतिरस्मिन् यजमाने ययुक्तं वैरिबीर्षं निवारितं भवति ।

अत्र श्रीमाता ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाध्यथा ।

कमसाहित्यवस्तन्त्रं कालभेदेन विचरता ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंश्रुती द्वौ सोमपात्रौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण
कार्यम् । कुतः । कमस्याभिष्यत्वात् । ' सह सोमौ कीषाति' [इति] अभिषे-
चनीयस्य यदा सोमकर्मस्यैव दशपेयस्यापि सोमे केवले सति कयात्पूर्वमा-
विना दशपेयाङ्गननामकवर्त्तनं स्यादिति यात्रे द्रुमः—भिषकादीनयोरभिषे-
चनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृज्याद्वाध्याभ्यो दशम्य इतिभ्य ऊ-
र्ध्वपरङ्गे दशपेयस्योपक्रमः । आभ्यः पार्थीनेऽप्यम्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः ।
न च कमसाहित्यमस्ति । ' सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं कीषन्ति' इति दश-
पेये कथस्य सद्यस्कालाभिधानात् । सह सोमादिविषयनेन कयार्थसंबादे ता-
दृश्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

राजसूये कृषित्कर्तुं यमसो दशभिर्जनैः ।

यस्यः किं तत्र राजस्या भक्षकं मासृणा न्व ॥

आधो भागा(ना)ऽसंस्मदैकजातीर्षयाः सतं दश ।

यमस्तानद्युरित्युक्तया राजकार्त्तं च विप्रमम् ॥

राजसूये दशपेयनामके यात्रे भूयते—“ दश दशैकैकं यमसन्नुत्पन्ति ॥
इति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यक्षयसः सोम्यं राजभ्येरेव दशभिर्मक्षययिः ।
दशैतिसंख्या(रूप)या जात्येकत्ववतिमानात् । तथा हि—दशपेयस्य योवि-
होमविकृतित्वात्पठ्यते यमं जातं सोदकेन पातम् । यस्तुतौ च यजमानयमस्य
भिन्नजातिभिर्षयं नास्तीत्यत्रापि तथैव पातम् । यद्यत्र दशेति विशेषो
विधीयते तर्हि शाकलं भक्षकसंख्यायार्त्तं निवर्त्तयतां न त्रैकजातीयवत् । तस्या-
व्राजन्तो यजमानो राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति यात्रे द्रुमः—यकृतिनः

(राजभूयसीबन्धिनां विशाम्येष्टयः पशुद्वयं सत्त्वकृतस्वीभि जेत्येतेषां विधिः)

भाप्येण दशतु चमसेण मक्षमायानुसर्पतां पुरुषाणां दश द्योतिषीप्सया पतिच-
मसं दशतंरुपां विधायार्थसिद्ध्यां यातंरुपामनूय संख्येयानां सर्वेषां माह्व्यं
विधीयते—“ यतं माह्व्याः पिबन्ति ” इति । तथा सति यजमानस्मापि राज-
म्यस्य यत्र मक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्वा मक्षयेयुः । तस्माद्माह्व्या एव
मक्षकाः । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

किं माकाशौ वाचकौ स्तः कृत्स्नस्याऽऽभ्वयस्य वा ।

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥

राजभूये भूयते—“ हिरण्यमौ माकाशावभ्वयैवे ददाति ” इति । माकाशौ
वीपस्तम्बावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं माकृतस्य दक्षिणाद्व्यस्य वाचकौ,
अताभ्वयुभागस्यैव । तत्र माकाशौ ददातीतिकर्मकारकवाचिद्वितीयाभुतिकृतेन
दानसंबन्धेन माकाशावभ्वयैव इतिवाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽप्योदिते सति देयद-
म्यपतीवेर्देयान्तरस्य कृत्स्नस्य वाच इति पूर्वः पक्षः । अभ्वयैवे ददातीतिसंबन्ध-
नकारकवाचिचतुर्थीभुतिकृतस्य दानकियासंबन्धस्थापयदितुमशक्यमत्वारसंबन्धदानवि-
शिष्टदानकियासंबन्धेऽपि द्वितीयाभुतेरविरोधादभ्वयुभागस्यैव वाच इति राज्ञान्तः ॥

इति श्रीमातापमानाचमैरिविते याचनीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताध्याये पञ्चमकाण्डेऽष्टमपादके-

हादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ अथमाष्टकेऽष्टमपादके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टार्कपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षि-
णीन्द्रमेकादशकपालमुपभो दक्षिणा वैश्वदेवं
चरुं पिशङ्गीं पठोही दक्षिणा मित्रावरुणीमा-
मिक्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शिति-
पृष्ठो दक्षिणाऽऽदित्यां मरुतां गर्भिणीमा ल-
भते मारुतीं पृश्निं पठोहीमान्विभ्यां पूष्णे

(राजसूयसंवेन्धितं दिशामेष्टयेः पशुद्वयं सात्यदूताह्वीभिः केच्येतिर्वा विधिः)

पुरोडाशो द्वादशकपालं निर्वपति सरस्वती

सप्तवाचं चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरो-

डाशो द्वादशकपालं तिसृष्वम्बं शुष्कहृतिर्द-

क्षिणा (१) ॥

(अभ्यस्य हिरण्यमेजं वैश्वदेवं विशङ्गीं सप्तर्चावारिस्थानं) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-

ष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशो दशमेपोऽभिहितः । एकोनविंशे दिशामेष्टयः पशुद्वयं सात्यदू-
तानां हवींषि च विधीयन्ते । तत्राऽऽदौ पञ्च हवींषि विपद्ये—

आभ्येयमष्टाकपालमिति । विशङ्गीं पिङ्गलवर्णां ।

दिग्भास्थापनमयुक्तोन्मादपरिहारेणावेष्टिकिर्षिं यस्तोति—

“ ईश्वरो वा एव दिशोऽभ्युन्मदितोः । ये दिशोऽभ्युन्मास्थापयन्ति । दिशा-
मरेष्टपो भवन्ति । दिशेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय ” [जा० का० १ प० ८
अ० ३] इति ।

यं यजमानमभ्युन्मदितोः प्रस्थापयत्येव यजमानो दिशोऽभ्युन्माप्य दिग्भ्रमेणोन्मदि-
तोऽन्मतो भवितुमीश्वरः यमुन्मदति । विधियाम्भावरतं देवतापञ्चकं प्रशंसति—

“ पञ्च देवता यजति । पञ्च दिशः । दिशेव प्रतितिष्ठति ” [जा०
का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

आभ्येपादीनां चतुर्णां मध्य एकैकयागादूर्ध्वं पञ्चमहविषि अभिधीरभं विपद्ये—

“ हविषो हविष इह्वा चार्हस्यत्यममिधायति । यजमानोऽन्मदितो ये बृह-
त्यतिः । यजमानमेव तेजसा समर्चयति (१) ” । [जा० का० १ प० ८
अ० ३] इति ।

यजमानस्य देवता उक्ता अग्न्यादयश्चतसस्ताम्यो हितो यजमानदेवतः ।
अवेष्टीर्विधाय द्विपञ्चकं पशुबन्धकं विपद्ये—

(राजसूयसंवेत्तिनां दिशामवेष्टयः पशुहव्यं सात्यदूतानीं हवींषि विधत्ते ।)

आदित्या मल्हामिति । आदितिर्देवता यस्याः सेत्वादित्या मल्हा मण्डिता
पलस्तनपुक्त्यर्थः । पृथिरत्यतनुः येतवर्णा ना ।

आदित्यमृमित्वेन राष्ट्रत्वं मरुतां च वैश्वत्वं सल्लदुर्कं देवदग्निमेत्य मशंसति—

“ आदित्या मल्हा गर्मिणीमात्रमवे । मारुतीं शुक्तिं पशौहीम् । विशं
चैवास्यै राष्ट्रं च समीचीं दधाति ” [जा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

कथं दग्निं विशः सम्पत्त्वं सत्यानिष्ठादिकत्वेन राष्ट्रं च सम्पत्त्वं ।

पाठमार्गं कथं मशंसति—

“ आदित्यया पूर्वमा पचरावि । मारुत्योत्तरपा । राष्ट्रं एवं विशमनुव-
माति ” [जा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

आभाषणस्य चोदकमात्रमुक्तध्वनित्वमादिश्वषागेऽनुयापयदितुं विधत्ते—

“ उपचैरादित्याया आ भाषयति । उपारु मारुत्यै । तस्माद्राष्ट्रं विशम-
तिवदति ” [जा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

यस्माद्राष्ट्रत्वायापादित्येष्टावुक्तध्वनिर्विदूषायां मारुतीष्टावुपाशुध्वनित्वा-
लोकेऽपि राष्ट्रमुच्यते । तस्याल्लोका राजादिः सहस्रकरदनायै विशमदिवदति ।

निर्मत्स्यतीत्यर्थः । पूर्वोक्तं पशुविशेषार्थं मशंसति—

“ गर्मिण्यादित्या भवति (२) । इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्ययकः ।
अगर्भा मारुती । विद्वे मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियाव्ययकः ” [जा० का० १
प० ८ अ० ३] इति ।

गर्भस्येन्द्रियकार्यत्वादिन्द्रियात्वं तेन गर्मिण राष्ट्रगता ब्राह्मणक्षत्रियवजा
हस्त्रियमुक्ता भवन्ति । मारुत्या गर्भराहित्येन वैश्या निरिन्द्रिया इतरावेक्ष्या
क्षीणतामर्थ्या भवन्ति । ननु पशौही वात्सगर्मिणीत्यल्लदुर्कं कथमगर्भा मारुती-
तीहोच्यते । नायं दोषः । पञ्चवर्षाया अंति पशौहीशब्दवाच्यत्वात् ।

पशुचर्मं विशाय सात्यदूतानीं हवींषि विधत्ते—

अश्विभ्यां पूष्ण इति । पूष्णे चेति देवतासमुच्चयो वदध्यः । तत्पं वकीति
तत्पक्षाक्तस्यै सरस्वत्यापकाय देवाम । तत्पमसवायामोषानुज्ञाय । तितुमिरिदु-
मिर्मुक्तं धेनुस्तिपुष्यं वरपक्षोषाय निर्मिता शुष्कदतिः । तदुभयपत्र देयम् ।

तेषु हविषु पथमं मशंसति—

“ देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा अभिनोः पूष्न्वाचः सत्यं संनि-
धाय । अनुतेनासुरानभ्यभवन् । तेष्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं दादशकपाल निर-

(वाजसूयसंनिधौ विद्वानवेष्टयः पशुद्वयं सात्यवृत्तहवीषिं जैवेतेषां विधिः)

यन् । द्रुतो वै दे वाचः सत्यमवाकन्धव (३) । यदधिष्ठां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । अग्नौ नैव भ्रातृभ्यामभिभूय । वाचः सत्यमवाकन्धे ॥ [जा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

वाचः सैवम्वि यस्तत्सत्यमग्नौ तपरित्यागेन भाषणं तत्तत्त्वं स्वकीयमभिधोः पूष्णि च निक्षेपस्त्वेषावस्थाप्य पुष्पान् हनिष्माम इत्यग्नौ देव यचनेनातुराणामग्रे भाषां कृत्वा तद्विधासेन यजुस्तंवाहं परित्यज्य कदापि न्निर्वाणानतुराणि हतवन्तः । ततोऽग्नौ यजुषपरिहारकर्म पूर्वाभिर्नैव वाचः सत्यं महीयुमाग्निनोः पूष्णः स्वोक्तो-
चस्त्वं पुरोडाशं निरुज्य तत्सत्यं स्वाधीनं कृतवन्तः । तद्वद्यजमानस्यपि द्रष्ट-
व्यम् । द्वितीयं हविः प्रशंसति—

“ सरस्वते सत्यवाचे चरन् । पूर्वमेवोदितम् । अक्षरेणाभिगृणाति ॥ ” [जा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

पूर्वैः प्रथमहविःप्रशंसार्थं वाचः सत्यमवाकन्ध हवि मदुकं तदेवोक्षरेण सत्य-
वाच इत्यनेन देवतादिशेषणेन विधिसाक्यविशेषो गृणाति उच्चारयति ।
अतोऽग्नेनापि भागेन सत्यस्वीकार एव इहो भवेतीत्यभिप्रायः ।

सात्यमसवाचेत्येतद्विशेषणं प्रशंसति—

“ सविषे सत्यमसवाम पुरोडाशं द्वादशकपालं पसूयै ॥ ” [जा० का० १ प० ८ अ० ३] इति । विप्रते—

“ दूताभ्यहितोति । आविद द्वा भवम्वि । आविदमेव नं गमयम्वि । अथो दूतेभ्य एव न छिद्यते ॥ ” [जा० का० १ प० ८ अ० ३] इति ।

पतिराजभ्यो दूतान्प्रेषयति । एते दूता आविदो भवन्त्येतदीयं शासनमा समप्ताद्वेदमन्ति स्थापयन्तीत्याविदः । तेन दूतप्रेषणेनैव यजमानमाविदं गमयन्ति आ समप्ताद्वेद्यते स्वाभ्यस्त इत्यावित्कीर्तिस्तौ पापयन्ति । किंचार्थं दूतेभ्यो न विच्छिद्यते सर्वतः प्रेषयितुं कदाचिद्दूता न लभ्यन्त इत्येवं निच्छेदो न भवति, किंतु सर्वदा बहवो दूताः संहिता वर्तन्ते । दूतप्रेषणप्रकारः सूचकोरेण स्पष्टीकृतः—“ वान्यम्यवस्त्राय पतिराजभ्यः पहिणोऽप्यम्यपिक्षि राजाऽभूव-
मित्पावेदमते ॥ ” इति । तानि तिसृष्वन्वादीनि दक्षिणाद्रम्याप्यम्यवस्त्रावाभित आकम्य स्नात्वा तानि पतिराजभ्यो दक्षयितुं दूतहस्ते दत्त्वा प्रेषयति । स च दूतो राज एतद्वचनं तेषामग्रे कथयति—अभिषिक्तोऽस्मि पुष्पाकं सर्वेषां राजाऽ-
भूवर्ति । दक्षिणां प्रशंसति—

(राजसूयसंमन्वितां विद्यामवेष्टयः पशुद्वयं सात्यदूतद्वयं चित्येतेषां विधिः)

“ तिसुपन्व२ शुष्कद्विर्दक्षिणा समृद्धये (४) ” । [ब्रा० का० १ प्र० ८ अ० ३] इति ।

अत्र पीपांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

राजसूयं मरुत्येष्टिरत्येष्ट्याख्या श्रुताऽत्र तु ।

विपक्षत्रिपविद्भुमेदादविषां व्यत्ययः क्रमे ॥

विभादेरनुवादः स्वात्मावर्णं वाऽनुवादगीः ।

व्यत्ययाम त्रयाणां च राजत्वात्प्राप्तिरसि हि ॥

न राज्ययोगाद्वाजत्वं क्षत्रियत्वकृतं ततः ।

अप्राप्तप्रापणान् (षं त) स्मात् रथंवरतुल्यता ॥

राजसूयपकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका भूयधे—“ आग्नेयपथाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमुपभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं विशङ्गवी षष्ठौही दक्षिणा भैत्रवर्षीपापिक्षां वंशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शिदिपृष्ठो दक्षिणा ” इति । तस्मादेवेष्टौ इविषां क्रमव्यत्ययः भूयधे—“ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं यध्वतो निधायाऽऽहुविषाहुवि हुत्वा तमभिवारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरण ऐन्द्र-वायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन रथंवरं निमित्तत्वेना-नुदितम्, एवमवापि यज्यमस्थाने भूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं यध्वे तृतीयस्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतच्चिदपि चदयाऽनूयते । द्वितीयस्थाने भुतस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थाने स्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र यध्वे निधानविधिर्मित्यानुवादः । ननु राजकर्तृकराजसूये ब्राह्मण-वैश्ययोः प्राज्यमवाचानुवादो युक्त इति चेन्न, तपोरपि राज्ययोगेन राज-शब्दार्थत्वादिवि प्राप्ते ब्रूमः—राजशब्दः क्षत्रियजातौ सूत्रः, न तु राज्ययो-गस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, मत्पुत्र राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राज्ञः कर्मेति विगुप्त राजमातिपदिकस्योपादि प्रत्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मण-वैश्ययोः प्रजापासने राज्यशब्द औपचारिकः । तस्मादेवेष्टौ ब्राह्मणवैश्ये पूर्वप्राप्तावनेन प्राप्येते । ननु राजसूयस्य राजकर्मत्वाच्चदन्तर्गताया अवैष्टे-रुपि तद्यात्वात्तस्मां ब्राह्मणवैश्ययोः प्राणयमुकमिति चेन्नैवम् । अन्तर-

(राजसूयसंबन्धिनां विशामवेष्टयः पशुद्वयं सात्त्वतृह्नाभि चेत्येतेषां विधिः)

वेष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्विहिः प्रयुज्यमानायासवेष्टौ वस्त्रमाणात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं पयोक्तृगुणनिश्चितं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथतरादिगुणत्वम् । यदिशब्दस्तु निपातत्वादन्वयकोऽध्यान्तरवाची वेत्यु-
च्येत् । एकादशाध्यापस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

अवेष्टावक्त्रतन्त्रत्वं भेदो वा छिद्गणोऽग्रिमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदः छिद्गं ब्राह्मणयोगम् ॥

राजसूयप्रकरणं श्रूयते—“ दिशाववेष्टयो यवन्ति ” इति । ताश्चावेष्टय उरसिवाक्चैरेवमान्नायन्ते—“ आग्नेयमष्टाकपालं निवेपति हिरण्यं दक्षिणे-
न्द्रकेकादशकपालमुपमो दक्षिणा वैधवेयं चरुं विशङ्क्य पशौही दक्षिणा मेवा-
वकणीमाभिर्क्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं धितिपुष्टो दक्षिणा ” इति । तास्चवेष्टिषु तावेष्टाङ्गानुष्ठानम् । कुतः । तच्छिद्गम्—“ यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिपादुर्ले हुत्वा तपमिवारमेष्टादि राजस्य देवं यदि वैतपो वैधवेयम् ” इति । यत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्यनिमित्ताविति छिद्गं, तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते श्रूयः—उत्पत्तिवतेन दक्षिणाभेदेन प्रयो-
गभेदावगमादङ्गानां भेदः । छिद्गं तु बहिष्प्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद्व-
यम् । राजसूयप्रकरणमाठादन्तःप्रयोगेन एकः । न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं शक्यः । राजसूयाङ्गभूवदिभ्यामवस्थापनविधितोन्वाद्यपरिहारत्वेनार्थवादेन तस्मिन्प्रयोगमात् । तथा च श्रूयते—“ ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । दिशामवेष्टयो यवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतिगिहस्यनु-
न्मादाय ” इति । राजसूयाद्बहिष्प्रयोगस्त्वेववाङ्माद्यकार्यं याज्येदिति विहितः । न चासी राजसूयान्तःप्राची । यदि ब्राह्मण इत्यादिना वर्षाचम-
संयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मणैरपययोरनधिकारात् । तस्माद्बहिष्प्रयोगो
तन्त्रमन्त्रःप्रयोगो भेद इति निर्णयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णसूत्रवैदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(राजसूयविधिवर्णां प्रमुजां हविषामभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं
सावित्रं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं त्वाष्ट्र-
मष्टाकपालं वैश्वानरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथ-
बाहनबाहो दक्षिणा सारस्वतं चरुं निर्वपति
पोष्णं चरुं भैत्रं चरुं वारुणं चरुं क्षेत्रपात्रं
चरुमादित्यं चरुमुत्तरो रथबाहनबाहो दक्षिणा(१) ॥

(आग्नेयं सौम्यं बार्हस्पत्यं वारुणि १३३३) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशे दिशामवेष्टयः प्रमुजान्धः सात्यदूतानां हवींषि चोक्तानि । अथ
विंशे प्रमुजां हवींषमुच्यन्ते । तत्प्रकारः सूचकरिण दर्शितः—“अपराह्णे बृह्विः
प्रमुजां हविर्मिषंजत आग्नेयमष्टाकपालपिति दक्षिणो रथबाहनबाहो दक्षिणा
भोभूते बृहभिरुत्तरो रथबाहनबाहः ” इति । तान्येवानि हवींषि निरुच्ये—

आग्नेयमिति । रथस्य बाहून् रथबाहनमन्यच्छकटं यस्मिञ्शकटे रथस्येवदोरस्य-
नवस्थान्मते तस्य रथबाहनस्य शकटस्य बाहूको दक्षिणो यो बलीवदोऽसौ पूर्वशकटे
दातव्यः । एवमुत्तरशकटेऽपि योज्यम् । अत्र पूर्वशकटगतं पथर्षं हविः वशंतवि—

“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्मान्छिगिरे कुरुषआस्ताः पाश्वो याम्बि॥

[आ०का० १५०८७०४] इति ।

उपरिष्ठात्परकीयपक्षा उपन्यस्यन्ते “ नास्ति मास्येतानि हवींषि निरुच्यन्ती-
त्याहुः ” इति । तत्प्रमाणानुसारेण काल्गुप्तमासपरम्भ क्रमेणैकैकस्मिन्नाह एकैकं
हविर्निर्वपणीयम् । तथा हि—काल्गुप्त्याः पौर्णमास्याः पतेव राजसूयमुपकम्प्य
पवित्रनामकपश्चिद्योममानुमवादीनि चानुष्ठाय काल्गुप्त्यां पौर्णमास्यामारम्भ वैश्व-
देवरुणबृहदासकाकमेधाधनुर्षु मासेषु निष्ठाप्य द्वितीयस्यां काल्गुप्त्यां पौर्णमास्यां

(राजसूयनियमाणां यजुजो हविषामभिधानम्)

शुनासीरीमन्त्रतुरीयादिकमनुष्ठायोत्तरदिनेषु देविकादीनि पथोक्तक्रमेण रस्तिनां हवींषि चानुष्ठाय काल्गुनाभावास्यायामभिषेचनीयार्थं वक्षिषित्वा तस्य वीक्षा वर्धनीयाः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह—“ तथा अभिषेचनीयस्वोक्तव्यस्य वीक्षाः प्रवर्धयेति यथा स्रवत्सरस्य द्वात्रात्रिंशच्छिष्टे दशपेयो भविष्यति ” इति । स च दशपेयः स्रवत्सरं द्वात्रात्रिंशद्व्यस्य पञ्चम्यामुपक्रम्यते पञ्चभिर्दिनैर्निष्पाद्यत्वेन नवम्यां सप्ताप्यते दशम्यां यावः सात्यवृतानि निरुम्पापराहणे यजुजो हवींष्यु-
पक्रमितव्यानि । तथा सप्तोत्प्रेषस्य काल्गुनरूपो द्वितीयः शिशिरमासः प्राप्यते । तस्मिञ्शिशिरे तन्निर्वापाच्छिशिरद्वारा तद्धविः स्तुपते । कुरुपञ्चाब्देष्टवार्तिनो राजानः पाम्पेषु देशेषु सस्याभिवृद्धिमवगत्य दिग्मिजयाय प्राञ्चः प्रयान्ति । यस्याद्वाग्नेयमागच्छात् शिशिरः सस्याभिवृद्धिहेतुस्तस्याप्याञ्चो याम्नीत्येवं स्तुतिः । द्विवर्धं हविः प्रशंसति—

“ सौम्यं चरुम् । तस्माद्भुतस्यै व्यवसायाऽऽदधन्ति ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

उक्तक्रमेण वास्तविकयोः प्रथमप्राप्ति सौम्यं चरुं निर्वपति । यस्यादन्धस्य देवता सोमोऽथ चरुणेज्यते तस्मात्प्रथमो वसन्तमास आगतोऽप्यदिति निश्चित्य प्राग्देशं जेतुं गत्वा राजानस्तद्वर्यं पाम्पै सर्वमुपहरय स्वसेनानादयन्ति वसन्तः समुपस्थितः सम्यक्प्रकृतं समुज्जमघ्नं कार्यं भुञ्जतामिति वदन्तो हस्तेन सर्वां सेनां प्रेरयन्ति । तृतीये हविः प्रशंसति—

“ सारिवं द्वादशकणसम् । तस्मात्पुरस्ताद्यवानाः सविषा विक्रन्धते ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये वसन्तमासे सारिवप्रयोगः कृतस्तस्मात्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि गत्वा राजानः सविषाभ्युज्ञाताः सन्तो यवानां विक्रन्धते यवादीनि पाम्पानि परकीयाणि विशेषशक्तिक्रन्धते यथा कृषीवत्ता न गृह्णन्ति तद्दद्वरोधं कुर्वन्ते । अतुर्थं प्रशंसति—

“ बाह्वैरपत्यं चरुम् । सविषैव विक्रन्ध । जज्ञया यवानादधते ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ४] इति ।

यस्याप्यथ्ये प्रीत्ये भासते बाह्वैरपत्यमागः कृतस्तस्याद्भुतसया बृहस्पतिनाभ्युज्ञा-

(राजसूयविव्याणां प्रयुजां हविषानभिधानम्)

वाः सन्धो यवानादधवे पूर्वे सविशुषसादाधो यवाः परदेसवर्धिम्यः कृषीवलेभ्योऽव-
सृष्टास्त्वान्सर्वानिष स्वगृहेषु स्थापयन्ति । पञ्चमं पञ्चसति—

“ स्वाष्ट्रमहाकपालम् (१) । स्वपाण्येव वेन कुर्वन्त ” [भा० का० १
प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये श्रीष्ट्ये मासि स्वाष्ट्रयागः कृतस्तेन कारणेन रूपनिर्वा-
त्वाद्वाऽनुज्ञाताः सन्धो स्वपाण्येव परकीयवाग्यानां यगेष्टमाजनेन पुष्टिप्रत्येव
भरीरामि कुर्वन्ते । पञ्च पञ्चसति—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालम् । तस्माज्जघन्ये नैदाघे प्रत्यञ्जः कुन्वञ्जोऽ-
यान्ति ” [भा० का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वार्षिके प्रथमे मासि वैश्वानरयागः कृतस्तस्माद्वैश्वानरानुज्ञाता जघन्ये
नैदाघे द्वितीयस्तिग्नीष्ममासेऽगस्ते सति वर्षवैपथ्यममासे परकीयराष्ट्रं सर्वात्मना
विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखाः कुरुपञ्चाला राजानो यान्ति । तदेतदुपसङ्गं
सर्वेऽपि राजान उक्तरीत्या कुर्वन्तीति दृष्टव्यम् । उत्तरपट्कस्य पथमं हविः
पञ्चसति—

“ सारस्वतं चरुं निर्वपति । तस्मात्पाशुषि सर्वा वाचो वदन्ति ” [भा०
का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

यस्माद्द्वितीये वार्षिकमासि सारस्वतयागः कृतस्तस्मात्पाशुषि पुष्टया संतु-
ष्टाः कृषीवलास्त्वया कृषिकार्षि यथा कृषिकार्षिं श्रियते यजानि सन्ति के
वाग्महूवाह इत्यादिकाः सर्वा वाचः परस्परं वदन्ति । उत्तरहविःपञ्चकं पञ्च-
सति—

पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मेवेण कृपन्ते । वारुणेन विश्वा आनन्द । क्षेव-
पत्येन पाचयन्ते । आदित्येभाऽऽदधन्ते” [भा० का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

शारदे पथ्ये मासि पौष्णयागस्य कृतत्वात्तेन पौष्णेन व्यवस्यन्ति पुषदेव-
वाया अनुग्रहेण पुष्टिमानेवावर्ती भूमि कृषार्मीत्यादिभिन्धवं कुर्वन्ति । शारदे
द्वितीये मासि वैधयागस्य कृतत्वान्निवदेववाया अनुग्रहेण निर्दिष्टाः कृपन्ति ।
हैमन्ते पथ्ये मासि वारुणयागस्य कृतत्वाद्गुरुषदेववाया अनुग्रहेण गोमयादिकं
प्रक्षिप्य नीरपूर्णं क्षेवं विशेषेण धृतवन्तः पोषयन्त आनन्द । हैमन्ते द्वितीये
मासि क्षेवपत्ययागस्य कृतत्वाक्षेवपतिदेववाया अनुग्रहेण सत्यमर्थं यगेष्टमु-

(सौत्रामणीमन्त्रपुरुषविद्यामन्त्रशास्त्रम्)

सर्वं निरर्थकं तुषादिकमुन्मत्स्य कलषार्कं संपादयन्ति । तैश्चिरे मध्ये मास्यादि-
त्यधामस्य कृतत्वादिदिदेवताया अनुमहेण वक्राणि पान्यानि स्वमृहेष्वाद्धते ।
मृधोर्कं प्रविशाननिर्वापं परप्राप्त्येनोपन्यस्यति—

“भाति भास्येतानि हवीऽपि निरुप्याणीत्याहुः । तेनैवतून्ममुक्त इति ॥
[जा० का० १ प० ८ अ० ४] इति ।

तेनैव प्रतिभासं पृथङ्निर्वाचेनैव सर्वानुत्पन्त्युक्तवान्भवति कतुश्चान्निष्ठायाश्च
मनुजवान्भवति । परपादुत्पद्योऽस्त्येव संपद्यते तस्मादेवानि मनुजां हर्षांशिवमि-
माशः । तं वक्ष्ये निराकृत्य पक्षान्तरं विधत्ते—

“अथो सत्त्वाहुः । कः सत्त्वसरे जीविष्यतीति । षष्ठे च पूर्वोक्तानि सत्त्वाणि । षडु-
त्तरेणः । तेनैवार्तमयज्ञे ” [भा० कृ० १ म० ८ अ० ४] इति ।

आधुनपरिमाणस्मावगन्तुमशक्यतयाद्धर्मस्य त्वरिता भवतिरित्यप्येन दिनद्वये
निष्कृन्त्यामि । तथा सति बहून्संख्यायाः गृह्णा कृतव इतिभूतयनुसारेण कृतुम-
योगतिष्ठिः । मन्त्राणां ह्यपेक्ष्यवगम्यवत्त्वमित्यभिप्रायः । दक्षिणार्धस्य यशसंति-

“ दक्षिणो रथबाहनबाहः पूर्वेषां दक्षिणा । उत्तर उत्तरेषाम् । सैवत्तरस्यै-
वान्नो मुनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (३) ” [ना. का. १ म. ८
अ. ४] इति ।

शकटसुखसोभषोरगतयोभेदादेतावनह्वाहौ तयोर्दनिन त्वत्तरसोभषोर्भास-
वत्कषोरन्दौ तंषादितवाग्भदति । तेन स्वर्गः प्राप्पये ॥

इति श्रीभारतामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जरीटीये-

वैचिरीपसंहिताभाष्ये पथमकाण्डेऽष्टमपत्रके

विश्वोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टकेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः)

स्वा॒दीं त्वा॒ स्वा॒दुनां॑ ती॒त्रां ती॒त्रिणा॑मृता॒म-
मृते॑न॒ सृ॒जामि॑ स॒ः सोम॑ेन॒ सोमो॑ऽस्या॒श्विभ्यां॑
प॒च्यस्व॒ सर॑स्वत्यै प॒च्यस्विन्द्रा॑य॒ सृ॒जाम्णे॑ प-
च्य॒त्व पुना॑तु॒ ते परि॑कृतः॒ सोमः॑ सूर्य॒स्व

(सौत्रामणीमन्त्रपशुहविषामभिधानम्)

इहिता । वारेंण शश्वता तना । वायुः पूतः पवि-
त्रेण प्रयङ्गसोमो अतिवृत्तः । इन्द्रस्य युग्यः
सरता । कुचिदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दा-
न्यनुपूर्वं विगूय । इहेहैषां रुणुत भोजनानि
(१) ये वर्हिषो नमोवृत्तिं न जग्मुः । आश्विनं
धुममा लभते सारस्वतं मेघमेन्द्रमुषभमेन्द्रमे-
कादशकपालं निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं
षारुणं दशकपालं सोमप्रतीकाः पितरस्तु-
ष्णुत बहवा इक्षिणा (२) ।

(भोजनानि बह्विंशतिथि) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
ष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशोऽनुवाके मयुगां हवींष्पुकामि । एकविंशे सौत्रामण्या मन्त्राः बभूवो
हवींषि चोप्पन्वे ।

कल्पः—“ अमेण गार्हपत्यमवटे स्वात्वा तस्मिन्पुराणाः कल्पेन तुरा संद-
धाति परितुम्भवति स्वादीं त्वा स्वादुनेति शण्वैः तुरा संतुजति” इति । गार्हस्तु-
स्वादीं खेति । हे तुरे स्वादीं त्वा स्वादुना सोमेन संतुजामि । अब सोम-
शब्देन ग्रीहिपवाद्यङ्कुरं शप्पवाग्दामिषेयं बालतृणमु(र्णं चो)पलक्ष्यते । सोम-
स्यौमधिराजत्वेनोपलक्षयितुं शक्यते(त्वात्) । कीदृशीं त्वाम् । तीक्ष्णामगन्धाम् ।
अनुतापमृतवदाप्यापनकारिणीम् । अत एव बलीवदांशदीनाप्यापितुं पापप-
न्ति । कीदृशेन सोमेन । वामेण वमनाद्युपयुक्तीषधित्वेन वीजत्वम् । अमृतेन
“ अपाप सोमममृता अभूम ” इत्यादिमृतेनामृतत्वपापकेन(ण) । एवंविधसौ-
त्रात्मकेन शप्पेण संसृष्टत्वात्त्वं सौमोऽसीति । तस्मादेवतावमार्थं त्वं बभूवस्व ।
तुनाम्बो तुङ्ग रक्षकाय । सप्तनुमभृतिकद्रव्यविधानाय मस्तौति—

(सौत्राण्यमिन्द्रवपुश्चविद्यामभिधानम्)

“इन्द्रस्य सुनुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराजयत् । स यत्प्रथमं निरहोषत् ।
 वत्कलमभवत् । यद्वितीयम् । वत्तदरम् । यत्तृतीयम् । वत्कर्कशम् । यत्तत्तः ।
 स सिंहः । यदश्वोः (१) । स शार्ङ्गः । यत्कर्णयोः । स वृकः । य
 कर्ण्यः । स सोमः । याश्वाधी । सा सुरा ” [जा० का० १ प्र० ८
 अ० ५] इति ।

सोममभिधुतवत् इन्द्रस्य सप्तमर्थं दशधा भिन्नं सप्ततितमभूत् । वृकं वैतत् ।
 अभिधवस्य वधरूपत्वात् । ध्वनित वा एतत्सोमं यदभिधुष्यन्तीति श्रुतेः । स
 चेन्द्रो वक्त्रेण त्रिवारं निह्नीयनं लयवान् । तेन इन्द्रवपयभूत् । प्रथमनिह्नीयनेन
 कलं वात्सल्यभूरकलमभूत् । यदरं कामुकपरिचितं मूक्षं यदरीकलम् । कर्कशं
 हरीतकीपरिचितं स्थूलं यदरीकलम् । तदेतज्जयं नुत्तच्छिद्राक्षिःसूतम् । यत्तु वीर्यं
 नास्ति काश्चिद्वाक्षिःसूतं स सिंहमुगोभूत् । यत्ताक्षिच्छिद्राक्ष्यां निःसूतं स शा-
 र्ङ्गोऽभवत् । यदपि कर्णोच्छिद्राक्ष्यां निर्गतं स वृक आरण्यस्थाऽभूत् । यो
 वीर्यभागो मूर्धच्छिद्राक्ष्यो निर्गतः स सोमोऽभवत् । या च वीर्यकला भासुनु-
 स्ताभ्यामवाधी निर्गता सा सुराऽभवत् । यद्यपि कलादीन्यष्टैव द्रव्याणि तथाऽपि
 च्छिद्रदशकोभिर्गतत्वेन दशधा वीर्यपातोऽभिहितः । द्रव्याणि विधत्ते—

“ वयाः सकवो भवन्ति । इन्द्रियस्यावकृद्ध्ये । वयाणि लोभानि (२) ।
 त्रिविधेष्ववकृद्ध्ये । श्वो महाः । वीर्येणैववकृद्ध्ये ” [जा० का० १ प्र० ८
 अ० ५] इति ।

वयास्त्रिविधाः सकवो भवेयुः कर्तव्या इत्यर्थः । कलैर्बंदरैः कर्कशमभिध
 निष्पाद्यत्वादिविधाः । सक्तूनामिन्द्रियमभिवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियसंपात्तिः । वयाणि
 सिंहशार्ङ्गवृकाणां संबन्धीनि त्रीणि त्रिविधानि लोभानि संपाद्यानि । वयस्त्रि-
 संस्थाका अश्विसरस्वतीसुवामदेवताका महा ग्रहीतव्याः । लोभमिस्त्रिवापिर्द्विषिः
 संपद्यते ग्रहीष्य वीर्यम् ।

सौत्राण्यया द्रव्यान्तरत्वं कर्तुं वारयन्सक्तुवयादीनि द्रव्याणि प्रशंसति—

“ नाम्ना दशमी । नव वै पुरुषे पाणाः । नाभिर्दशमी । पाणा इन्द्रियं
 वीर्यम् । पाणानिवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते ” [जा० का० १ प्र० ८
 अ० ५] इति ।

सक्तुवयलोचनवयग्रहवयैर्निष्पन्ना नवसंस्था । नव सौत्राण्यीदशमीत्वं नायस्त्र-
 येणैव न तु द्रव्यरूपेण । यथोक्तद्रव्यानिष्पाद्यकर्तृसंवनामत्वात् । पुरुषेऽपि मुख्य-

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चाशद्विधामभिधानम्)

च्छिद्राणि शिरसि सधायो द्वे इति नवसंख्याकानि प्राणाधारत्वात्प्राणा इत्यु-
च्यन्ते । नाभिस्तु दशमी । सा च च्छिद्राभासत्त्वात्वाच्च मुख्यच्छिद्रम् । यथा
सौत्रामणी न दस्यं तद्वत् । नेवाच्छिद्रगताश्च प्राणा इन्द्रियशब्देन वीर्यशब्देन
चोच्यन्ते । अतोऽयं दस्यगतया नवसंख्याया प्राणानिन्द्रियं वीर्यं च यजमाने
संपादयति । विधत्ते—

“ सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि कीणाति । न वा एवदयो न हिरण्यम् (३) ।
यत्सीसम् । न स्त्री न पुमान् । यत्क्लीबः । न सोमो न सुरा । यत्सौत्रामणी
समुद्ध्यै ” [जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

सीसक्लीबश्चष्पाणामन्दराजवर्धित्वं साम्यम् । सीसमयसोऽधिकं हिरण्यात्तु
म्यूनम् । क्लीबोऽपि स्त्रिया अधिकः पुरुषात्तु म्यूनः । शब्दाप्यपि सुराजनक-
त्वात्सुराया अधिकानि सोमवत्पूतत्वामावात्तवो म्यूनानि । साम्येनापि सौत्रा-
मणीहेतुतया तच्छब्देन निर्दिश्यन्ते ।

सोमेन संसृजामीत्यस्याभिप्रायं दर्शयति—

“ स्वादीं त्वा स्वादुनेत्वाह । सोममेवैनां करोति ” [जा० का० १ प० ८
अ० ५] इति । देवतार्थपाकस्य प्रसिद्धतां दर्शयति—

“ सोमोऽस्यधिभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुवाम्ने पच्यस्वेत्वाह ।
एवाम्यो सेषा देवताभ्यः पच्यते ” [जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।
शर्षपैः संसृष्टायास्त्रिषु दिनेषु तथैव निवातं विधत्ते—

“ विस्रः सत्सृष्टा वसति (४) । विस्रो हि रात्रीः कीवः सोमो वसति ”
[जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

कीवसोमस्य विरात्रदातोऽप्यत्र प्रसिद्धः । तथा च श्रूयते—“ तत्र सोम-
माहित्यमाणं गन्धर्वो विद्यावसुः पर्यमुष्ण्यात्स विस्रो रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मा-
त्तिस्रो रात्रीः कीवः सोमो वसति ” इति ।

कल्पः—“ पुनातु ते परिस्रुतमिति बालमयेन पवित्रेण सुरां पावयति ” इति ।
यथा शुद्धघर्षं जलं वस्त्रेण गाढितं भवति तद्वदिदं बालपवित्रेण गात्रिका
कार्या । पाठस्तु—

पुनातु त इति । हे इन्द्र ते त्वदर्थं सूर्यस्य दुहित्वा सुरां पावयतु सूर्यसंनधिनी

(सौवाम्नामिन्वपसुहविनामभिधानम्)

दुहितृस्थानीया दीर्घिः परिक्षुर्वं ब्रवीभूतं सोमं पूर्वमन्वेण सौवर्णितं सुरादम्बं
वारेण बालजन्वेन पवित्रेण पुनातु शोधयतु । कीदृशेन वारेण । शश्वता शश्वतेन
हृत्तेन । तना विस्तीर्णेन । पवित्रेणादेन पूतः सोमो वायुपच्छीमगापी भूत्वा वाय-
ङ्मधोवर्षा वायामिमुखः सन्नमितः शीघ्रं द्रुवोऽभवत् । कीदृशः सोमः । इन्द्रस्य
शुभ्यो योग्यः सखा । विवचे—

“ पुनातु ते परिक्षुतमिति यजुषा पुनाति न्यातृष्यै ” [जा० का० १
प० ८ अ० ५] इति ।

लौकिकवलादिकं न मन्वेणाऽऽविलं पुनन्तीति ततो न्यातृतिर्भवति ।
साधनं विवचे—

“ पवित्रेण पुनाति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति ” [जा० का० १
प० ८ अ० ५] इति ।

दशपवित्रेण सोमस्य शोधनं मसिद्धम् ।

सोमसाम्याय बालस्वीकार इति दर्शयति—

“ वारेण शश्वता तनेत्याह । वारेण हि सोमं पुनन्ति ” [जा० का० १
प० ८ अ० ५] इति ।

बालेन सोमशोधनं सोमधकरणे सूत्रकारेण दर्शितम्—“ शुक्लामूर्णास्तुकां
यजमानः प्रयच्छति तां स काले दशपवित्रस्य नामिं कुरुते ” इति ।

वायुः पूत इत्यस्या कवः प्रयोगं पुरुषभेदेन व्यवस्थापयति—

“ वायुः पूतः पवित्रेणेति नैतद्य पुनीयात् । न्यृञ्चा खेषा । अतिपवित्रस्यै-
तया पुनीयात् ” [जा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

द्विविधो हि सोमयाः सोमवापी जीर्णसोमश्चेति । तत्र सोमवापिनः सोमो
बहिर्निर्गत इति माहसोमो अतिद्रुत इत्येतादृशः पाठस्त्वस्मिन्मुक्तः । यच्चङ्गस्त्व-
स्वार्थस्य तस्मिन्मत्वात् । तं प्रत्येवा न्यृञ्चा समुद्दिहीना । यस्त्वतिपवित्रो
जीर्णसोमस्तं प्रत्यर्थसद्भावात्समुद्ध्यैव । तदेतत्सूत्रकारेण विशदीकृतम्—“ माह-
सोमो अतिद्रुत इति सोमवापिनः प्रत्यहसोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवित्रस्य ” इति ।

कल्पः—“अपरस्मिन्स्थरे सुरामहान्गृह्णादि कुविदक्षेति” इति । पाठस्तु—

कुविदक्षेति । अङ्गशब्दः प्रियसंबोधनवाची । हे प्रिया अधिसरस्वदीप्तुवा-
भेन्द्रा ये पश्वानो बहिषो धानस्य नमोवृक्तिं नमस्कारविनाशं न जग्मुर्न वायुः

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चविंशतिभिर्वाचस्पतिः)

किंत्वस्मत्तन्मन्त्रोऽनुविष्टमिति देवादेवां यज्वनां हविर्विषयाणि भोजनानीहेह
कणुत । ग्रहणवाचाणामनेकरादीप्ता । तत्रोपमानमुच्यते । कुविच्छन्दो बह-
धेवापी । चिच्छन्दः समुच्चये । यथा लोके यवपतो यमादिधान्योपेताः क-
विकाः कुविधवांचिच्छन्दं यवपानि च गोधूममियंश्वादिधान्यमनुपूर्वं तत्परी-
क्षाक्रमेण विधुयेदं एकमिदमपक्रमिति पृथक्कृत्य दान्ति लुनन्ति तथा यूपमपि
नमस्कारादिरहितो नास्ति कोऽयं यथा अद्यालुरयं यज्वेति विविच्य अद्यालोर्ह-
र्षिभिर्भुङ्ग्यध्वम् । विधत्ते—

“कुविदङ्गैस्त्वनिरुक्तया याजापरयया गृह्णाति (५) । अनिरुक्तः यजापतिः ।
यजापतेराप्ये ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

अस्यामुचि प्रस्तुतान्यभिसारस्वत्यादिनायाभि न भूताभि किंत्वङ्गैवेति ताधा-
रणाशब्दः भुवस्तस्मादभेयं देवतेतिविशेषनिरुक्तमभितेयमुक्तम् । यजापतिर्जगदी-
श्वरोऽपि मूर्तिरहितत्वादनिरुक्तः । अत एव जन्यकारण्यप्रतिपादकपरे नास्तदासी-
यल्लोके ज्ञायते—‘ को अद्या वेद क इह प्रबोचत् । कुत आजाता कुत इयं
विस्तृष्टिः ’ इति । ‘ यो अस्याप्यक्षः परमे व्योमन् । सो अङ्ग वेद भदि वा
न वेद ’ इति च । अतो निरुक्तराहित्यसाम्पादस्याः याजापरयत्वम् ।

अत्र ग्रहाणां भिद्यत्वेन मन्त्रान्तरपसार्कं वारयितुं विधत्ते—

“ एकयचां गृह्णाति । एकयेव यजमाने दीर्घं दधाति ” [ब्रा० का० १
प० ८ अ० ५] इति । मन्त्रानुक्त्वा यशुन्विधत्ते—

आश्विनं धूममिति । मस्तिनभैस्त्वयजोर्वितो धूमः । अत्रत्या देवताः यशो-
त्तवि—

“ आश्विनं धूमावात्मते । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताम्यामेवास्मै मेवमं
करोति । सारस्वतं मेवम् । वाग्ने सारस्वदी । वाग्नेदेनं मिवव्यति । ऐन्द्रमुच-
मन् तेन्द्रावाय (६) ” । [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ५] इति ।

यशुन्विधाय पुरोडाशान्विधत्ते—

ऐन्द्रमेकादशकपालमिति । कल्पः—“ दक्षिणेऽग्नौ यथातृण्णां स्थावरीं
प्रवज्वां धारयति तस्या बिज्ज उदीचीनदक्षं पविर्षं वितत्य यम्मे यनः परामद-
मिति तस्मिञ्चतमानं हिरण्यं निधाय सोपमतीकाः पितरस्तृण्णुतेति दक्षिन्मुरा-
क्षेपमज्जयति ” इति ।

सोनपतीकाः सोमपशुत्याः । इक्षिणां विधत्ते—

यज्जवेति । अथस्य योमिद्वयेति ।

पशुभेदेन प्रसक्तं यूपभेदमपेक्षं यवैक्यं विधत्ते—

“यज्ञिषु यूपेष्वासुभेदं बहिर्धाश्स्मादिन्विष्यं वीर्यं दध्यात् । आतुष्मन्स्यै अन-
येत् । एकस्य आत्मने । एकैवास्मिन्निन्विष्यं वीर्यं दधाति । नास्यै आतुष्मं
जनयति ” [भा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

अस्माद्बहिर्धां यजमानशरीराद्बहिर्देशे ।

यज्जतो यदेवत्यः पशुस्तदेवत्यः पुरोडाश इत्यभिधानादद्यादि तावाप्तौ निवे-
द्यति—

“यैवेनां पशूनां पुरोडाशः भवति । यदपुरोडाशः सेते ” [भा० का०
१ प० ८ अ० ६] इति ।

महा एवात्र पुरोडाशस्थानीया इत्यर्थः ।

पशुकं तूष्कारेण—“सर्वेवानेका पुरोहमेका पुरोनुवाक्यैकः यैव एका
वाग्मा ” इति । तत्र यथायां महानां याग्यानुवाक्ये विधत्ते—

“युव२ सुरायमधिनेति सर्वदेवत्ये याग्यानुवाक्ये भवतः । सर्वा एव देवताः
वीणादि (१) ” [भा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

युव२ सुरायमित्याह्वयं ब्राह्मणग्रन्थे यथप्रकाण्डस्य चतुर्थपत्राठके द्वितीया-
नुवाक्ये समाप्तासप्तस्तत्रैव व्याख्यास्यते । तत्र बाधिसम्बो यथा अतस्तथे-
वेन्द्रावतमिषिन्द्रावदोऽपि भुजः । सरस्वती त्वेदि सरस्वतीशब्दोऽपि भुजः ।
सतोऽन्नमोः सर्वदेवत्यत्वं प्रकृतानां सर्वेषां देवानां प्रतीयमानत्वात् ।

विधत्ते—

“ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेपणस्य पादारम् । ब्राह्मणो हाहृत्वा उच्छे-
पणस्य पादा ” [भा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

हुतायाः सुरायाः छेप उच्छेपणम् । तत्रैवानुक्तत्वं विधत्ते—

“यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । पत्नीकवापायवमयेत् । यैव ततः प्राय-
श्चित्तिः ” [भा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

येयमवनयनक्रिया सैव ततस्तत्र ब्राह्मणवानामावनेकस्यै पापप्रक्षितिः ।

पशूनां पुरोडाशानां च विसृज्यदेवत्यत्वं यशंसति—

(सौत्रामणीमन्त्रपञ्चहविषामभिवानम्)

“ वद्रे सौत्रामण्यै समुद्धम् । तदस्मै समुद्धम् । नानादेवताः पञ्चवथ पुरो-
हाशश्च भवन्ति समुद्धये ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

कर्मान्तरे पशोः पुरोहाशस्य वैकदेवस्याविवानाद्धिन्नेदेवत्पत्वं समुद्धि-
हीनं भवति । यदेवान्पञ्च समुद्धिहीनं भिन्नदेवस्यावं सौत्रामण्यां क्रियते तद्धि-
न्नेदेवस्यावं सौत्रामण्यावस्यां वाचनिकत्वात्समुद्धं संपद्यते । तस्मादपि समुद्धये
पञ्चवथ पुरोहाशश्च भिन्नदेवत्या भवन्ति ।

ऐन्द्रस्य पशोः पुरोहाशस्य च नैरन्तर्यं प्रशंसति—

“ ऐन्द्रः पशूनामुत्तमो भवति । ऐन्द्रः पुरोहाशानां प्रथमः (२) ।
इन्द्रिये एवास्मै सग्रीची दधाति ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

ऐन्द्रमूषमामिति वशुविधीनायन्ते पठितं, तदन्तर्यमेवैन्द्रमेकादशकपालं निर्व-
पयतीति पुरोहाशविधीनावादौ पठितं, तस्मादैन्द्रयोर्नैरन्तर्यादस्य यजनानस्य
दक्षिणवामभागस्थे द्वे असीन्द्रिये तस्यैकस्यापिने भवतः ।

प्रकृतौ वशूनायज्ज्यागात्पूर्वं पुरोहाशप्रचारो विहितः । अत्र तत्कृत्वागादूर्ध्वं
तदीयेभ्योऽनुयाजेभ्यः पुरा, तं प्रचारं विधत्ते—

“ पुरस्तादनुयाजानां पुरोहाशैः प्रचरति । पशवो वै पुरोहाशाः । पशू-
मेवावरुन्धे ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

पशुप्रयोगमध्ये प्रचारात्पुरोहाशानां पशुत्वम् । पुरोहाशदेवताः प्रशंसति—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवावरुन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं
प्रसूयै । वारुणं दशकपालम् । अन्तत एव वरुणपञ्चमजेते ” [जा० का०
१ प्र० ८ अ० ६] इति ।

वदवायाः सौत्रामण्याश्च साम्येन दक्षिणां प्रशंसति—

“ वदवा दक्षिणा (३) । उत वा एवाऽथर सुते । उताभतरम् । उत सोष
उत सुरा । यस्तौत्रामणी समुद्धये ” [जा० का० १ प्र० ८ अ० ६] इति ।

एवा वदवा यद्वधमधतरं वोभयं प्रसूते । अधमर्दमवातिद्वयसंगयादुत्त-
मोऽथतरः । वा सौत्रामणी ताऽपि तद्वत्तोषः सुरा वेत्सुमयत्स्या भवति ।
अतः सदशदक्षिणा समुद्धिकरी ।

सौत्रामणि उक्तास्य एव पशवः । सौत्रामिपवितस्य तु विशेषं निरूपे—

(सौजामणीमन्त्रयगुहविषामभिधानम्)

“ वाईश्वर्यं पशुं चतुर्थं भविषितस्याऽऽलभते । ब्रह्म ते देवानां बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणेव यज्ञस्य व्युत्पन्नमिव यति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।
व्युत्पन्नं विकलाङ्गमविवर्धति तमुत्तमं करोति ।

पूर्वपशुवत्तमानदेवत्वं पुरोडाशमात्रपशुकौ पशुतिवत्तादशस्य पुरोडाशस्य
प्रतिप्रसारं विधत्ते—

“ पुरोडाशं बानेव पशुर्भवति । न स्वेतस्य ग्रहं गृह्णन्ति ” [ब्रा० का०
१ प० ८ अ० ६] इति ।

पूर्वेषां पशूनां तमानदेवत्वाद्वा यद्वा एव पुरोडाशस्थानीया इत्युक्तम् । अत्र
तु ब्रह्माभावात्पुरोडाशः कार्यः । विधत्ते—

“ सोमप्रतीकाः पितरस्त्वृणुतेति शतातृण्यायां सप्तवनयति (४) ।
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिवि-
ठति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति । शतातृण्या शताच्छिद्रा स्थाली ।

दक्षिणाग्निरुपरि शतातृण्यायां (या) बन्धनं यत्सूयकारेणोक्तं तदिदं विधत्ते—

“ दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । पापवत्स्यस्य व्यावृत्तौ ” [ब्रा० का० १ प०
८ अ० ६] इति ।

पापवत्स्यस्य पापेन धनवत्तत्त्वम् । निषिद्धां हि सुरां स्वकीयव्रज्यात्वेन
संपादयन्पुरुषः पापाचरणेन धनवत्तरो भवति । तस्य व्यावृत्तिः कर्तव्या ।
सोमाज्यादिवदाहवनीय एव तद्योगे व्यावृत्तिर्न भवेत् । तस्माद्दक्षिणेऽग्नौ जुहुयात् ।
शतातृण्यायां हिरण्यस्थापनं विधत्ते—

“ हिरण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनौ जुहोति ” [ब्रा० का० १ प०
८ अ० ६] इति ।

अन्तरा दक्षिणाग्निसुरयोर्मध्ये । ता च सुरा हिरण्यस्पर्शेन पूता भवन्ति ।
परिषायां विधत्ते—

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिवि-
ठति ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

दक्षिणाग्नौ शतातृण्यायाः स्थापनं विधत्ते—

“ यैवेव शतातृण्यां धारयति (५) । तन्निदधानि प्रतिष्ठित्ये ” [ब्रा०
का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

(सोमामयीमन्त्रपशुहविमभिधानम्)

त्व२ सोम प्राचिकित इत्यादिभिरुपस्थाने विधत्ते—

“ पितृन्वा एतस्येन्द्रिर्षं वीर्यं गच्छति । य२ सोमोऽतिपचते । पितृणां यान्वापुवाकमभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितृनिन्द्रिर्षं वीर्यं गच्छति । तदेवा-
वरुन्ने ” [जा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

यं यजमानं वीरः सोमोऽतिक्रामेन शोधयति स्वयं तदुदरे जीर्णत्वादेतस्ये-
न्द्रियमिति पूर्वशान्वयः । संख्यां विधत्ते—

“ पितृभिरुपतिष्ठते । तृतीये वा इतो लोके पितरः । तानेव वीमाति ”
[जा० का० १ प० ८ अ० ६] इति ।

यदेव द्रावस्तम्भेन स्पष्टीकृतम्—“ सवन्ति सौमीभिः पितृमयीभिस्तिसृभिस्तितु-
भिरुतरोत्तराभिरुपतिष्ठन्ते त्व२ सोम प्राचिकित इत्येताः समाम्नाता भवन्ति पुर-
स्वाद्भवमुर्दक्षिणतो ब्रह्मा पथाद्योता ” इति । त्व२ सोम प्राचिकितस्त्वया हि नः
पितरस्तत्त्व२ सोम पितृभिरित्यध्वमोरेतास्त्वित्यसः । बर्हिषद्ः पितर आश्वं पितृभ्य-
हूताः पितर इति ब्रह्मण एतास्त्वित्यसः । अग्निष्वात्ताः पितरो ये अग्निष्वात्ता वा-
न्यापै दुग्ध इति होतुरेतास्त्वित्यसः ।

तानेवानुपस्थापुन्विधत्ते—

“ अथो वीणि ये यज्ञस्येन्द्रियाणि । अभ्यर्चुर्होता ब्रह्मा । त उपतिष्ठन्ते ।
यान्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । वैरेवास्यै मेवजं करोति (६) ” । [जा० का० १
प० ८ अ० ६] ।

इन्द्रियवद्भ्यवहारनिर्वाहकत्वादस्तिर्गा मण्डेन्द्रियरसम् ।

यदेवेतदन्तेनानुब्राह्मणेन मन्त्रकाण्डोक्ताः पशानकर्तृविषयस्तन्मन्त्राश्च ध्या-
त्माताः । अध्यानुब्राह्मणशेषेण व्याख्येयमन्त्रकाण्डनिरपेक्षो राजसूयपमोगोऽ-
भिधीयते ।

तवाऽऽरम्भकाले कर्तव्यं पवित्रारूपं सोममार्गं विधत्ते—

“ अग्निष्टोमपय आहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः । यज्ञमुखेवाऽऽरम्भ
सवनाक्रमते ” [जा० का० १ प० ८ अ० ७] इति ।

सोमयागानां सर्वेषां प्रकृतित्वेनाग्निष्टोमस्य यज्ञमुखत्वम् । सवमभिकमुकुं
राजसूयमाक्रमते प्राप्नोति । विधत्ते—

“ अथैषोऽभिनेचनीयश्चतुस्त्रिंशत्पदमानो भवति । त्रयस्त्रिंशद्दे देवताः । ता
इवाऽऽप्नोति । पञ्चापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाऽऽप्नोति ” [जा० का० १ प०
८ अ० ७] इति ।

(सौवामनीमन्त्रपुष्टाहविषामभिधानम्)

अध्याग्नितोमादूर्ध्वं न तु तदनन्तरम् । आनुमतादिभी रस्निहविःपर्व-नैर्वागैर-
 ग्नितोमामिनेचनीयेषोऽन्वैवाहितस्यात् । एकतो वाह्विष्यमानमाभ्यांदिनपवमानाभे-
 वपवमानानां केवेण निधुत्यश्चदशसप्तदशस्तोमा विहिताः । अथ तु तान्तरित्येष
 चतुर्स्त्रिंशस्तोमः एवोक्तव्यः । समिधमातिष्ठेत्पुनवाके वयस्त्रिंशस्तोमविधायकं
 ब्राह्मणमुदाहृतम् । तथैवावस्थितिभिःशेषैर्गैर्वा स्तोत्रमात्रविकां संपाद्य चतुर्स्त्रि-
 ंशस्तोमं कुर्यात् । स चाऽऽमुनिविशेषः सामसूत्रे ब्रध्व्यः । ये देवा दिव्येकादश
 स्थेतिमन्त्रे वयस्त्रिंशदेवा उक्ताः । यदा वायसनेयितः शाकस्यब्राह्मणेऽधीयते—
 “ कष्टो वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्योस्ता एकविंशदिन्द्रस्यैव प्रजाप-
 तित्वा वयस्त्रिंशस्यै” इति पूर्वोक्ताः कर्मभुज एताः सूपास्या इति तत्तत्प्रकरणादु-
 च्यमस्यते । एतासां वयस्त्रिंशदेवतानां प्रजासूपाणां पातकोऽयः प्रजापतिश्चतुर्स्त्रि-
 ंशः । यथोक्तस्तोमे तु यथोक्तसर्वदेवताप्राप्तिर्भवति ।

पवमानकब्देन मध्यमस्य वाह्विष्यमानस्यैव सहसा नृद्धिस्थत्वाच्चैवायं चतु-
 र्स्त्रिंशस्तोम इति ज्ञनं न्युदसितुं विन्यपि पवमानेष्वेतं स्तोमं विधत्ते—

“ सुस्तर एव स्तोमानामयथापूर्वम् । यद्विषयाः स्तोमाः (१) । एतावान् नै-
 यज्ञः । यावान्यवमानाः । अन्तःश्रेणं त्वा अन्यत् । यस्तमाः पवमानाः ।
 तेनासुस्तरः । तेन यथापूर्वम् ” [जा० का० १ म० ८ अ० ७] इति ।

एतस्मिन्पवमाने चतुर्स्त्रिंशस्तोमं कुर्यादेषोऽस्वदकरणे सति यद्वैषम्यं भवति त
 एष स्तोमानां संशयः सम्यग्भित्तनं भवति । द्वितीयतृतीयपवमानयोश्चोदकप्राप्ते
 यौ पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ तयोः मध्यमपवमानपयुक्ताश्चतुर्स्त्रिंशस्तोमाकूपनत्वेन
 हिंसैव भवति । किंचायथापूर्वत्वं परो दोषः । स्तोमेषु दुष्टेषु यज्ञस्य किंचा-
 यातमिति न शास्त्रम्भीषया पवमानस्तोमवोषस्य यज्ञार्थेऽप्यर्थवत्तानात् । एते वयः
 पवमाना इति यावानेतान्वेन मुख्यो यज्ञः । अन्यस्तर्हि यज्ञस्यान्तःश्रेणम् ।
 यथा भित्तेर्दंष्ट्रायांनान्दंष्ट्रकाष्ठं पाषाणो वा प्रक्षिप्यते तद्वद्यज्ञस्यान्त्यदङ्गजातं
 संपूर्वार्धमेव क्रियते, न तु मुख्यस्वरूपम् । यथाणाभवि पवमानानां चतुर्स्त्रिंश-
 स्तोमे सति पूर्वोक्तदोषद्वयं न भवति ।

अभिषेचनीयस्योक्तव्यसंस्थात्पूर्वं विधत्ते—

“ आत्मनेवाग्निष्टोमेनर्ज्ञोति । आत्मना पुण्यो भवति । प्रजा वा उक्थानि ।
 पशव उक्थानि । यदुक्थयो भवत्यनुसृत्यै (२) ” । [जा० का० १ म० ८
 अ० ७] इति ।

(सौत्रात्मनीमन्त्रेण सुहविषामभिधानम्)

अग्निष्टोमे द्वादशैव अस्त्राणि । उच्यते तु तेष्व ऊर्ध्वं त्रीणि अस्त्राणि ।
तथा सति द्वादशाशस्तमुक्तेनाग्निष्टोमयोगेनार्थं यजमान आत्मनैव स्वयमेव
घनादिभिः समृद्धो भवति । स्वर्गहेतुपुष्ट्या युक्तश्च भवति । तत्र उत्तरमादिनां
यजमानां यजापशुरूपात्वार्यश्च दशस्तोत्रमुक्तो बध्यरूपत्वे सति यजास्तु पशून् च
समादिरनुर्सेवता भवति ।

बहिष्कृतमानस्तोत्रस्य पारम्प्रे षोडशप्राधान्यमुपस्थे यायता नर इत्येतामूर्चं
वाधितुमुगन्तरं विधत्ते—

“ उप त्वा जामयो गिरु इति प्रतिपञ्चयति । वाये वायुः । वाच एवेवी-
मिषेकः । सर्वासायेव यजानां सूर्येव । सर्वा एनं यजा राजेति वदन्ति ”

[जा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

प्रतिपद्यत उपक्रम्यतेऽन्येति प्रतिपत् । अर्थात् पठनीयत्वार्थः । अस्मान्नि
वायोरनीके अस्थिराजिति गिरां वायुसर्पीणि रिधादिः पठ्यते । स च वायुर्वा-
चस्वरूपः । कौट्याग्निषेरितस्य वायुः कण्ठवात्वाद्यभिधातेनाक्षराविद्येर्षोत्तत्तेः ।
अग्निषेचनीये षोडमिषेकः कियते सोऽयं वाच एवमिषेकः । तत्कथमित्युच्यते-
सर्वासायेव यजानां मध्ये सूर्येऽभिनिष्पद्यते । सर्वाश्च यजा एनं राजेति वदन्त्यः
सेवन्ते । तस्मात्तादृशवाक्यमेकवायुपतिपादिका सेवन्तेऽप्येताऽऽदौ पठ्यन्ते ।

अगन्तरपाठं विधत्ते—

“ इतमु त्प दशक्षिप हत्वाह । आदित्या ये यजाः । यजानामेवैतेन सूर्ये ।
[जा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

इत्याह, इत्येतामूर्चं पठेत् । अस्मान्नि रूपादिभिर्भिरत्यन्तेऽप्यादित्याः
भूयन्ते । ते चाऽऽदित्या एव यजा अदितेरुत्पन्नत्वात् । तेन यजपाठेन यजा-
नामेव मध्येऽभिसूयतेऽभिचिह्नयते । अगन्तरपाठं विधत्ते—

“ यन्ति वा एते यज्ञमुत्ताह । ये संभार्या अकन् (१) । यदाह एतस्य
भाषो अग्निष इति । तेनैव यज्ञमुत्ताहयन्ति” [जा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

सम्प्रतिभ्रयन्ते धीयन्ते पोष्यन्ते वा तुवा यामिराद्यभिर्कर्मिस्त्वास्तुचा-
नापाद्या अचः संभार्याः । तादृश कचो य उद्गातारोऽकन्कुर्वन्ति पठन्ति त एव
उद्गातारो यज्ञमुत्ताहयन्ति वा अवगृह्णन्त्येव । एतस्तेष्वचः पाठे तु तप्त हे सोष
त्वमग्निषोऽग्रे भव आदिभूतः सत्त्वाचः शोषयेत्यभिधानाद्यज्ञमुत्ताहपगमनं न
भवति । उच्यतेऽयुक्ताः काश्चिदयो विधत्ते—

“ अनुदृक्पथया भवति । अनुदृगुत्तया । वाक्ता अनुदृक् । वाचैव यमग्नि इति ।

वाचोयन्ति । उद्गतीर्भवन्ति । उद्गदा अनुष्टुभो क्ताम् । आनुष्टुभो राजन्वः (२) ।
तस्मादुद्गतीर्भवन्ति ॥ [भा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

स्तोत्रस्याऽऽदावन्ते त्वनुष्टुभात्तुचो भवतः । तथा सप्तनुष्टुच्छन्दसो नागि-
शेषत्वेन बाहुपत्वाद्वाचैव मारुतसमाप्ती कृते भवतः । यद्यप्युप रत्ना . जापयो
मिर इत्यादयो गायत्र्यः, तथाऽप्युच्छन्दस्युक्तमिष्टमिरनुष्टुभं संपद्यते ।
अनुष्टुभो हि स्वरूपमुच्छन्दस्युक्तम् । तस्योत्कृष्टत्वाद् । यद्वा सौरीश्वनुष्टुच्छन्दस्का-
सूयत्रय विधेस्ताद्विपुच्छन्दस्येनादनुष्टुभमुच्छन्दैरुक्तम् । अनुष्टुभः सैन्यी
राजन्योऽनुष्टुच्छन्दसा प्रविष्टेति श्रुतेः । यथा छन्दुस्तं मध्येऽनुष्टुभ उत्तमार्थं
उद्गदाज्ञः सर्वं तल्लक्षणेनोत्तमत्वात् (१२५) । तस्मात्प्रशस्तत्वादुच्छन्दस्युक्ता
कषः कापीः । स्तोत्रसमापिकासुर्थं विधत्ते—

“ सौर्वेनुष्टुभसमा भवति । सुवर्गस्म लोकस्थ सैतस्यै ॥ [भा० का० १
प० ८ अ० ८] इति ।

पूर्वोक्ता उद्गतीरिणां च सौरी सामसूत्रे जानीयात् । सूर्यस्य स्वर्गवाचित्वा-
त्सौर्वं समापने स्वर्गः सैतस्यै भवति ।

प्राकृतानि पृष्ठस्तोत्राण्यपवादितुषन्वानि पृष्ठस्तोत्राणि विधत्ते—

“ यो वै सशदेति । नैनं सव उपनयति । यः सायम्भ एति । पापीया-
मस्तुवायो भवति । एतानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठानि भवन्ति
(३) । तैरेव सवाचैति ॥ [भा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

यो यजमानः सवाचैति प्रस्तुतास्तोत्राभिषवाद्यपमच्छति, एनं तपो नोष-
मदि मावी सोत्राभिषवो न प्राप्नोति । तर्हि यजमानं सोत्राभिषवं करोत्विति
चेन्मैवम् । यः सायम्योऽपमच्छत्यसौ सुपुत्राणः पापीयान्भवति । यजमानं
सोत्राभिषवं कुर्यादोऽपि सामराहित्वात्पापिष्ठत्वम् । तर्हि सामान्यपि कामि-
चिदायत्तिवति चेन्मैवम् । नहि यानि कामिचित्सायान्यत्र मुरुमानि, किंतु पृष्ठस्तो-
त्रगतान्येव । तस्मात्प्रमुच्यमानैस्तैरेव पृष्ठस्तोत्रैः सवाचैति सोत्राभिषवाभ्याप-
च्छति । पृष्ठविशेषस्वरूपं चान्यतोऽपमन्तम्भम् ।

पृष्ठस्तोत्रगतान्युभयविधसामानि यथैतानि—

“ यानि देवराजानां सामानि । तैरमुष्मिष्ठोक्तं कथ्यते । यानि वनु-
ष्वराजानां सामानि । तैरस्मिष्ठोक्तं कथ्यते । उभयोरेव लोकयोर्कथ्यते ।
देवल्लोके च वनुष्वल्लोके च ॥ [भा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

(सौत्रामणीमन्त्रपक्षहविषामभिधानम्)

एतच्च सामदैविष्यन्मयो द्रष्टव्यम् । प्राप्तानिव स्तामान्पशंसति—

“ एकविंशोऽभिषेचनीयस्योत्तमो भवति । एकविंशः केशवपनीयस्य प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः (४) । विद्वा एकविंशः । राष्ट्रसप्तदशः । विश एवैतन्मध्यतोऽभिविच्यन्ते । तस्माद्वा एष विशां प्रियः । विशो हि मध्यतोऽभिविच्यते ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

अभिषेचनीयो दशपेयः केशवपनीय एवमत्रत्यानां वयाणां सौपयागानां मनुक्रमः । तत्राभिषेचनीयस्योऽध्ययविकृतित्वाद्युक्त्यै चोत्तमस्तोत्रस्यैकविंशस्तोत्र-
युक्तत्वादभिषेचनीयस्याप्युत्तम एकविंशो भवति । दशपेयं सर्वेषु स्तोत्रेषु सप्तद-
शस्तोत्रो वाचनिकः । केशवपनीयेऽप्यग्निष्टोमश्रुताः स्तोमा विपर्ययेण प्रयुज्यन्ते ।
अग्निष्टोमे च विवृत्यष्टदशः सप्तदश एकविंश इत्येव क्रमः । केशवपनीये त्रैक-
विंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिदशित्येतादशः क्रमो भवति । तत्राभिषेचनीये योऽन्य
एकविंशो यश्च केशवपनीये प्रथम एकविंशस्तयोऽनुक्रमोः यजामृतयोर्मध्ये दश-
पेयगतस्य सप्तदशस्तोत्ररूपस्यावस्थितत्वादेतद्वाष्ट्रं विश एवैतन्मध्यतस्तद्द्वयोर्वि-
शोर्मध्येऽभिविक्तं भवति । यस्मात्सप्तदशस्तोत्ररूपस्य राष्ट्रस्य पालक एष राजा
यथोक्तरीत्या विशां मध्यं यजानां मध्येऽभिविच्यते तस्मादेव कारणाद्विशां
यजानां प्रियो भवति । अवरोहक्रमानुष्ठितस्तोत्रयुक्तं केशवपनीयं विधत्ते—

“ यद्वा एनमदो दिशोऽनु व्यास्थापयन्ति । तत्तुर्धर्मं लोकमभ्यारोहति ।
यदिमं लोकं न मत्यवरोहत् । अति जने वेयात् । उद्वा याद्यत् । यदेव मती-
चीनः स्तोमो भवति । इममेव तेन लोके मत्यवरोहति । अथो अस्मिन्नेव लोके
प्रतिविद्यत्यनुन्यादाय (५) ” [ब्रा० का० १ प० ८ अ० ८] इति ।

अद् इत्यनेन मत्यसत्त्वं हस्तेनाभिर्नायं पदस्येव । यदा सामिषमतिष्ठत्यादि-
भिर्मन्त्रैस्माकं दृष्टिपथ एवैते राजाने दिशां व्यास्थापयन्ति तदानीमवार्धं स्वर्गं
लोकमभ्यारोहति । अभ्यारुह्य च पुनरिदं लोकं यदि नावरोहन्नेतदानिमित्तं
मधुजनयतिक्रम्य यत्र कापि गच्छेदुन्मत्तो वा भवेत् । मतीचीनस्तोमोऽग्निष्टो-
माद्विपर्ययेण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य स एष मद्यज भवेत्तर्हि
केशवपनीयेनेममेव लोकं मत्यवरोहति । किंचोन्मादमावासास्मिन्नेव लोकं
प्रतिविद्यति ।

(सौजामणीमन्त्रपञ्चविंशतिविधामभिधानम्)

यो रुक्मोऽभिषेककाले पुरुषस्याधस्तादवस्थापितो यथान्यः शिरसि कान्ते
भूतस्तानुभौ पशंसति—

“ इयं वै राजता । असौ हरिणी । यद्रुक्मौ भवतः । आम्बामेवैनमुपयतः
परिगृह्णाति ” [भा० का० १५०८अ० ९] इति ।

अधस्तनो रुक्मा राजतो भूमिस्वरूप उपरितनस्तु हिरण्यमेव धुलोक्तः ।
तत आम्बां खावाधुमिर्वीरुताम्बामधस्तादुपरिष्ठाच्च परिगृहीतो भवति । ननु
“अमृतमसि मृत्योषां वाहीनि हिरण्यमुपास्यति” इति अत्रणादवस्तनोऽपि रुक्मो
राजतो न भवति । नाम दोषः । रजतरथापि हिरण्यादान्तरभेदत्वात् ।
“तस्माद्भजतः हिरण्यमदक्षिणम्” इति पुनरावृत्तिः अत्रणात् । होतृवाक्येऽपि
द्वैविध्यमात्मनाम्—“तद्दुर्बलं हिरण्यमभवत् । तद्दुर्बलस्य हिरण्यस्य जन्म । स
द्वितीयपतप्यत । सोऽन्ताभ्यत् । स प्राङ्नाभत । स देवानाञ्जित । तदस्य मिय-
मासीत् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत्” इति च । उपरितनं रुक्मं पुनः पशंसति—

“ वरुणस्य वा अभिषिच्यमानस्याऽऽयः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नन् । तत्सुवर्णं
हिरण्यमभवत् । यद्रुक्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्याभिर्घातात् ” [भा०
का० १५०८अ० ९] इति ।

आतो वीर्यं निरघ्नन्निर्घातितवत्तः । तच्च निर्गतं वीर्यं सुवर्णमभवत् ।

तस्य च रुक्मस्य परिमार्णं छिद्वाणि च विधत्ते—

“शतमानो भवति शतसरः । अतायुः पुरुषः सतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रियं
यतितिष्ठति ” [भा० का० १५०८अ० ९] इति । हिरण्यवर्चसं पशंसति—

“ आयुर्वै हिरण्यम् । आयुष्या एवैनमभ्यतिक्रान्ति । तेजो वै हिरण्यम् ।
तेजस्या एवैनमभ्यतिक्रान्ति । वर्यो वै हिरण्यम् । वर्यस्या एवैनमभ्यतिक्रान्ति (१)”
[भा० का० १५०८अ० ९] इति ।

हिरण्यदानेनापमृत्योः परिहर्तुं शक्यत्वात्तस्याऽऽयुष्टवम् । तत्तत्तन्वादायुर्हिंसा
एवाऽऽय एते यजमानमभितः क्षरन्ति । सुवर्णस्य दीप्तिमत्त्वात्तेजस्त्वम् । तत्सुव-
न्वादावस्तेजस्याः । शरीरकोष्ठा वर्यः । तन्वादाऽऽमरणस्येवन्वाज्जायत इति हिर-
ण्यस्य वर्यसत्त्वम् । तद्योगादापो वर्यस्याः । अथ स्थितिद्विरात्रं विधत्ते—

“अयदिष्ठितो वा एव इत्याहुः । यो राजसूयेन यजत इति । यदा वा एव
पुत्रेन दित्रावेण यजते । अथ यतिष्ठा । अथ सत्तत्सरमाप्नोति । यावन्नि सव-

(सौवामणीमन्त्रपुत्राविषामभिधानम्)

त्तरस्याहोरात्राणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव मतिष्ठति ॥
[प्रा० का० १ प० ८ अ० १०] इति ।

राजसूयेनेष्ट्वापि द्विरात्रामनुष्ठानेन संपूर्णभावादपतिष्ठितत्वम् । अन्येषु स्तो-
त्रेषु जातव्यमानाः स्तोत्रीया कचो विंशत्यधिकस्तत्पञ्चतसंख्याकाः संपद्यन्ते ।
तथा च सैवत्तरगवाहोरात्रसंख्यासामान्यादहोरात्रेषु मतिष्ठितत्वं सैवत्तरमादिर्भ-
वति । द्विरात्रावयवावहर्षिणोपौ विधत्ते—

“ अग्निहोमः पूर्वमहर्भवति । अत्रिरात्र उत्तरम् (१) । नानैवाहोरात्रयोः
मतिष्ठति ॥ [प्रा० का० १ प० ८ अ० १०] इति ।

विलक्षणयोरहोरात्रमुक्तत्वादहोरात्रयोरस्य विविधपविष्टोपपद्यते ।

तयोरनुष्ठानाय शुक्लकृष्णपक्षौ विधत्ते—

“ पौर्णमस्यां पूर्वमहर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरम् । नानैवार्धमासयोः मतिष्-
ति ॥ [प्रा० का० १ प० ८ अ० १०] इति ।

तयोरुभयोर्विलक्षणपक्षात्वादुभयोरर्धमासयोरस्य विविधा मतिष्ठोपपद्यते ।

पक्षान्तरत्वेन विलक्षणयोर्धमासयोर्द्वयोरनुष्ठानं विधत्ते—

“ अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्ट उत्तरम् । नानैव मासयोः मतिष्-
ति ॥ [प्रा० का० १ प० ८ अ० १०] इति ।

एकेनाह्ना निष्पाद्यः सोमयागोऽहःशब्देनोपलक्ष्यते । तादृशश्चाग्निष्टोमः पूर्व-
महः । तज्जामावास्यायां कर्तव्यम् । उद्दृष्टं शुक्लउपतिपत् । उत्कर्षेण वर्शनस्य
वज्रोपक्रमात् । तस्मिन्नुद्दृष्ट उत्तरं द्वितीयमहरतिरात्राख्यं कर्तव्यम् । तथा सति
विलक्षणयोर्धमासयोः कृत्वत्वादिविधमतिष्ठा भवति । पकारान्तरं विधत्ते—

“ अथो खलु । ये एव समानपक्षे पुण्योहे स्याताम् । तयोः कार्यं मतिष्-
त्ये(२) ॥ [प्रा० का० १ प० ८ अ० १०] इति ।

अथो खलु अथवेत्यर्थः । समानधत्तौ पक्षश्च तत्र ये पुण्यदिने ष्योतिः-
शक्त्वसिद्धये शुभावहे दिने तयोरिदं कर्म कार्यं न तत्र पक्षभेदे विवक्षितः ।

भासभेदस्तु दूरापेतः । अस्मिन्द्विरात्रे दोषमुद्गम्य परिहरन्प्रशंसति—

“ अपशब्दो द्विरात्र इत्याहुः । हे सेते छन्दसी । मायत्रं च त्रैलोक्यं च ।
जगतीमन्तर्धति । न तेन जगती लभेत्याहुः । यदेनो तृतीयसत्रेण कुर्वन्तीति ।

यदा वा एषाऽहीनस्याहमेजते । साहस्य वा सवनम् । अथैव जगती कृता । अथ पशव्यः ॥ [जा० का० १ प० ८ अ० १०] इति ।

जामताः पशव इति भृत्यन्तरे पशूनां जगतीसंबन्धव्यवणाद्विराजे च जगत्या अन्तर्गतत्वात्पशव्यो विराज इत्याक्षेपवादिन आहुः । अथैवं मन्वसे, विद्यत एव जगती । जगते तृतीयसवनपिबिश्रुतेस्तृतीयसवने जगत्याः कृतत्वादिति । तदयुक्तं खलु ! अहीनि तामन्मयेण जगत्यनुष्ठाने न संपूर्णं किं तर्हि यदा विराजस्यैतस्या-हीनस्यैकमहः कृत्स्नं जगती व्याप्नोति तदा जगत्यनुष्ठानं संपूर्णं भवति । साह एकैनाह्ना निधन्तत्वादेकाहः । तस्य तु तृतीयसवनसंबन्धमात्रेणापि जगत्यनुष्ठानं संपूर्णं भवति । तस्मादत्र वृत्तस्याहो जगतीव्याप्यमावातपशव्यत्वं सदवस्थमित्याक्षेपवादिनामभिप्रायः । तस्मिन्नाक्षेपे मङ्गल्यन्तरेण परिहारोऽप्यन्तर्भूतः । तत्कथमित्युच्यते । वाक्ये यदेतिशब्दे परित्यज्य परिहारो योजनीयः । एषा जगती प्रकृतस्य विराजस्याहीनस्य कृत्स्नस्याहर्गजते । तस्मात्प जगती कृता । तस्मादयं विराजः पशव्य इति परिहारः । यद्यपि तस्मिन्नाहीनि च्छन्दोन्तराणि सन्ति तथापि जगतीव्याप्तावुपायः सप्तमकाण्डेऽङ्गिरसां विराजे समाभ्यासः—वैश्वानरं पूर्वेऽहन्ताम भवति तेन जमयै नेति ॥ इति । वैश्वानरनामकं साम पूर्वस्थिन्दिने ग्रायेत् । वैश्व(वच्च) जगतीसंवद्धमिति तदहः कृत्स्नं जगत्या नापगच्छति । अतो वैश्वानरसाममहिम्नैव कृत्स्नेऽप्यङ्कि जगत्याः पूरितत्वाद्द्विराजः पशव्य एव ।

अस्य विराजस्य व्युष्टिनाम प्रशंसति—

“व्युष्टिर्वा एव विराजः । य एवं विद्वान्विराजेण यजते । ज्येष्ठास्या उच्छति । अथो तव एवापहते ॥ [जा० का० १ प० ८ अ० १०] इति ।

विशिष्ट उपःकालो यस्मिन्विराजे सोऽयं व्युष्टिः । यो यजमान एवं व्युष्टिनाम विद्वान्यजतेऽस्मै यजमानार्थं विशेषेणोच्छत्येव सर्वं कर्तव्यजातं बुद्धौ प्रकाशत एव । किं तपो बुद्धिमान्द्यमयं यजमानो विनाशयत्येव ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“क्षत्राणां भूतिस्मिहोमोऽग्निहोमः पश्चादवर्गस्तेनान्ते यजते संविद्यते राजन्पः” इति । क्षत्राणां भूतिरिति कर्मनामधेयम् । स च कर्मविशेषः प्रकृतिवज्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयो न भवति, किं तर्हि त्रिभिरेव स्तोमैरुपेतः । तेषां विश्वे—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ अग्निष्टोममन्त्रत आहराति । अग्निः सर्वा देवताः । देवतास्वेव प्रतितिष्ठति (३) ” [भा० का० १ प्र० ८ अ० १०] इति ।

अग्निविषयः स्तोमो यस्य कतोरन्ते सोऽप्यग्निष्टोमः । यज्ञायज्ञा यो अग्नय इत्येतस्यामाश्रेय्याभुचि स्तोत्रकाळ आबुच्या स्तोमं तेषादृषति । देन च क्रतुः संस्थितो भवति । तस्मादप्यग्निष्टोमः । अग्रेष्व सर्वदेवतात्स्वत्वमसकृदुक्तम् । तस्माद्वाजसूयसमाप्यवसरेऽनुष्ठितेनाग्निष्टोमेन यजमानो देवतातु प्रतितिष्ठत्येव । अत्र विनिषोगसंग्रहः—

“ स्वर्दीर्घा शणैः सुरा योष्या पुनाद्वाभ्यां तु पाचयेत् ।

कृषित्वरे सुरा ग्राह्या सोमावनमते सुराम् ॥

शतच्छिद्रमुदस्थात्वा मन्त्राः पञ्चेह वर्णिताः ” ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ सौवामण्यां ग्रहे स्थितकृदाद्यस्ति न वाऽस्ति तत् ।

शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्वयोनयोगतः ॥ ”

सौवामणीनामके यागे श्रूयते—“ पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ” इति । तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्यं स्थितकृदिडादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषामावः । उच्छिन्नचि(ष्टि) न सर्वं जुहोतीत्यवशेषायितव्यत्वश्रवणादिति चेन्मैवम् । शिष्टस्थान्मन्त्रेषुयोगश्रवणात् । “ ग्राह्यं परिकीर्णमादुच्छेषणस्य पातारम् ” इति श्रूयते । “ यदि ग्राह्यं न विन्देत् । बल्मीकवपायामनयेत् ” इति च । “ शतातृण्यायां सप्तवमयेत् ” इति च । शताच्छिद्रा कुम्भी शतातृण्या । तस्मान्नास्ति स्थितकृदादिकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे दार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ अथमाष्टकेऽष्टमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नाविष्णु महि तद्वां महित्वं वीतं द्युतस्य

गुह्यानि नाम । दमेदमे सव रत्ना दधाना
 प्रति वा जिह्वा घृतमा चरण्येत् । अग्नाविष्णु
 महि धाम प्रियं वा वीथो घृतस्य गुह्या
 जुषाणा । दमेदमे सुसुतीर्वीजधाना प्रति वा
 जिह्वा घृतमुच्चरण्येत् । प्र णो देवी सरस्वती
 वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामविज्येवतु । आ
 नो दिवो पृंहतः (१) पर्वताश्च सरस्वती
 दजता गन्तु यज्ञम् । हवं देवी जुजुषाणा घृ-
 तार्ची शम्भा नो वाचमुक्षती ज्ञाणोतु । बृह-
 स्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व
 रत्नानि दातुषे । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे
 पक्षैर्विधेम नमसा हविर्भिः । बृहस्पते सुप्रजा
 वीर्यन्तो वयस स्याम पतयो रयीणाम् ।
 बृहस्पते अति यदयोः अहर्दिद्युमहिभानि
 कर्तुमजनेषु । यदीदृच्छर्वसा (२) अत-
 प्रजात तदस्मान् द्रविणं धेहि चित्रम् । आ
 नो मित्रावरुणा घृतैर्गन्धूतिमुक्षतम् । मध्वा
 रजाशसि सुकृत् । प्र याहवांसि सृते जीवसे
 न आ नो गन्धूतिमुक्षतं घृतेन । आ नो जने
 अवयतं युवाना अतं मे मित्रावरुणा हवेमा ।
 अग्निं वः पूर्वं गिरा देवमीदृ नमूनाम् । सप-
 र्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसार्धसम् । यक्ष
 देववतो रथः (३) शरो वा शूल्स कामं

(काम्ययाज्यापुरेतुवाक्यामिधानम्)

चित् । दे॒वानां॑ य इ॒न्मनो॑ यज॒मान इ॒यक्ष-
 त्थ॒मिद॒यं॒ नो भुवत् । न यज॒मान रि॒प्यसि॑
 न सु॒म्भान॑ न दे॒वयो । अस॒दत्र॑ सु॒वीर्य॑मु॒त
 त्थदा॒श्वश्चि॒यम् । न॒किटं॑ क॒र्मणा॑ न॒शज
 प्र यो॒षन्न यो॒षति॑ । उपं॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वां
 मयो॒भुव ई॒जानं॑ च॒ यक्ष॑माणं च॒ धेन॑वः ।
 पृ॒णस्तीं च॒ पपु॑रिं च (४) श्र॒व॒स्य॒वो घृ॒तस्य॑
 धारा॒ उपं॑ यन्ति॒ विश्व॑तः । सोमा॑रु॒द्रा वि
 बृ॒हत् वि॒षूची॑म॒मीना॑ या नो॒ मय॑मावि॒वेश ।
 आ॒रे मा॒धेया॑ मि॒र्कतिं॑ परा॒चैः छ॒तं चि॒देनः॑
 प्र मु॑मुक्तम॒स्मत् । सोमा॑रु॒द्रा यु॒वमे॒ताम्य॑स्मे
 वि॒श्वा त॒नूषं॑ भे॒षजा॑नि॒ धत्त॑म् । अ॒व॒स्य॒त
 मु॒ञ्चत॑ य॒ज्ञो अ॒स्ति त॒नूषं॑ ब॒र्द्धं छ॒तमे॒नो
 अ॒स्मत् । सोमा॑पू॒षणा॒ जने॑ना रयी॒णा जने॑ना
 दि॒वो जने॑ना पृथि॒व्याः । जा॒तो वि॒श्वस्य॑ भुव॒-
 नस्य॑ गो॒पी दे॒वा अ॑कृ॒ण्वन्न॒मृत॑स्य॒ नाभि॑म् ।
 इ॒मो दे॒वो जा॑य॒मानो॑ जु॒पन्ते॒मो तमा॑शंसि॒ गृह॑-
 ता॒मजृ॑ष्टा । आ॒भ्यामि॒न्द्रः प॒क॒मा॒मास्व॑न्तः
 सो॒मापू॑ष॒भ्यां जन॑दु॒स्त्रिया॑सु (५) ॥

(बृ॒हत्तः श॒व॒सा र॒यः पपु॑रिं च दि॒वो जने॑ना प॒ञ्चवि॑ंशतिश्च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टकेऽ-
 ष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(काम्यवाच्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अनुमत्या आग्नेयमैन्द्रामग्नये सोमोयं पतिपुरुषमैन्द्राम् धावे बाह्विष्य-
 वक्ष्ये गृह्यदयेऽर्थो देवीः समिधः सोमस्येन्द्रस्य मिध आग्नेयः सद्य आग्ने-
 यः हिरण्यवाग्नेयः स्वादीं त्वाऽऽग्नाविष्णू द्वाविरेकतिः) ॥ २२ ॥

(अनुमत्यै यथाऽसंति देवीरावो विचोऽसि शूरो

वा द्विचत्वारिंशत्) ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहकेऽ-

ष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति कृष्णयजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-

हकः संपूर्णः ॥ १ ॥

अथ प्रथमकाण्डेऽष्टमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशे सोमापनीमुवावा राजसूयः समावितः । द्वाविंशे काम्यवाच्या[पुरो-
 नुवाकवा] उच्यन्ते । तत्र काम्येष्टिकाण्डे त्रिद्विंशका काचिद्विद्विराजामते—

“ आग्नाविष्णवकेकादशकवाले निदिपेदमिचरत्तरस्त्वान्यमामा स्वादाईस्प-
 त्वध्वर्यदाग्नाविष्णव एकादशकपातो भवत्यामिः सर्वा देवता विष्णुर्गर्भो देवता-
 मिश्रैर्देवैः यज्ञेन चाभिचरति तरस्त्वान्यमामा भवति धाम्यै तरस्त्वती वायैवैनव-
 मिचरति बाह्विष्यध्वर्यवति नस्त वै देवानां गृह्यसविर्गर्भेनैवैतुपाभिचरति” [सं०
 का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

आज्यं भागो मर्याः ताऽऽज्यमामा । आज्यमेव हविरित्यर्थः । स्पष्टमन्वत् ।
 तत्र प्रथमद्विविधः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नाविष्णू इति । हेऽग्नाविष्णू वां युवयोस्तद्व्ययमार्जं महित्वं महिमोपेतत्वं
 महि पूजनीयम् । कथमिति तदुच्यते । घृतस्य भानि गुह्यानि नाद्यानि मन्वेषु
 गोप्वाऽप्याज्यं घृतदाज्यं सर्पिरित्यादीनि तानि युधां वीति पाप्नुतं, पशूनां तेजसाऽ-
 ग्नये जुह्वमभिचारयामीति आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतमवीको घृतयोनिरेदीति

(काम्ययाज्यापुरोयुवाक्याभिधानम्)

आजुह्वानस्य सर्पिष इत्यादिमन्त्रान्सर्वदा ब्रूणुनामित्यर्थः । कुर्वेत्तन्नामश्रवणं दमेदमे सर्वेषां यजमानानां गुहे गुहे । किं व, वां युवयोर्जिह्वा पति मत्पेकं ब्रूतमानस्य याप्य परण्येद्भक्षयन् पितृवित्यर्थः । कीदृशी जिह्वा । सप्त रत्ना दधाना । सप्तसंख्याकान्तरसदृशाऽन्वासाविशेषान्वारयन्ती । छविभ्यामेनाग्रिसाहित्याद्विष्णोरपि तथात्वम् । अथैव याज्यामाह—

अग्नाविष्णू इति । हेग्नाविष्णू वां युवयोः प्रियं धाम यज्ञशालात्पुत्रं स्थानं याहि पूजनीयम् । युवां ब्रूतस्य गुहं योग्ये सारमभिसारणरूपं जुवाणा सेवमानौ वाचः पुरोडाशं भक्षयथ्यः कीदृशी युवा । दंभदंभ तत्त्वेषु यजमानगृहेषु सुवृत्तीर्वा-
बुधाना पूर्वोदाहता आयुर्दा अग्र इत्यादिकाः शोभनाः स्तुतीर्वर्धयन्ती । प्रवि वां जिह्वेत्यादि पूर्ववत् । उच्चरणेदुक्तवर्णं भक्षयन् । द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

प्र णो देवीति । सरस्वती देवी वाजोभरयैर्नोऽस्मात्प्रकर्षणावतु रक्षतु । कीदृशी । वाजिनविधी । वाजोऽस्यां क्रियायामस्तीत्यन्वयादा यागक्रिया वाजिनी । सा यस्यामेति सा वाजिनविधी । धीनामविधी यज्ञविषयाणामस्मद्भुजिनां पालयित्री । तथैव याज्यामाह—

आ णो वियो इति । यजना यष्टव्या सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं पति दिवः सकाशादागम्वामच्छतु । बृहतः पर्वतादागच्छतु । यत्प्येषा द्रुमांके मेरी वा विष्ठति तथाऽप्यवश्यमागच्छत्वित्यर्थः । भवमागवा देवी जग्मां सुखवायिकां नोऽस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमुद्यती कामयमाना जुगोनु । कीदृशी देवी । हवमस्मदी-
यमाह्वानं जुजुवाणा सेवमाना । वृत्तमश्नाति प्राप्नोतीति वृत्ताधी । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

बृहस्पत इति । विश्वेदेव्य विश्वेभ्यां देवेभ्यां हित हे बृहस्पते नोऽस्माकं हव्यानि जुषस्य । दाक्षणे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रास्य देहि । तथैव याज्यामाह—

एवा पित्र इति । एवा, एवं किंचित्यर्थः । हे बृहस्पत विश्वे विवृताल-
काय विश्वे देवा यस्यासौ विश्वदेवोऽस्मे सर्वदेवगुग्धं वृष्णेऽभिमयतफलवर्षिणे तुभ्यं यज्ञैर्हविषयागैर्नैप्रसा मक्तिपूर्वकमभस्कोर्हविर्भिराज्यपुरोडाशादिभिश्च परिचर्या विश्वे सर्वथा परिचरय । त्वत्प्रसादाच्छोभनापत्यमुकाः शूरमरोपिता धनानां पतयो भवेय । तथैव विकल्पितां याज्यामाह—

(काम्बन्ध्याज्यापुरीनुवाक्याभिधानम्)

बृहस्पति इति । हे बृहस्पतेऽर्थो राजा यद्दक्षिणं रत्नादिरूपपवीतरामदि-
कम्बार्हात्स्वयमेवानुमदितुमर्हति । यन्वास्मज्जनेऽवमात्थादिषु छपदामुष्यादिमद्भि-
माति । यजमानरूपेण जनेषु कतुमद्यागसाधनवादिमाति । पुनरपि यद्दक्षिणं
श्रवता मलेन धीवितपदान्तर्वादि तसैः स्वरूपेण दीदपदीप्बवे तद्यथोक्तमुणोवेत्तं
दक्षिणं चिन्मं यमिमुकादिरूपं हे कतपजात तदस्यासु धेहि स्थापय । कतारत्ना-
त्परमात्मनः प्रकर्षेण देवगुरुत्वेनोत्पन्न कतपजातः ।

मध्यममभिवरतः शशोस्त्रिहविष्केष्टिर्विहिता । इदानीं तदीयादभिवारानूर्ध्वं
यत्प्रभिवरतस्यामेवेष्टिं विहितमभिमित्य तत्र विशेषं विधत्ते—

“ मति ये परस्तादभिवरन्मभिवरन्ति हे हे पुरोनुवाक्ये कुर्यादतिप्रमुखा ”
[सं० का० १५० १ अ० १] इति ।

पथवतोऽभिवरन्तो शत्रुं ज्ञात्वा तद्दिरोक्षितः प्रमुखाः पश्चात्पथमभिवरन्ति त-
दानीं पूर्वोक्तायाः पुरोनुवाक्यायां आनृत्या वा यन्वान्तरागमनेन यैकैकस्य हवि-
षो हे हे पुरोनुवाक्ये कुर्यात् । यन्वा-वरपक्षे तु मध्यमस्य हविषोऽष्टाविंशत् सजो-
बसेत्येषा सप्तानेतस्या । द्वितीयस्य हविषः पार्वीरवी कन्येति । तृतीयस्य तु सप्त-
न्वादा एव विंश कचो ववैत्ये । किमर्थं पुरोनुवाक्याद्विष्वं तदुच्यते । अतिप्रमु-
क्यै तस्यादप्यतिशयितप्रयोगार्थम् ।

यस्तु वापरीकः सम्प्रविचारं न करोति, किंतु केवलं स्वभिवयवामिचारं परि-
हर्तुमिच्छति तस्य पूर्वोक्तामेव त्रिहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ एतथैव यजेतामिषमैमाणो देवताभिरेव देवताः प्रभिवरन्ति यज्ञेन यज्ञं वाचा
वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताथैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसरति तरम न कुवन्धनो-
वाक्याधो भवति नैनमभिवरन्तृजुने ” [सं० का० २५० २ अ० १] इति ।

देवताः प्रतिवरन्ति निवारयन्ति । स्वकीययज्ञेन तदीययज्ञं निवारयन्ति । स्व-
कीयवाचा तदीयवाचं निवारयन्ति । स्वकीयब्रह्मणा तदीयं ब्रह्म निवारयन्ति ।
लौकिकाधिकेपरिहारी बाह्यनिवारणम् । आक्षय्यपरिहारी मन्थनिवारणम् । स
तादृशः पुरुषः कजोरात्मनस्य मध्ये स्वकीयदेवताः स्वकीययज्ञं च मध्यतो व्यव-
सरति व्यवधानरूपेण स्थापयति । तस्य तादृशस्य कुतोऽपि व्याख्यादेवार्थो न
भवति । मध्यममभिवरन्तृक एनं न शृणुते न हिनस्ति ।

यज्ञयात्तिकामिन् एकहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

(काम्यस्याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो नोपनमेदग्निः तर्वा देवता विष्णुर्मेज्ञोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वेन यागधेयेनोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैतं यज्ञो नपति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

ये यज्ञानुष्ठानार्थं पुरुषं केनापि दन्यामावादिविज्ञेन स यज्ञो न धाप्नुयान-
स्येषमिष्टिः । दृष्टिपाटवार्थिन एकद्विविकामिष्टि विवचे—

“ आग्रावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽग्नेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्नक्षुर्धन-
श्चक्षुष्मानेव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

अग्नेश्चक्षुषा दीपेनाग्न्यकारादिभुक्तधेये मनुष्याः पश्यन्ति । यज्ञस्य तु चक्षुषा
सामर्थ्यरूपेण देवाः पश्यन्ति । अतो यागदेवस्य विष्णोरग्नेश्च हविषा तावुमौ
कामलादिरोगपरिहारेणास्मिन् यजमाने चक्षुर्दृष्टिपाटवं धत्तः प्र यच्छतः । तेनासी
चक्षुष्मान्मूर्खदर्शनेऽपि समर्था भवति । घृतं चरुमहाविद्वस्यं च प्रशंसति—

“ घेन्वै वा एतज्जेलो यदाज्यमनहुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र जन-
यति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

मक्षिततृणसारवादाज्यस्य घेनुरेतत्सवम् । बलीवद्दृढोत्पन्नत्वात्तण्डुलानामनहुहे-
तत्सवम् । घेन्वनहुहप्रमिथुनादेवास्य दृष्टिलाभः । प्रकारान्तरेण घृतं प्रशंसति—

“ घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्धे ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

दीप्यमानत्वाद्भूषभासकत्वाच्च घृतचक्षुषोस्तेजसवम् ।

फलान्तराय विहविष्कामिष्टि विवचे—

“ इन्द्रियं वै धीमि बृहत्के भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वरकल्पां प्रति निर्वे-
पेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रियं धीमि बृहत्के ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ९] इति ।

परस्परविरोधिनीरुमयोर्मध्ये कश्चिदग्निष्टोमादिमज्ञं न करोति तदीयस्तु
भ्रातृव्यः करोति तदानीमयजमानस्येन्द्रियसामर्थ्यपितरो विनाशयति । प्रत्यक्षं
हेतव् । दीक्षित सोमयाजिचित्यामन्त्रणादिमिरयजमानस्यानाहृतत्वात्सत्येयमध्वर-
कल्पेणदत्तमातोऽध्वरः तवनवमसद्भावादध्वरत्वं सोमाभावादीषदत्तमातिरतस्यामध्व-

(काम्यमान्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रक्तर्त्वा तदीयस्य सोमयामस्य प्रतिपक्षत्वेन निर्वपेत् । कदा । आतृण्ये यजमाने सति । तेन प्रतिनिर्वपिणेन्द्रियसाधर्म्यं न नश्यति । दीक्षादीनामभावेऽपि यमुत्प-
न्नदेरुत्कर्षो भवतीत्यर्थः । निर्वापकालं विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेद्यावत्प्रेष आकामघोदितं आतृण्यस्य बुद्धेः तामस्य वाचे प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्रवदन्ति ता इन्द्रियं रयिं यजमाने दधनि ” [सं० का० २५० २७० ९] इति ।

उचःकाण्डे अनुष्याः शयनादुत्थाय परस्परं वाचः प्रवदन्ति । प्रवदितोः प्राक्य-
वदनात्पुरा निर्वपेत् । तथा सति आतृण्यस्य यावती वाग्भिष्यते तामघोदितामनु-
चारितं बुद्धेः यथा नोच्चारिता भवति तथा नाशयति । अस्य तु यजमानस्य
संबन्धिर्न तां वाचे प्रवदन्तीमन्या वाच इतरजनसंबन्धिन्यो वाचः प्रवदन्ति ।
यजमानेन यद्यधोऽप्यते तच्चयैव सर्वजना वदन्त्यस्य वचनबनुमन्यन् इत्यर्थः ।
ता अन्मदीमा वाच उपलालनेनेन्द्रियसाधर्म्यं यजमाने स्थापयन्ति । अश्वर-
साम्बं संपादयितुं यितु कालेष्वनुष्ठानं विधत्ते—

“ आमायैष्यजनवष्टाकपालं निर्वपेत्पातःसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्यान्यभागा
स्याऽऽहंस्वत्यश्चरुर्षदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं पातःसवनं पातःसव-
नमेव तेनाऽऽप्नोत्याश्रयैष्यजमेकादशकपालं निर्वपेत्प्राथम्यंदिनस्य सवनस्याऽऽकाले-
सरस्वत्यान्यभागा स्याऽऽहंस्वत्यश्चरुर्षदेकादशकपालो भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्-
त्रैष्टुभं प्राथम्यंदिनस्य सवनं प्राथम्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोत्याश्रयैष्यजं द्वादशकपालं
निर्वपेत्तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्यान्यभागा स्याऽऽहंस्वत्यश्चरुर्षद्द्वादशकपालो
भवति द्वादशाक्षरा अगदी आगतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देव-
ताभिरेव देवताः वदित्तरति यजेन यज्ञं वाचा वाचं नक्षत्रा नक्ष कर्वात्तिरेव
छन्दाःस्याप्नोति पुरोडाशैः सवनानि ” [सं० का० २५० २७० ९] इति ।

पातःसवनस्याऽऽकाले आतृण्यमज्ञसंबन्धिनः पातःसवनस्य यावत्कालस्तावति
काले कर्वात्तिरेकादशद्वादशसंछपाक्षैरेव छन्दांसि प्रतिवादिप्रयुक्तानि गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीरुवाणि व्याप्नोति । यथोक्तैस्त्रिभिः पुरोडाशैः प्रतिवाद्यनुष्ठितानि
सवनानि त्रीणि सवनानि व्याप्नोति । तस्मादस्यप्यवरसाम्यम् । उक्तानु मत्प-
मिवारादीष्टेषु पूर्वोक्ता एव याज्यानुवाक्याः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

एतस्यैवाध्वरकल्पानुष्ठापिनः प्रतिवाद्यनुष्ठितानूबन्ध्यास्थानीयामिष्टिं विधत्ते—

“मैत्रावरुणमेककपालं निर्वेपेद्दशथि काले यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूबन्ध्या सो एवैतस्यैककपालो भवति न हि कपालिः पशुमर्हत्याधुम् ” [सं० का० २ प० २ अ० ९] इति ।

आतुव्योऽध्वर्युर्ध्वं कृत्वा गृहे सप्तमत्योदवसानायामनुष्ठायानूबन्ध्यां वशानुपाकरोति, तस्मिन्काले मित्रावरुणदेमताकमेककपालं पुरोडाशं निर्वेपेत् । आतुव्यस्य साऽनूबन्ध्या वशा यैवास्ति एतस्याध्वरकल्पस्याधिकारिणोऽध्वमेककपालः सैवैषा वशा भवति । ननु पूर्वोक्तैः कपालैर्धंधा छन्दसि याप्त्वानि तथाऽनूबन्ध्याख्यः पशुरपि याप्यतामिति चेत् । संख्यासाम्येन छन्दसां प्राप्तुं शक्यत्वात् । नहि वशा-वष्टत्वादिसंख्याऽस्ति । अतः पूर्वोक्तैः कपालैरिमं पशुमाप्तुं न शक्यतीति नार्हति । मैत्रावरुणस्य तु कपालिक्रयात्संख्यासाम्येन पशुमेकं प्राप्तुमर्हति । अस्मिन्मैत्रावरुणे पुरोनुवाक्यामाह—

आ नो इति । हे मित्रावरुणौ नो गन्धुतिथस्पृष्टीयगोमूर्धं धृतैः मभूतेरास-मन्तादुक्षतं सिञ्चतम् । तुकतू शोभनक्रतुयुक्ता रजांस्यस्पृष्टीयक्षेत्रांस्तूबन्ध्या मधुना जलेनोक्षतम् । तथैव याज्यामाह—

प्र बाह्वेति । हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं जीवसे जीवितुं बाह्वा धनधु-र्जेन याहुना सह यक्रेर्वज्रं सिञ्चतं याप्नुवम् । आगम्य च नोऽस्माकं गोमूर्धं धु-वेन सिञ्चतम् । हे युवानां परस्परमिधितौ युवां जने ब्राह्मणादिवजनानसभायां नोऽस्याञ्जवयतं मरुतापयतम् । मित्रावरुणौ मे मदीयमिया हवेदमाह्वानं भूतं शणुतम् । इष्टयन्तरे विधत्ते—

“अतावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमिच्छन्तस्मा एतत्सोमा-रौद्रं चरुं निरवपन्तेनैवास्मिन्चमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्वात्तस्या एतत् सोमा-रौद्रं चरुं निर्वेपेत्सोमं चैव रुद्रं च त्वेन भामधेयेनोप पावति तारेवास्मिन्ब्रह्मव-र्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० १०] इति ।

न व्यरोचत विशेषेण दीर्घि न याप्तावान् । प्रायश्चित्तिं प्रतीकारम् । ब्रह्मवर्चसं भुताध्ययनसंशतिः । कालं विधत्ते—

“तिथ्यापूर्णमासे निर्वेपेद्गुदो वै तिथ्यः सोपः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्च-समव रुन्धे ” [सं० का० २ प० २ अ० १०] इति ।

यथा रुक्मो दुःखं वावयति तथा मौषमासः शौचदानेन तापं वारयति, तस्मात्-
तस्य रुद्धत्वम् । सोमो हि पौर्णमास्यां संपूर्णमण्डल इति तयोरैक्यम् । साक्षादेव
मुख्यमेव च त्वनूनामस्य पुत्रत्वपात्रेणाऽऽदिष्टममुल्यं ब्रह्मवर्चसम् । वेदेः परितः
आवरणं विधत्ते—

“परिधिते धानमपि ब्रह्मवर्चसम् परिगृहीत्यै” [सं० का० २ प० २
अ० १०] इति ।

परिधमणेन वेद्यामाहुतायां 'वेदिरेव ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतं भवति ।

चोदकमाप्तयवदितुं काश्चिद्विशेषान्विधत्ते—

“अेतान्मे अेतवत्तानि दुग्धं मधितमाग्न्यं भवत्पात्रं बोक्षणमाग्नेन पार्जन्येन
धानदेव ब्रह्मवर्चसं तत्सर्वं करोति” [सं० का० २ प० २ अ० १०] इति ।

अेतवत्तमुक्तायाः अेतानां मोर्दुग्धं तदेवाऽऽतज्जनेन दधिभावर्मापाद्य मधितं
सत्यश्वादात्तं भवति, न तु मैत्राबाह्वैरस्य इव स्वयंमूर्धस्वयंमधितत्वादिकपवा-
सितः । मरुतो अदवत्ता अेता गौरिति नास्ति नियमः । अत्र त्वरितः । मरुता-
वद्भिः मोक्षणं पार्जनं च । अत्र तु सर्वमाग्नेनेति विशेषः । तथा सति तु ब्रह्म-
वर्चसं संपूर्णं भवति ।

सामिधेनीषु तमिधमनेज्जवाद्यैर्वधे पक्षेवर्णीये द्वे कर्तौ विधत्ते—

“अति ब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुतीभरो दुग्धर्मा भवितोरिति पानवी कर्तौ
धाम्ये कुर्याद्यद्वै किंच मनुरवदत्तज्जेवर्णं अेतज्जमेवास्मै करोति” [सं० का०
२ प० २ अ० १०] इति ।

आज्यमात्रेण यद्ब्रह्मवर्चसं तद्युक्तमेव, अेतवत्ताभेतमोभ्यां यत्तदस्यधिकं,
तेन दुग्धर्मा अेतकुष्ठपुकी भावितुं धर्मवति, तत्परिहाराय मनुना दृष्टे द्वे कर्तौ
सामिधेनीषु धाम्ये पक्षेवर्णीये भवतः । मनोर्धमैकनृत्वात्तेन यन्मन्त्रणस्तमुक्तं
तदेषिधम् । तदेतत्सर्वमापस्तस्य आह—“ सर्वमोक्षेणपार्जनानीत्या(न्या)ग्नेन
पानवी कर्तौ धाम्ये कुर्यादिति च इत्येतासां द्वे ” इति ।

एवस्विन्तोषारुद्रचरौ धाम्यात्वेनाग्निं यः पूर्वभिःपादिका विकल्पिताः बह्वच
आम्नाताः । तत्र यथमायाः पाठस्तु—

(काम्पयान्यापुरीनुवाक्याभिधानम्)

आर्भि व इति । वसूनां नो मुष्माकं पन्थे पूर्वं प्रथममाविनपार्भि देवं विरा
वेदिक्या, ईडे स्वीमि स्तावकोऽहम् । कीदृशः । सपर्यन्तः पर्यन्तेन यागसमाप्त्या
सह पर्यन्त इति सपर्यन्तः । सकृत्सुत्या नोपरमं कुर्वे, किंत्वा समाप्तेः स्वीयी-
त्यर्थः । कीदृशमग्निम् । मित्रं न क्षेपसाधत्तं तितुभावाद्यात्मकमिव विवास्मदीयस्य
क्षेपस्य साधकम् । अथ द्वितीया—

मक्ष इति । कानुचित्प्रत्यु केचुचित्सामेष्वतृणममिनिवेशेन प्रवर्त-
मानेषु शूरो वा शूरो भट इव देववतो यक्ष्यमाणदेवोपेतस्य यजमानस्य रथो मक्ष
गच्छतीति शेषः । रामरावणयुद्धवदत्यामिनिवेशेन प्रवृत्ते युद्धे शूरो भटः स्वदैर्हं
विस्मृत्य परेतेनां हन्तुं यथा त्वरया गच्छति तथा देवान्पशुमस्य यजमानस्य
पनोषुचित्त्वरया रथवद्गच्छतीत्यर्थः । य इद्य एव यजमानो देवदानां मन इपक्षति
पूजयितुमिच्छति । तदीमे चित्तपसादं वाञ्छतीत्यर्थः । स एवावज्जतो यागर-
हितान्पुरुषानभिमुषदिदभिभवत्येव । इदमुत्तरार्धमुत्तरेषु त्रिषु मनेष्वनुवर्तते ।
अथ तृतीया—

न यजमानेति । हे यजमान त्वं यागं कृत्वा न रिध्यसि न विनश्यसि ।
अथ यजमानत्वमिष्टिकर्तृत्वम् । हे तुन्वान सोमयाजिन्वा रिष्यसि । हे देवयो
पाकमज्ञादिभिर्देवानिच्छेत्सर्वं न रिष्यसि । अनुवार्धितं देवानास्त्रिमुत्तरार्धं पूर्व-
वक्ष्येयम् । अथ चतुर्थी—

असद्वजेति । अत्रास्मिन् यजमाने सुधीर्यं शोभनं साधर्म्यमसद्वजोदित्यर्थः ।
जताति च त्वत्तदस्तु । किं त्वेत् । आश्रयिष्यम् । आश्रयः शीघ्रमामिनश्च तेऽ-
द्याश्चाऽऽश्रयश्चास्तेषां संबन्धि शोभनवीर्यमस्तु । अथ पञ्चमी—

नकिंष्टमिति । नकिरिति शब्दो निषेधवाची । कर्मसंहितं तं यजमानं
नकिर्मशत्, राक्षसादिमां यिनाक्षयतु । यज्ञविरोधी पाप्मा यजमानेन सह पक्-
र्षेण न योष्यमैव मिथी भवतु । यजमानोऽपि न योषति न पाप्मना सह मिथी
भवति । अथ षष्ठी—

उपक्षरन्तीति । सिन्धवा नदीसदृशा ममांशुवः सुखं भावयिन्वो घेनवः
पूर्वमिष्टवन्तमितः परं यक्ष्यमाणं च पुरुषमेतन्नुपेन्द्रं करन्ति भवन्ति । बहुतरं क्षीरं
प्रयच्छन्तीत्यर्थः । पूणन्वमस्मिन्कर्मणि जुह्वं पूरयन्तं पशुरिं हविष्यस्तु कर्त्तुं पूर-

विष्यन्ते च यजमानं अवरुद्वः श्रोतुमिच्छन्त्य इव घृतस्य धारा विधत्तः सर्वत उपपन्ति समीपे प्राप्नुवन्ति ।

विकल्पितानि त्रीणि धास्यामुष्माप्युक्त्वा पुरोनुवाक्यामाह—

सोमारुद्रा इति । याध्मीया रोगरूपा निर्कृतिर्नोऽस्माकं मयं गृहमाविशेति सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ तां निर्कृतिं विपूचीं विष्वग्मार्तिं नानादिषु यथा पलायति तथा विवृहन् विशेषेणोन्मूलयते, पराधैः पराङ्मुखीं निर्कृतिं तामारे दूरे दूर्वा पाशेधां, तथा निर्कृत्याऽस्मात्तु कृतोन्नधित्वा रोगरूपमप्यस्मात्प्रमुक्तं पक्वैर्जास्मत्तो योचयतम् । याज्यामाह—

सोमारुद्रा इति । हे सोमारुद्रौ युवमुभौ युवापरमे तनूषु अस्माकं शरीरेषु विधा सर्वाण्येतानि भेदजान्वौषधानि पक्वं स्थापयतम् । अवरुद्वन्ते भेदेभ्यैरनिष्टं विनाशयतम् । निर्कृत्या कृतं नोऽस्माकं तनूषु यद्भक्ष्यमेनोऽस्ति तदस्वत्तो मुञ्चतम् । इष्टयन्तरे विधत्ते—

“ यदि मिमीवाद्बुध्मर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्ववेत्सौम्यो वै देव-
तया पुरुषः पौष्णाः प्रशवः स्वदेवास्ते देवतया पशुभिस्त्वं करोति न
बुध्मर्मा भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० १०] इति ।

सोमसंबन्धोषधिरस्तेन जातत्वात्पुरुषः सोमदेवताकः । इयं वै पूर्वोक्तश्रुतेः । पुरस्तादा भूम्या तुणादिषु दग्नेन वेधितत्वात्प्रशवः पौष्णाः । अतो इतिवा तुहा स्वदेवता पशुभिः सहिता समीचीनां स्वं करोति । ततो बुध्मर्माप्यपगच्छति । तव पुरोनुवाक्यामाह—

सोमापषणा इति । हे सोमापूषणौ युवां देवाः अमृतस्य कर्मफलस्य नाभिमरुणवन् । न(न)ह बन्धन इत्यस्माद्धातोरुत्पत्तौ नाभिश्चन्द्रः । बन्धनरज्जुं कृतमन्तु इत्यर्थः । सोमापूषण्यां हि कर्मफलं यजमाने मध्यते । कीदृशी युवाम् । धनानां द्वावापूषिष्वोभ जनयितारौ । ऐहिकामुष्मिकफलदातृत्वमेकाव द्वावापूषिष्वोर्जनकत्वम् । किंच, जातौ सन्तौ जातमात्रेणैव विधत्स्य सर्वस्म भुवनस्य लोकस्य गोपी गोपयितारौ । तदैव याज्यामाह—

इमौ देवाविति । सर्वे देवा जाममानादिमौ देवौ जुषन्त सेवन्ते । इमा-
नुभावजुष्टान्यभियाणि तर्मांसि बुद्धिमाद्यानि गृह्णां समवृण्वतां विनाशयताम् । इन्द्र आम्नां सोमापूषण्यामावात्सुक्ष्मयात्तु तरुणीषु गोष्ठवता रसोपकाम्यां पक्वं क्षीरं जनजनयति । मावो हि सारयुक्तायां भूमी सेमेन दधिता ओषधीर्मक्ष-
यित्वा बहुपक्वीजनर्म क्षीरं धारयति ।

(कान्ययाज्यापुरीतुवास्याभिधानम्)

अस्मात्सोमपौष्ठात्पूर्वं विहितमेव पुनः कलान्तराय विधत्ते—

“ सोमरौद्रं चरुं निर्वेदेज्ज्योत्सोमो रसो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां यज-
नयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां य जनयति विन्दते यन्माह ” [सं०
का० २ व० २ अ० १०] इति ।

गर्भाशये भूतस्य रेतोऽग्निना वक्ष्यमानत्वादग्नेः यजनमित्युक्तम् ।

पुनरपि कलान्तराय विधत्ते—

“ सोमरौद्रं चरुं निर्वेदेदभिचरन्सोमो वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदाग्निः
स्वाया एवेन देवतायै निष्क्रीम रुद्रायापि दधाति ताजगार्दिमाच्छेति ” [सं०
का० २ व० २ अ० १०] इति ।

पुरुषस्य सोमदेवताकर्त्तव्यं पूर्वमभिहितम् । यदरोद्गीतद्रवस्य रुद्रत्वमिति भूत्वा
रुद्ररूपत्वमग्रेऽप्राप्तम् । पुरुषस्य स्वानिभूता या सोमदेवता तस्या देवतायाः
सकाशाच्छ्रुत्या मूल्येन मूल्येन तं पुरुषं वैरिणं निष्क्रीम क्रूराय रुद्राय चरुस्य-
वमुक्तोचं दत्त्वा ते वक्ष्यं वैरिणं तस्मै यमच्छति । स च वैरी तदानीमेव मरणं
यामोति । पुनरपि कलान्तराय विधत्ते—

“ सोमरौद्रं चरुं निर्वेदेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य रसो गच्छत्यग्नि-
शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमदेवास्य रसं निष्क्रीयात्यग्नेः शरीरमुत यदीहा-
सुमेवति जीवत्येष ” [सं० का० २ व० २ अ० १०] इति ।

ज्योगामयावी दीर्घरोगमुक्तः । यस्य पुरुषस्य ज्योगामयति यं पुरुषं व्याधि-
श्विरं वीद्वयति । एतस्य पुरुषस्य शरीरपाण्यमोर्बन्धको योऽम्बरतः स व्याधिकाके
सोमं यावोति । भुक्तस्यान्नस्य तंबन्धी योऽयं लूकमो रसो मनःप्रभृतेऽङ्गि-
रस्याऽऽभ्यापनकरस्तेन रस्तेन यावो देहे बन्धव इवीममर्थं वाजस्तनेविनः शिशु-
नास्रणेऽप्यं ददामीति वाक्येन समामनन्ति । तस्मिन्सोमेऽभ्यापमुते सति अयं
देहोऽग्निं गच्छति जाठराग्नेर्गर्भस्थाः अरसस्याभावात्पांसादिधातुनग्निर्भक्षयति ।
अत एवाऽऽमयाविनः शरीरं लुप्तं हरयते । एवं सति यजमानश्चरुणा मूल्येन
सोमामिन्ध्यां रसं शरीरं निष्क्रीणाति । ततोऽयमरोगो भवति । किंच, यद्यप्ययं
मुहूर्त्तमात्रं यजमानस्तथापि भूमी रुपायनस्तदानीं जीवत्येव । एतस्य चरोरङ्गत्वेन
होतुर्बलीवर्द्धनं विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोमुशक्याभिधानम्)

“ सोमारुद्रयोर्वा एतं मसितं होवा निष्पिबदति स ईश्वर आर्तिमान्नोरन-
ह्वान्होवा देवो वक्षिर्वा अभङ्गान्वाक्षिर्होवा वह्निर्नैव वक्षिमात्मानं स्तुषोति ॥
[सं० का० २ अ० २ अ० १०] इति ।

‘रोगिसंनन्विरसशरीरयोः सोमारुद्राभ्यां स्वीकृतत्वेनास्योर्मुखे रोमी मसितो
वर्तते । तं मसितं होवा याज्यानुवाक्यान्वाक्षिपिबदति तयोर्मुखान्निःसारयति ।
स च होवा तपोः कोषादार्धं प्राप्नुमीश्वरो योग्यो भवति । अनहुहो वक्षिन्मन-
ह्वान्हमग्नीं च इत्यत्रोपपादितम् । अग्निविषयावाहनमन्त्रपाठाद्योर्बुद्धित्वम् ।
तथा सत्यनहुहो दाता होवा तेनानहुहवेण वक्षिर्नैव वक्षिस्त्वं स्वात्मानं स्तुषोति
आर्तिशान्त्या प्रीणयति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

“ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेव स्वेऽस्या आयतने प्रातुष्यं जनयेम-
मिति वेदिं परिगृह्णार्धमुज्ज्व्यादर्थं नार्धं बर्हिषः स्तुषीयादर्थं नार्धमिभ्यस्वा-
भ्यादध्यादर्थं न स्व एवास्या आयतने प्रातुष्यं जनयति ॥ [सं० का० २
अ० २ अ० १०] इति ।

अस्यैव आयतनेऽस्य वैरिणः स्वर्कष्यगृहविषये क्षेत्रविषये वा प्रातुष्यं
विषादकारिणमन्यं विरोधिनं जनयेममिति यः कामयेव स एतं चरुं निर्वपेत् ।
तस्य वैविपरिग्रहस्थानीं सूत्रकारेण दक्षिणम्—“ प्रातुष्यक्षेत्रं गवैवादिष्टिं निर्वपे-
त्तत्र दक्षिणमर्धं वेद्या उज्ज्वल्य तदेवार्धेन बर्हिषः स्तुषीयादर्थमभ्यादध्यात् ॥
इति । एवं कृते सत्यं यजमानोऽस्य प्रातुष्यस्य तदीयस्थान एव विषादकारिणं
जनयति । अत्र विनिमोमसंग्रहः—

“ आग्रावैष्णवमित्यादानभिवारह्विस्त्रय ।

अग्रा य गो गृहेत्याद्या अविक्रा तु विकल्प्यते ॥

आ न एककपाले तु भैवावरुणनाचके ।

अग्नमित्यादिका भाष्याः स्युः सोमारौद्रके चरौ ।

देवानामिति नार्धैर्चैस्तिष्ठुष्यक्षयनुष्यते ।

गृध्राभ्या द्वे तु याज्यानुवाक्ये सोमेतुदीरिते ।

सोमारौध्ये तु सोमेति मन्वा एकोनार्धिकाविः ॥

(काम्ययाज्यापुनोनुवाक्यानिधानम्)

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे विनितम्—

“ आग्नावैष्णवं आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ।

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यावयोः द्वयोः ॥

प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत् ।

द्विदेवत्वै(त्वे)कदेवत्व(त्वं)साम्यस्य श्रुतिमन्त्रतः ॥ ”

हविर्मणः कश्चिच्छूयते—“ आग्नावैष्णवमेकादशकपाले निर्वपेत्तरस्वाद्यै चरुं
 दार्हस्थ्यं चरुम् ” इति । गणान्तरमेवं श्रूयते—“ अग्नेये पावकायाग्नये श्व-
 येऽष्टाकपालम् ” इति । अत्राऽऽग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादग्नेयविकृतिर्त्वं
 युक्तम् । शुचिदेवकस्य द्वितीयस्थानत्वादग्नीषोमीयविकृतिस्त्वमिति चेन्न । द्विदेव-
 त्वा(त्वा)दिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनाद्येति ह्यस्थानतो बलीयस्त्वात् । तस्मादाग्नावै-
 ष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ।

विस्वष्टमनुवाकार्था वषट्ते बुद्धिशुद्धये ।

अनुमात्यादयो वैश्वदेवो वरुणवांसकाः ॥

साकमेधाः पितृषज्ञस्यम्वकाश्च शुनादिकाः ।

शुनासीरीममिन्द्रादि तुरीये च द्वयं तथा ॥

पञ्चैष्मीयमपामार्गहोम एते शुनादिकाः ।

देविकार्थं कर्मणदकं स्वादैर्निहविरादिकम् ॥

हवींदि रत्निनां तद्दहीक्षणीयाभिवेष्मता ।

हवींदि स्पुर्देचसुवां जलमहणसंस्कृवी ॥

दिशां व्यास्थापने तद्ददामिनेकोऽथ दिग्भयः ।

तेवा सेसुन्हविस्तद्दहशपेमो खवेहमः ॥

हवींदि प्रयुजां सौनरमणी यान्या इवीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डेऽष्टमपराटके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्भाष्यतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डेऽष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैचिरीयसंहिता-

भाष्ये प्रथमः काण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

(मूलक्रमेण—अट० १ प्रपा० ८ अनु० १४६) ।

(भाष्यक्रमेण—काण्ड० १ प्रपा० ८ अनु० १४०)

Central Archaeological Library,

NEW DELHI

1895

Call No. Sa2V22
Tai/Aga

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita .
Part. III.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.